

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№3(70), 2021

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№3(70)

Алматы, 2021

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(70), 2021

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**

(бас ред. орынбасары),

т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова,**

т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**

(жауапты хатшылар),

т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**

т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов,**

PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),

т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**

проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**

(Түркия),

т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2021

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде

2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 28.09.2021 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 15,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 255.

050010, Алматы қаласы,

Достық даңғылы, 13.

Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

Ким Г.Н., Әбжанов Х. Кеңестік кәрістерге қарсы қуғын-сүргін: таптаурыннан тарихи шындыққа..... 6
Kim G.N., Abzhanov H. Deportation of soviet koreans: from stereotypes to historical reality

Жұмағұлов Б.С. Қазақстандағы 1920-1922 жылдардағы аштық зардаптарын жою бағытындағы жүргізілген шаралар.... 18
Zhumagulov B.S. Conducted works on liquidation of hunger in Kazakhstan 1920-1922

Тулбасиева С.К. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы кеңестік өкіметтің күштеп ұжымдастыруына қарсы көтерілген халық көтерілістерінің тарихынан..... 23
Tulbasieva S.K. The history of rises against the forced collectivization of the soviet power in the 20-30s of the xx century

Нұртазина Н.Д., Әкімбек Ж.А. Орыс патшалығының қазақ даласындағы миссионерлік саясатының сәтсіздікке ұшырауының себептері..... 29
Nurtazina N.D., Akimbek Z.A. The reasons for the failure of the missionary policy of russian tsarism in the kazakh steppe

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

Sohrab Asgari The Silk Road as a common part of the history of Iran and Kazakhstan..... 38
Доктор Сохраб (Иран Республикасы) Шелковый путь как общая часть истории Ирана и Казахстана

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

Ақпарова К., Ескендиоров М. Features of the cultural transformation of the Semey region in 20-30 years of the XX century..... 49
Ақпарова К.Ш., Ескендиоров М.Г. XX ғ. 20-30 жж. Семей өңірінің мәдени қайта құрылуының ерекшеліктері.

Наурызбаева З.Ж. Символизм великой матери саба и связанные с ней обряды..... 56
Naurzbaeva Z.J. Symbolism of the great mother saba and rites related to her

Ishmukhamedov Sh., Kassenov F. Features of Digitalization of political processes in Kazakhstan..... 63
Ишмұхамедов Ш., Касенов Ф. Қазақстандағы саяси процесті цифрландыру ерекшеліктері

Жеңіс Ж.Ж. Қазақ хандығындағы жүздік бөліністің рухани-идеологиялық негізі және ондағы билердің орыны..... 77

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №3(70), 2021

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы
(Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2021

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и
информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 28.09.2021.
Формат 60x84 1/8.
Объем 15,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 255.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

Zhenis Zh.Zh. Spiritual and religious foundations division of the kazakhs into “zhuzes” and the role of biies in this

Столярова Э.О. Современная казахская молодежь: влияние урбанизационного фактора на интерес к общественно-политическим событиям..... 83
Stolyarova E.O. Modern kazakh youth: the influence of the urbanization factor on interest in public and political events

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Hekimoğlu Vecihi Sefa Fuat Türklük ve türkçülük hakkında bibliyografik inceleme..... 89
Вежихи Сефа Фуат Хекимоғлы Түріктілік пен түрікшілдік жайындағы библиографиялық шолу

Даутова С.Б. Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары..... 101
Dautova S.B. Features of artistic and linguistic representation of the main cultural and artistic codes and motional lines of the Golden Horde literature

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Далаева Т.Т., Нұрғалиев А.Қ. Киелі орындардың тарихи зердедегі діни-эвристикалық маңызы: «Арасан-Қорасан»..... 110
Dalayeva T., Nurgaliyev A. Religious and heuristic meaning of sacred places of memory: «Arasan-Korasan»

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Қусайнова Ж.А. Қазақстан тарихы пәнінде отансүйгіштікке тәрбиелеу бойынша тәжірбелік жұмыстардың нәтижелері..... 119
Kusaynova Zh.A. Results of practical work on fostering patriotism in the subject of history of Kazakhstan

Жұман С.Ә. Оспанова Б.Р. Сайф Сарайдың шығармасындағы рухани құндылықтар..... 125
Zhuman A.S., Ospanova B.R. Spiritual values in the works of Saif Sarai

**Abay Kazakh National Pedagogical
University**

BULLETIN

**Series «Historical and socio-political
sciences»
№3(70), 2021**

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical
sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

Dalaeva T.T. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Zhumagulov B.S. *candidate of historical
sciences, professor,*

Virginia Martin. *professor, PhD (USA),*

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyapap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical
sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences,
professor (Germany),*

Sokolov A.B. *doctor of historical sciences,
professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical
sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical
sciences, professor (Turkey)*

Karasayev G.M. *doctor of historical
sciences, professor*

**Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2021**

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of Kazakhstan,
May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 28.09.2021
Format 60x84 1/8.

Volume 15,75 уч.-изд.л.
Issue 300. order 255.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical University

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (specialty-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘӨЖ 574(978)
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.01>

¹Г.Н. Ким*, ²Х.Әбжанов

¹тарих ғылымдарының докторы, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gerkim@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, ҚазҰАЗУ профессоры,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

КЕҢЕСТІК КӘРІСТЕРГЕ ҚАРСЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН: ТАПТАУРЫННАН ТАРИХИ ШЫНДЫҚҚА

Аңдатпа

Мақалада кеңестік тоталитаризмнің ХХ ғасырдың 30-40 жылдарындағы ауыр қылмысы – тұтас халықтарға қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргін қасіреті Қиыр Шығыстан Қазақстан мен Өзбекстанға күшпен көшірілген кәрістер мысалында әшкереленеді. Этникалық депортациялардың ауқымы, себептері мен ерекшеліктері қарастырылған, кәрістерді депортациялауға қатысты жалған таптаурындар, адам шығынының статистикасы тиянақталған. Тақырыптың тарихнамасы АҚШ, Жапония, Оңтүстік Корея, Ресей, Қазақстан мен Өзбекстан ғалымдары еңбектерінде қалыптасқаны қаперге салынып, тарихи үдерістің ақиқатын ашуға Н.Ф. Бугай айтарлықтай үлес қосқаны ұлықталды. Оның мәнісі – күштеп көшірудің алдын алу белгісі бойынша жүзеге асқаны. Ал, ненің алдын алу керек болды деген сұраққа жауап іздесек, оның тамыры «Қиыр Шығыс өлкесіне жапон шпиондарын жібермеу мақсатында» деген Сталиндік тезиске келіп тіреледі. Мақалада басқа да себептер зерделенген.

200 мыңға жуық кәрісті Қазақстан пен Өзбекстанға көшіру екі айда жүзеге асты. Асығыстықтың салдарынан адам шығынына жол берілді. Негізінен үлкендер мен балалар өлім-жітімге ұшырады. Кеңестік билік кәрістерге сенімсіздікпен қарады. Ахуалды бақылаудан шығармау үшін жансыздарды, тыңшыларды, шолақ белсенділерді барынша пайдаланды. Қазақстан мен Өзбекстандағы кәріс халқының сандық және құрылымдық өзгерістері нақты деректермен, архив құжаттарымен ашылған.

Қазақстандықтар кәрістер ұлттық тарихымыздың шежіресіне үлкен олжа салды.

Тірек сөздер: кәрістер, қуғын-сүргін, тоталитаризм, саясат, депортация, жұқпалы аурулар, Қиыр Шығыс, Қазақстан.

¹Ким Г.Н. *, ²Абжанов Х.

¹доктор исторических наук, профессор КазНУ им. ал-Фараби
Алматы, Республика Казахстан
E-mail: gerkim@mail.ru

²доктор исторических наук, профессор КазНАИУ,
Алматы, Республика Казахстан

ДЕПОРТАЦИЯ СОВЕТСКИХ КОРЕЙЦЕВ: ОТ СТЕРЕОТИПОВ К ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье на основе статистических и архивных материалов прослежены содержание и последствия чудовищного преступления советского тоталитаризма, а именно – трагедия целых народов, например силовой депортации корейцев из Дальнего Востока в Казахстан и Узбекистан. Рассмотрены причины, масштабы и особенности этнической депортации, вычленены белые пятна и ложные стереотипы о выселении корейцев, статистика людских потерь. Подчеркивается, что историография проблемы представлена трудами ученых США, Японии, Южной Кореи, России, Казахстана и Узбекистана, при чем крупный вклад в изучение процесса внес Н.Ф. Бугай, который называл силовое переселение превентивной мерой. Депортация корейцев, по устоявшимся ложным стереотипам проводилась якобы с целью пресечения проникновения японского шпионажа в Дальневосточный край. В статье обоснованы реальные причины, в том числе и внешнеполитический фактор депортации.

Подготовка и организация переселения корейцев – около 200 тысяч человек в Казахстан и Узбекистан – занимали 2 месяца. Из-за невероятной спешки имели место смертельные случаи. Умерли в основном дети и люди преклонного возраста. Советская власть с недоверием относилась к корейскому населению. Чтобы не потерять контроль над ситуацией, на всем пути переезда активно использовали возможности агентов, осведомителей, лжеактивистов. Прослежены изменения в численности и составе корейского населения в Казахстане и Узбекистане.

Казахстанские корейцы вписали яркие страницы в летопись национальной истории.

Ключевые слова: корейцы, репрессия, тоталитаризм, политика, депортация, инфекционные болезни, Дальний Восток, Казахстан.

¹Kim G.N. *, ²Abzhanov H.

¹ Doctor of Historical Sciences, professor of KazNU named after al-Farabi
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: gerkim@mail.ru

² Doctor of Historical Sciences, professor of KazNAIU,
Almaty, Republic of Kazakhstan

DEPORTATION OF SOVIET KOREANS: FROM STEREOTYPES TO HISTORICAL REALITY

Abstract

Based on statistical and archival materials, the article traces the content and consequences of the monstrous crime of Soviet totalitarianism, namely, the tragedy of entire nations, for example, the forceful deportation of Koreans from the Far East to Kazakhstan and Uzbekistan. The reasons, scale and features of ethnic deportation are considered, white spots and false stereotypes about the eviction of Koreans, statistics of human losses are highlighted. It is emphasized that the historiography of the problem is represented by the works of scientists from the USA, Japan, South Korea, Russia, Kazakhstan and Uzbekistan, and N.F. Bugay, who called forced resettlement a preventive measure. The

deportation of Koreans, according to well-established false stereotypes, was carried out allegedly with the aim of preventing the penetration of Japanese espionage into the Far Eastern Territory. The article substantiates the real reasons, including the foreign policy factor of deportation.

Preparation and organization of resettlement of Koreans - about 200 thousand people to Kazakhstan and Uzbekistan - took 2 months. Due to the incredible rush, there have been fatalities. Mostly children and elderly people died. The Soviet government was distrustful of the Korean population. In order not to lose control over the situation, they actively used the capabilities of agents, informants, and false activists along the entire route. Changes in the size and composition of the Korean population in Kazakhstan and Uzbekistan are traced.

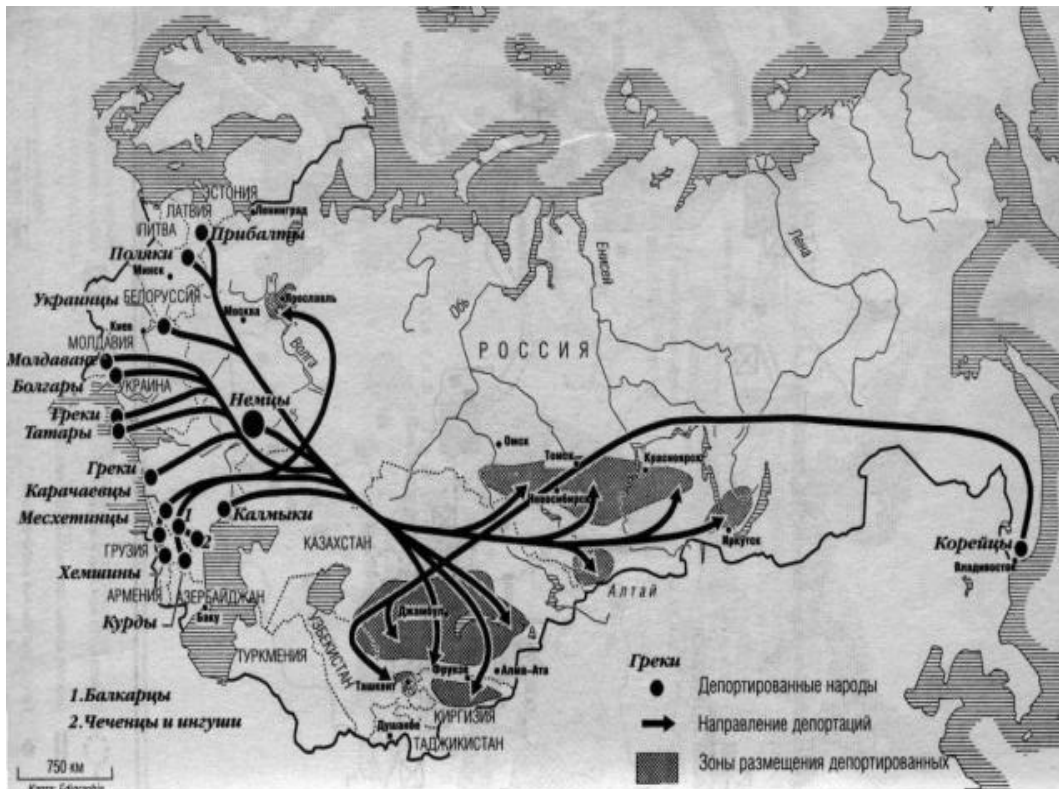
Kazakh Koreans have written bright pages in the annals of national history.

Keywords: Koreans, repression, totalitarianism, politics, deportation, infectious diseases, the Far East, Kazakhstan.

Кіріспе. Қиыр Шығыс кәрістері Кеңес Одағы халықтарының ішінде ең алғашқы болып қуғын-сүргінге ұшырады. Бұлардың қатарын жаппай және күшпен жер аударылған немістер, күрдтер, қырым татарлары, поляктар, чешендер және басқалар этникалық белгілері бойынша толтырды. Ағылшын тілді тарихнамада сталиндік саясат аясында кеңестік халықтардың жаппай және мәжбүрлеумен қоныс аударылуының мәнін "этникалық тазарту" (ethnic cleansing) түсінігімен ашады. Бұл шын мәнінде дұрыс емес. Геноцидке пара-пар "этникалық тазартудан" айырмашылығы сталиндік режим жүргізген депортациялаудың, Югославия ыдырағаннан кейінгі оқиғалар көрсеткендей, басқа себептері мен мақсаттары бар [1]. Дегенмен, "депортация" термині бастапқыда орыс тілінде тар мағынада – қажетсіз тұлғаларды (persona non grata) өздерінің ұлттық мемлекеттеріне шығару ұғымында қолданылғанын қаперден шығармауымыз керек. Дей тұрғанмен, депортация термині Сталиннің ұлттық саясаты мен Кеңес тарихының орыс тілді дискурсына берік енсе де, көбінесе оның көп қабаттылығы ескерілмейді, себебі Кеңес режимі үшін қауіпті жағдайларды болдырмаудың алдын алу шаралары саналғандықтан, сатқындық пен дұшпандық, шет мемлекеттерге көмектесу туралы айыптауларға байланысты жазалау шаралары ретінде де қабылданған.

Тақырыптың өзектілігі. Этникалық депортация себептері. Депортациялау кеңестік кәрістер үшін айрықша жазалау шарасы болмағандықтан 1930-40 жылдардағы Кеңес Одағындағы этникалық депортациялардың жалпы себептері неде деген заңды сұрақ туындайды? Жаппай депортацияға ұшыраған он халық болғаны белгілі: кәрістер, немістер, ингерманландтық финдер, қарашайлар, қалмақтар, чешендер, ингуштар, балқарлар, Қырым татарлары және месхеттік түріктер. Олардың жетеуі – немістер, қарашайлар, қалмақтар, ингуштар, чешендер, балқарлар және Қырым татарлары - өздерінің ұлттық автономияларынан айырылды.

Тұрғылықты өмір сүру ортасынан, сондай-ақ басқа аймақтарға күштеп қоныс аударуға ұшыраған көптеген басқа этникалық топтар: әзербайжандар, армяндар, ассириялықтар, болгарлар, гректер, ирандық еврейлер, ирандықтар, итальяндықтар, қытайлар, күрдтер, латыштар, литвалықтар, молдовандар, поляктар, орыстар, түріктер, тәжіктер, украиндар, гемшиндер, эстондықтар сонымен қатар кеңестік жүйеге «таптық жат» әлеуметтік топтар – кулактар, казактар, ескі рәсімдерге сенушілер және т.б. [2].

Кеңес Одагындағы 1930-1940 жж. этникалық депортациялар картасы

“Кәрістер неге жер аударылды?” деген сұрақ ұзақ жылдар бойғы кеңестік кезеңде жабық санатқа жатқызылды, қуғындалған корейлер тақырыбын зерттеуге тыйым салынды. Сондықтан оны бірінші болып шетелдік зерттеушілер қозғағаны кездейсоқ емес. Мұның бірнеше себебі бар: біріншіден, кеңестік құрылысты сынауға бейім тұратын елдерде кеңестік кәріс мәселесі арнайы қолға алынды. Екіншіден, кәрістер аз тұратын, тіпті мүлде жоқ деуге болатын АҚШ пен Жапония сыртқы саясат мүддесі тұрғысынан ғалымдарын осы мәселеге жекті. 1985 жылы горбачевтік қайта құру, жариялылық, ашықтық саясаты басталысымен тарихтағы ақтандақтарды жою ғылымның өзекті міндетіне айналды. Соңғы он жылда Ресейде, Қазақстанда және Өзбекстанда ондаған ғылыми және публицистикалық жұмыстар пайда болды, онда кәрістерді жер аудару мәселелері, сондай-ақ құпияландырылған мұрағат құжаттарының жинақтары зерттелуде. Олардың авторлары тарихшылар, философтар, заңгерлер, жазушылар мен журналистер.

Көрнекті орыс зерттеушісі Н.Ф. Бугай депортациялау барысын бақылайтын бөлімдерге жататын құжаттарды зерттеу негізінде, бұл себептерді депортацияланғандардың бес тобы бойынша жіктеді. Корейлер немістермен, күрдтермен, месхеттік түріктермен, хемшиндермен және гректермен бірге екінші болып алдын алу белгісі бойынша мәжбүрлі қоныс аударуға ұшырады. Н.Бугайдың корейлерді қуғындаудың алдын алу сипаты туралы пікірімен келісуге болады, бірақ 1937 жылғы қуғындаудың өзіндік тарихы болғанын есте сақтау қажет. Кеңес басшылығы 20-шы жылдардың аяғы – 30-шы жылдардың басында корейлерді Приморье шекаралас аймақтарынан Хабаровск өлкесінің шалғай аумақтарына көшіру жоспарларын түзді. ВКП (б) Орталық комитеті Саяси Бюросының 1927 жылғы 18 тамыздағы Владивосток пен Хабаровскіге шұғыл жіберілген нұсқаулары корейлерді көшіру туралы бірқатар құжаттамаларды әзірлеудің бастапқы қадамы болды, оның мәні корей халқын жаппай қоныс аударуға сайды.

1930 ж. 25 ақпанда ВКП(б) ОК Саяси Бюросы Қиыр Шығыс корейлерін көшіру мәселесін күн тәртібіне қойды. Бұл бастаманың әр жағында Сталин мен оның жанындағы жандайшаптары тұрғаны сөзсіз. Ақырында, 1932 жылы 10 шілдеде ВКП(б) ОК Саяси Бюросы "Кәрістер туралы" мәселенің қайта қарап, бұрынғы нұсқауын тағы да мақұлдады: кәрістерді Қиыр Шығыстан ел-

дің ішіне қарай көшіргенді жөн деп тапты. В.Молотов пен И. Сталин қол қойған "Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралас аудандарынан корей халқын көшіру туралы" 1937 жылғы 21 тамыздағы КСР Одағы Халық Комиссарлары Кеңесі мен ВКП(б) Орталық Комитетінің № 1428-326сс бірлескен қаулысында шараны күш қолданумен жүзеге асыру қарастырылды [3].

Мақсаты мен міндеттері. Мұрағат материалдары мен басқа да тарихи деректерді талдау 1937 жылғы депортация патшалық самодержавие мен Кеңес үкіметінің Қиыр Шығыстағы саясатының қисынды аяқталуы болды деген қорытындыға әкеледі. Депортация орыс-жапон соғысы қарсаңында, лениндік реформалар кезінде және сталиндік ұжымдастыру кезінде де дайындалып, сыналды. Сонымен қатар, кәрістердің қоныс аударылуын шовинистік көзқарастағы қарапайым адамдар да, жергілікті әкімшілік пен жоғары мемлекеттік басқару да қалаған.

Мақалада екі мәселе шешіледі: бір жағынан – 1937 жылы кәрістерді жер аудару туралы қалыптасқан жалған таптаурындар мен жаңылыстарды анықтау және екінші жағынан – патшалық және кеңестік Ресейдің Қиыр Шығыстағы ұлттық саясатының қисынды аяқталуы болды деген ғылыми негізделген дәлелді тиянақтау.

Материалдар мен әдістемесі. Мақаланың деректік негізін Қазақстан мен Өзбекстан архивтерінен алынған ақпараттар, таяу және алыс шетелдерде жарияланған құжаттар жинағы, статистикалық мәліметтер құрады. Әдістемесі ғылыми танымның әмбебап ұстанымдарынан – тарихилық, жүйелілік, объективтілік, даму ұстанымдарына сәйкестендірілді. Мұнда тарихты түзудің басты рөлін ойнайтын күш ретінде халық пен оның лайықты тұлғалары, билік пен саясаттың әрекеті мен мазмұны алынды.

Негізгі бөлім. Кәрістерді жер аудару туралы жалған таптаурындар және тарихи шындық. Ең көп таралған және қалыптасқан жалған таптаурындардың бірі кәрістерді депортациялау Сталиннің аяқасты шешімінің нәтижесі, осылайша Қиыр Шығыстағы шетелдік (жапондық) тыңшылықты тоқтатқысы келгені-мыс.

1937 жылғы 21 тамыздағы КСР Одағы Халық Комиссарлары Кеңесі мен ВКП(б) Орталық Комитетінің № 1428-326сс бірлескен қаулысымен кезінде Сталин мен Молотов қол қойған қаулының барлық талаптары қолдау тапты.

1937 ж. 28 қыркүйекте КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің В.Молотов пен Н.Петруничевтің қол қойған, алыстағы, шекаралық емес аудандар мен көршілес аймақтарды қоса алғанда, Қиыр Шығыспен шектелмейтін барлық аумақтардағы кәрістерді жаппай жер аудару туралы "Қиыр-Шығыс өлкесінің аумағынан кәрістерді көшіру жайлы" № 1647-377 сс қосымша қаулы қабылданды. Кеңестік биліктің мүлтіксіз орындалуға тиісті құжатында болашақты болжаған сәуегейлік байқалады. Жүздеген мың кеңестік кәрістер Германияның немесе Италияның шпиондары болып кетуі мүмкін деген ой қылаң берді. Адамзат баласының тарихында осыншама жанның бір сәтте Отанын сатып, шпионға айналып кетуі ешқашан болған емес. Демек, сталиндік басшылық өз азаматтарына сенімсіздік танытудың жан шошырлық нұсқасын алға тартты.

Кәрістерді депортациялаудың және одан кейінгі арнайы қоныс аударулардың негізгі себебін 20-жылдардың аяғында КСРО-да қалыптасқан және 30-40-шы жылдары толық көрініс тапқан тоталитарлық режимнің мәнінен іздеу керек. Жеке басқа табынудың әкелген зардаптары шексіз болып шықты. Ең бастысы – олар адамшылыққа, ізгілікке, Конституциялық заңдылыққа мүлде кереғар еді.

Сталиннің белгілі тезисі социализм құрылысының жетістіктеріне тікелей пропорционалды, ел ішінде және одан тыс жерлерде таптық күрестің шиеленісуі үлкен елде жаппай қайғылы террор дәуірін ашты. Жаудың бейнесі барлық жерде әрі үнемі қоғамдық және жеке санаға тықпаланды, ал жау кейпінде жеке адамдар, әлеуметтік топтар немесе таптар ғана емес, бүкіл халықтар сипатталды. Осыдан социализмге, Отанға, көшбасшыға дұшпан халықтарға қарсы террор мен аяусыз күрес қажеттілігі туралы тұжырым қисынды түрде дүниеге келді.

Кеңес корейлерінің Қиыр Шығыстан депортациялануының нақты себептерінің арасында сыртқы саяси фактор үлкен рөл атқарды. Турасына көшкенде, ат төбеліндей кеңестік кәрістер

үлкен саясаттың құрбанына айналды. Оларды күштеп көшіру арқылы кеңес басшылары шетелдік қарсыластарын жүрісінен – социализм еліне ұстанған саясатынан жаңылыстырамыз деп білді. Жапониямен жақындасу үшін соңғысының пайдасына жеңілдіктер қарастыру қажет еді, солардың бірі ҚШТЖ-ға құқықты су тегінге сатудан көрінді. Басқа жеңілдік түрі, профессор М.Н. Пактың пікірінше, Жапонияға қарсы көңіл-күйдегі кәрістерді Қиыр Шығыс өлкесінен толық қуу болып табылады. "Біздің ойымызша, – деп жазады ол, – әрине, Қиыр Шығыстан кәріс халқын толығымен көшіру туралы белгілі бір келісім болғаны сөзсіз, бірақ ол жазбаша құжатта тұжырымдалған ба екен деген сұрақ сақтала береді" [4]. Кәрістер "превентивті акцияның саяси кепілі" деген ой алғаш рет зерттеуші В.Ф. Лидің еңбегінде айтылды [3, 65-66 бб.].

Тап осы мәселе бойынша басқа да ғалымдардың пайым-тұжырымдары бар [5]. Бәрі салыстырумен танылады. Егер осы ұстанымды басшылыққа алар болсақ, онда кеңестік кәрістердің қасіретін ауыл шаруашылығын ұжымдастырумен орын алған Қазақстандағы ашаршылықпен пара-пар деуге болады [6]. Кәрістерден қалған материалдық, заттай байлықты большевиктік билік далаға тастаған жоқ. Бірақ біреудің қайғысы басқаларға бақыт әкелмейді. Қиыр Шығыстың жаңа тұрғындары шекесі шылқи мырғайға батты дей алмаймыз [7]. Негізгі себеп тоталитарлық режимнің ішкі және сыртқы саясатында ұлы державалық пиғылды жүзеге асыруға сайды.

Талқылау. Депортацияны ұйымдастырудың ақиқаты мен стихиялық туралы жаттандылық. Посткеңестік кезеңдегі тарихи зерттеулер, сондай-ақ аға буын кәрістердің естеліктері депортацияға қатысты жалпы көрінісінің көптеген үзінділерін ашып, сталиндік шешім мен операцияның аяқастынан туындағаны әрі стихиялығы туралы алғашқы жалған таптаурынды жоққа шығарды. Сталин күштеп көшірілген Қиыр Шығыс кәрістерінің бәрінің өлімін қалады деген пікірмен де келісуге болмайды. Біздің нық сеніміміз бойынша, кәрістерді депортациялау жаппай мәжбүрлі көшіру механизмін сынақтан өткізген тоталитарлық режимнің жоспарланған, ұйымдастырылған және мұқият бақыланған кең ауқымды акциясы болып табылады.

Кәрістерді кедергісіз депортациялау үшін тоталитарлық режим оларды танымал көшбасшылар мен басшыларынан айырды. ПХК-ның жымысқылықпен Қиыр Шығыс өлкесін КСРО-дан бөліп тастау мақсатында қарулы көтеріліс дайындаған аймақтық кәріс көтеріліс орталығы деген ойлап табылды. ВКП (б) Посьет аудандық комитетінің бірінші хатшысы Афанасий Кимнің ісі бойынша 1938 жылғы 25 мамырдағы ату үкімінен үзінді осыны дәйектейді [8]. Люшковтың айтуынша, қоныс аудару барысында Қиыр Шығыс өлкесінде 2 500 кәріс қамауға алынған екен [9].

Депортацияны жүзеге асыру үшін Қиыр Шығыс билігі, ең алдымен жазалаушы органдар белсенді жасырын жұмыс жасағандығының айқын дәлелі – "Уссури, Приморск және Хабаровск аймақтарының шекаралас аудандарындағы кәріс халқының саны туралы" анықтама (пысықталған мәліметтер) Құжат 1937 жылы 21 тамызда Мәскеуге ПХК Қиыр Шығыс өлкесінің ішкі әскерлері басшылығымен жіберілген. Бұл – кәріс тұрғындарына қарсы кең ауқымды іс-шараларды өткізу туралы алғашқы жарлыққа Сталин мен Молотов қол қойған күн. Жақшаның ішінде «пысықталған мәліметтер» деп нақтылауынан күштеп көшірудің барша мәселелері назарда ұсталғанын байқаймыз [3, 67-80]. Бұл мәліметтер шығынды ғана көрсетіп қойған жоқ, болашақты болжауға да қажет болды.

Келесі бір құжатта кәрістерді басқа жаққа көшіруді ұйымдастыру бойынша бірқатар толықтырулар бар. Біріншіден, орындалу мерзіміне қатысты. Меморандумда: "1938 жылдың 1 қаңтарына дейін тез арада қоныс аударуға кірісіп, аяқтау" қарастырылса, директивада: ..күштеп көшіру 25 қазанда басталып, 15 қазанда аяқталады делінген (1937 ж. – авторлық ескерту). Екіншіден, аудандарда кәріс халқын көшіруге басшылық құрамында ВКП(б) ДальКрайком өкілі, Крайисполком өкілі және ПХКБ өкілі бар үштікке жүктелді. Үшіншіден, кәрістер қалдырған мүлікті бағалау және олармен есеп айырысу тәртібі нақтыланды. Төртіншіден, әр бес күн сайын Крайкомға және крайисполкомға көшіру барысы туралы ақпарат жеткізіліп отырды [10].

Кәрістерді ҚШӨ-ден депортациялау жоспары бойынша "үш кезек" белгіленді, оның үстіне бірінші кезек 1937 жылғы 21 тамыздағы сталин-молотов қаулысында көрсетілген еді: "Қоныс

аударуды Посьет ауданынан және Гродеково маңындағы аудандардан бастау керек". Екінші және үшінші кезектерді облыс басшылығы қыркүйек айының басында КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің "кәрістерді көшіру" туралы бірқатар қаулыларын шекаралық аудандарды атамай-ақ қабылдағаннан кейін, бұл ретте көшіру аудандарының сыртқы шекаралардан алыстығы өлшемін және орындалу хронологиясын басшылыққа ала отырып, анықтады.

Көшірудің белгіленген кезектеріне сәйкес аймақтық және облыстық үштіктер өздерінің кеңейтілген отырыстарында әскери поездға тиеу және оларды жөнелтудің жоспар-кестесін жасады. Олар көшетіндер жиналатын және эшелондарды күтетін күндерді, теміржол станциялары мен жөнелетін разьездерді бекітті.

Тұтастай алғанда, кеңестік тоталитарлық жүйе қуғын-сүргінді ұйымдастырудың бай тәжірибесін жинақтады. Ол күдікті деген адамды сырттан бақылауға алудан басталып, өмірін қиюға дейін қамтып жатты. Мектеп салуға, кино түсіруге, кітап шығаруға қаражат жетпей жатса да, жазалаушы органдар ешқандай тапшылық көрген жоқ. Ол саладағы қызметкерлердің еңбек айлығы өте жоғары деңгейде қала берді [11].

Кәрістер тиелген поездарды бөгетсіз, тоқтаусыз жүргізуге үлкен мән берілді. Мұндағы басты мақсат тоталитаризм қылмысын жасыру еді. Жалпы, қандай болмасын жақсылы-жаманды іргелі істі жоспарлағанда немесе қолға алғанда кеңестік басшылық бірінші орынға құпиялықты қойды. Ол өзін осылайша тылсым күдірет иесіндей көрсетуге тырысты. Құдайды бекерлеген қоғамда большевиктер өздерін құдай санады. Большевиктер бар жерде құдайға орын қалған жоқ. Кәрістерге қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргін құдайсыздардың ғана қолынан келді. Кәрістерді жаңа мекенге жеткізген поезддағы бір вагонда 5-6 отбасы (25-30 адам) орналасты. ҚШӨ-ден Қазақстан мен Өзбекстандағы түсіру станцияларына дейінгі жол жүру уақыты 30-40 күнге созылды [12]. Жер аударуды дайындау және жүргізу партиялық, жазалау және басқа да мемлекеттік органдардың тігінен де, сондай-ақ бүкіл өлкенің аумақтық көлденеңінен де қатаң, тұрақты, жан-жақты бақылауында тұрды.

Кәріс халқын есепке алу кезінде төлқұжаттар алынып, аңшылық және басқа да атыс қарулары тәркіленді. Кең агенттік желі кәрістердің әр сөзі мен әрекетін қадағалады. Қиыр Шығыс мемлекеттік мұрағаттарында кәрістерді көшіруге жататын аудандар бойынша қоныс аудару және саяси көңіл-күй жөніндегі жұмыс барысы туралы нөмірлік арнайы хабарламалар деп аталатын бірегей құжаттар сақталған [13]. Құжаттан *"кәріс халқы депортацияның үнсіз құрбаны болмағаны. Олардың ішіндегі ең батыл және адал адамдар озбырлық пен заңсыздыққа қарсы ашық шығып, кордоннан кетуге, мал мен дақылдарды жоюға, бағынбауға шақырғаны"* көрінеді [14].

Кәрістерді бақылау ҚШӨ-ден көшірумен аяқталған жоқ, бұған «Хабаровск аймағының кәрістерін қоныс аудару туралы қорытынды есеп» деп аталатын құжаттың «Пойыздарды агенттікпен қамтамасыз ету» тарауының мазмұны дәлел бола алады. Ондағы бір сөйлеммен тұжырымдалған: «Кәрістер тиелген пойыздар агентурамен қамтамасыз етілген» хабарламасына аймақтық үштік қол қойған. Қудаланған адамдарды бақылау бүкіл жол бойына және Қазақстан мен Орталық Азияға келгеннен кейін де жалғасты.

Жол бойында "жұмсақтық", "немқұрайлылық", "тәртіпсіздік", "саяси соқырлық", "бұзақылық...", "жіберілген қателіктер" үшін және т.б. сылтаумен жазалау шаралары кеңінен қолданылды. Мәселен, Посьет аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Сенько жұмыстан шығарылып, сотқа берілді. Бірқатар өлкелік және облыстық басшыларға қатаң сөгіс жарияланды, *"Орталық Комитет шешімдері мерзімінде орындалмаған жағдайда, кәрістерді көшіру және қоныс аударуға уақтылы дайындалмау туралы қатаң шаралар қабылданатыны"* аймақтық және аудандық үштік ескертілді [15].

1937 ж. 25 қазанда КСРО Ішкі Істер Халық Комиссары Ежов Кремльге "кәрістерді ҚШӨ-ден көшіру аяқталды" деп баяндап, рекордтық мерзімде 171 781 адамнан тұратын 36 442 отбасы Қазақстан мен Өзбекстанға көшірілді. Балық аулауда, іссапарларда және т.б. себептермен

Камчатка мен шалғай аудандардағы кәріс халқының қалған бөлігі 1937 жылдың 1 қарашасына дейін құрама эшелонмен шығарылатыны хабарланды [16].

Қазақстанда да, Өзбекстанда да мұндай көп адамды қабылдауға және ұйымдастыруға дайындық жоқ еді. Депортациялау барысында қабылдауға және орналастыруға жататын кәріс шаруашылықтарының саны бастапқы көрсетілген санмен салыстырғанда 30-40 пайызға көп болып шықты, қоныстандыру өңірлері, аудандары мен аймақтары және қоныс аударушылардың сандық бөлінуі өзгерді, бұл оларды жайластыруда қосымша қиындықтар туғызды.

Қазақстанда аймақтық атқарушы комитеттердің 1938 жылғы 1 желтоқсандағы есептік деректері бойынша 18 525 кәріс шаруашылығы Шығыс өңірінен басқа облыстардың бәрінде қоныстанды. Ең көп қоныстанған өңір Алматы мен Қызыл-Орда облыстары еді. Бұларда 7 000 дейін шаруа қожалықтары топтастырылса, Ақтөбе, Батыс Қазақстан облыстарында ондайлардың саны 700-ден асқан жоқ [17]:

Өзбекстанға көшірілген шаруа қожалықтары 10 мыңнан сәл ғана асты. Демек, кәрістердің негізгі дені жаңа Отанын Қазақстаннан тапты. Бұлар қоныстанған өңірде қазақтар көпшілікті құрайтын. Сол себепті қазақстандық кәрістердің басым бөлігі тез арада қазақ тілін меңгеріп алды. Өзбекстанда 74 206 адамнан тұратын 16 453 кәріс отбасы орналасты. Көрсетілген отбасы санынан колхоздарға 10 946 шаруашылық орналастырылды [18]:

Аймақ	Шаруа қожалықтарының саны
Ташкент	6 557
Самарқанд	1 194
Ферғана	1 130
Хорезм	846
Бұхара	16
Қарақалпақ	АССР 1 203
Барлығы	10 946

Бұлардың барлығы ауыл-селоларға орналастырылды [19]. Өзбекстандағы кәрістердің саны 74 500 адамды құрады [20].

Қазақстанда кәрістер негізінен колхоздарға немесе бұрыннан бар шаруашылықтарға "қосымша қоныстандырылды" [21].

Қазақстанда кәрістердің қоныстануы мен одан арғы тағдыры күріш егуші Қызылорда және Талдықорған (Алматы) облыстарында қалыптасты. Қаратал ауданында осы аттас өзеннің бойында көлемі жағынан едәуір күріш алқабы пайда болды, сондықтан аудан орталығы – Үштөбе станциясының айналасында жиырмаға жуық колхоздар құрылды.

Өзбекстанда кәріс қоныс аударушыларының үлкен тобы Ташкент маңындағы жерлерге, астаналық облыстың төменгі, орта, жоғарғы Ширчик аудандарына шоғырланды.

Зерттеу нәтижесі. Құрбандар туралы таптаурындар және депортацияның адам шығыны шындығы. Аға буын кәрістердің эмоционалды естеліктері, қаламы жылдам тілшілердің көптеген газет-журналдардағы жарияланымдары, зерттеушілердің әлсіз ғылыми мақалалары депортация кезіндегі адам шығыны туралы жалған түсінік қалыптастырды. Сондықтан мынаны түсіндіру қажет.

Мұрағаттық құжаттарды, статистикалық деректерді және көзкөргендердің куәліктерін талдау күштеп көшіру басталғанға дейін және оны жүзеге асыру кезінде кәрістердің ҚШӨ-ден тыс жерлерге кетуі айтарлықтай байқалмады деп болжауға мүмкіндік береді. Депортациялау туралы қаулының қабылдануы Шекара қызметінің қосымша күштерімен және ПХК жасақтарымен шекарада тығыз шоғырланғаны соншалық, кәрістердің қашып кетуінің бірлі-жарым жағдайлары да мүмкін болмады.

Тасымалдау кезінде қайтыс болғандардың саны, оның ішінде 1937 жылы 13 қыркүйекте Хабаровск маңындағы Верино станциясында болған № 505 эшелондағы қайғылы апаттың құрбандары бірнеше жүз болуы мүмкін [22]. Әр түрлі объективті себептерге байланысты

қайтыс болғандардың нақты санын анықтау қиын, бірақ ең көп зардап шеккен екі топ: қарттар мен балалар еді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ҚШӨ-де және Ресейдің басқа аймақтарында жер аудару кезіндегі болған кәріс халқының санын анықтап, оны Қазақстан мен Өзбекстанға қоныс аударған кәрістердің санымен салыстыру қажет. Сондай-ақ, депортацияланған кәрістердің бір тобы Астрахань және Ростов облыстарына қоныс аударғаны туралы мәліметтерді тексеріп, олардың санын анықтап, әрі қарай механикалық және табиғи өсіп-өнуін бақылау қажет. 2 871 адамнан тұратын 520 кәріс отбасын Астрахань балық кәсіпорындарына орналастыру үшін Қазақстанда есепке алынғандар қатарынан толыққан фактісі құжатталған. Қазір Астанада тұратын Тю Петр Степановичтің, 1927 ж.т., Лян Илья Львовичтің, 1925 ж. т. және Те Бун Сен, 1926 ж. т. естеліктерінде «Астраханьға кәрістермен бірге тұтас эшелон келді, кейін оларды балық аулайтын кенттерге «шашыратты» делінген. 1941 жылдың желтоқсан айының ортасында барлық кәрістер Қазақстанға көшіріліп, жөнелтуге бірнеше күн қалғанда "Сталинград түбінде траншеялар мен танкіге қарсы орларды қазған ер адамдар еңбек армиясынан босатылды" [23].

Өздеріңіз білетіндей, 1939 және 1959 жылдары жүргізілген халық санағы арасындағы жиырма жыл, жалпы қуғын-сүргін, қанды Екінші дүниежүзілік соғыс, экономикалық күйреу, қырғи қабақ соғыс дәуірінің басталуы және барлық кеңес халықтарының демографиялық процестеріне әсер еткен қарулану жарысы сияқты тарихи оқиғаларға толы. 1939-1959 жылдардағы санақ аралығындағы кезеңде Қазақстандағы кәріс халқының саны айтарлықтай төмендеді: абсолюттік санмен 23 277 адамға дейін. Кәрістер санының төрттен бір бөлігін жоғалту себептері неде?

Ол, біздің ойымызша, адами фактордан туындады. Біріншіден, екі республикаға бөлініп қалған ағайын-туыстар қайта табысуға ұмтылды. Екіншіден, Өзбекстанның табиғи-климаттық жағдайы Қазақстанға қарағанда адамдарға қолайлы еді. Онда жылдың жылы мезгілі 10-11 айға дейін созылса, Қазақстанда ол 5-6 айдан аспайтын. 1940 жылғы 10 ақпандағы жағдай бойынша Қызылорда облыстық атқару комитетінің қоныс аудару бөлімінің толық емес деректері бойынша 1938 жылдың басынан бастап кәріс қоныс аударушыларының жалпы санынан 5 506 шаруашылық (жұмысшылар мен қызметшілерсіз) Өзбек КСР-не 1 827 шаруашылық, яғни 10 мыңнан астам адам кетті немесе көшті. Қазақстаннан Өзбекстанға кеткен кәріс қоныс аударушыларының жалпы саны әлі анықталған жоқ және дәл есептеу үшін Қазақ және Өзбек ССР Халық Комиссариаты мен Халық Комиссарлар Кеңесінің қоныс аудару бөлімдерінің статистикалық құжаттарына салыстырмалы талдау жасау қажет.

1937-40 жылдардағы шаруашылық құрылысына тарту кезеңінде қоныс аударған кәрістердің Қазақстаннан Өзбек ССР-на жаппай көшуінен басқа, кәріс халқы бірқатар нақты-тарихи себептердің салдарынан азайды. Алғашқы жылдары жаңа жерде бұрынғыдан өзгеше табиғи-климаттық жағдайлардан, тұрғын үйдің тұрақсыздығынан, нашар тамақтанудан, медициналық көмектің болмауынан және т.б. себептермен өлім-жітім көбейді. Кәрістер көшіп барған көптеген колхоздарда эпидемиялық аурулар, жаппай асқазан-ішек ауруы, суық тию етек жайып, өлгендер саны күрт өсті. Қазақстандағы кәрістер арасында 2 жыл бойы (1938 және 1939 жж.) орын алған әртүрлі демографиялық оқиғалар туралы деректер демографиялық коэффициенттерді есептеуге халық арасында болып жатқан процестерді талдау әдісі ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Кәрістер арасындағы туу коэффициенті Қазақстан бойынша орташа коэффициенттен асып түсті, ол 1937-38 жылдары әр мыңға 42,4 адамды құрады. Өлім-жітім коэффициенті республика бойынша орташа көрсеткіштен 2 есеге жуық асып түсті: 1937 жылы Қазақстан бойынша өлім-жітім әрбір 1000 тұрғынға 18,3 адамды құрады, ал 1938 жылы – 16,3. Әсіресе балалар, дәлірек айтқанда нәрестелер арасындағы өлім-жітімнің жоғары деңгейі байқалды. Ақпарат берушілердің естеліктері бойынша әрбір кәріс отбасында балалар қайтыс болды, көптеген көп балалы отбасыларда олардың жартысы немесе аз бөлігі аман қалды.

Егер қоныс аударушыларды аштық пен суықтан құтқарған қазақтардың, өзбектердің, басқа да халықтарының көмегі, мейірімі мен панасы болмаса, Қазақстан мен Өзбекстанның кәрістері адам және моральдық-психологиялық шығындардан теңдессіз үлкен дәрежеде зардап шегер еді.

Қазақстанның көрші республикадан айырмашылығы 30-40 жылдары ондаған жазықсыз халықтардың жер аударылу орнына айналды және осыған байланысты белгілі тілші Л.Вайдман: "қазақтар, егер ашығын айтсақ, өз жағдайының биігінен көрінді, іс-жүзінде миллиондаған қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың өміріне күмән келтірген сталинизмнің қисынын қабылдамай тастады" деп жазады [24].

Қорытынды орнына. Мақаланың тарихи бөлігін қорытындылай келе, коре сарамның бір жарым ғасырлық тарихын, бейнелеп айтқанда, тұрақты үздіксіз аумақтық қозғалыс пен әлеуметтік ұтқырлық тарихы деп қорытындылай аламыз. Ресейдің Қиыр Шығысына өз еркімен қоныс аудару; патша өкіметі шекаралас Приморье облыстарынан Ресейдің солтүстік аймақтарына көшіру; Қазақстанға және Орта Азияға жер аудару; еңбек армиясына жұмылдыру, кәріс колхозшыларын ұйымдасқан түрде қоныстандыру; *кобонджиге* байланысты маусымдық көші-қон, сондай-ақ кеңестік кәрістердің урбанизация процестері; әлеуметтік құрылымдағы күрт өзгерістер – бұл Коре Сарам бастан кешірген мәңгілік қозғалыстың толық тізімі емес.

КСРО-дағы кәрістер құрамы бойынша гетерогенді болғандығын және оларды шартты түрде үш топқа бөлуге болатындығын да ескеру қажет. Басым топқа негізінен корей түбегінің солтүстік бөлігінен Ресейдің қиыр шығысына қоныс аударушылардың ұрпақтары кірді. Бұл топ 2-5 ұрпақпен ұсынылды.

Екінші топқа Сахалин кәрістері кірді. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Оңтүстік Сахалинде 47 мыңнан астам кәріс қалды. Қазіргі уақытта Ресейде, Қазақстанда және Өзбекстанда Сахалин кәрістерінің саны 35 мыңнан асады және олар 1-3 ұрпақты құрайды. Қазақстандағы Сахалин кәрістері мен олардың ұрпақтарының нақты санын есепке алу мүмкін емес және алдын-ала бағалау бойынша 1-2 мың адам болуы мүмкін.

Үшінші топ – ең азы, бірақ оның өкілдері корей тілін жақсы білетіндіктен өте танымал. Бұл топты жоғары оқу орындарында оқығаннан, аспирантурадан өткеннен кейін, келісімшарт бойынша жұмыс істегеннен соң немесе шекарадан өткеннен кейін Кеңес Одағында қалған бұрынғы ҚХДР азаматтары құрады. Үшінші топтағы кәрістердің саны ондаған болды.

Кеңес Одағы ыдырап, жаңа Тәуелсіз Мемлекеттер құрылғаннан кейін коре сарам тарихында жаңа кезең басталды. Басқа этникалық азшылықтардан, соның ішінде орыстардан айырмашылығы, олардай кеңестік Орта Азия республикаларынан көшіп кету стратегиясын қабылдамады, кәрістер қалуды жөн көрді, бірақ олар бұрынғы орнында тұрып, Орталық Азияның егеменді мемлекеттерінің жағдайына қайта бейімделуге бет бұрды. Коре сарамның алыс шетелге эмиграциясы шамалы болды, мигранттардың бір бөлігі жақын шетелге, яғни басқа посткеңестік елдерге қоныс аударды. Тәжікстаннан азаматтық соғысқа байланысты кәрістердің кетуі жаппай және мәжбүрлі болды, мигранттарды негізінен әскери босқындар деуге негіз бар.

Соңғы онжылдықта бірқатар өзара әрекеттесулерге байланысты – ТМД елдеріндегі push factors (эмиграцияға "итермелейтін" факторлар) және иммиграцияның pull factors (сөзбе-сөз "тартатын факторлар") – заңды иммиграцияның пайда болған мүмкіндіктері, Оңтүстік Кореядағы орыс тілді кәрістердің саны күрт өсті. Олардың этникалық Отанына келуінің тарихы, жаңа өмірі және бейімделу кезеңінің проблемалары Оңтүстік Корея профессорлары үшін жаңа зерттеу тақырыбына айналды, бірақ орыс тілді тарихнамада әлі де маңызды ғылыми еңбектер мен публицистикалық кітаптар жоқ [25]. Тізе қоса ғылыми талдау жүргізетін уақыт келді, себебі бірлескен білім, қабілеттер, дағдылар мен тәжірибе оңтайлы нәтиже әкеледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Этникалық тазарту – жат этникалық қауымға кіретін адамдарды нақты аумақтан зорлықпен қуу саясаты. «Этникалық тазартудың» формалары саналуан: этникалық топтарды жаппай қоныс аудару мен миграцияға мәжбүрлеуден депортацияға және геноцидке дейін.*

2. *Павел Полян. Принудительные миграции в годы Второй мировой войны и после её окончания (1939–1953) (рус.), тето.ги.*

3. Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40-х годах. – М., 1992. – С. 64.
4. Пак М.Н. О причинах насильственной депортации советских корейцев Дальнего Востока в Центральную Азию. - Дорогой горьких испытаний. К 60-летию депортации корейцев России. – М., 1997. – С. 31.
5. Ким Г.Н. Корейцы Казахстана и Средней Азии в зарубежных исследованиях. Реферативный сборник. Выпуск 32. – Алма-Ата, 1990.
6. Абылгожин Ж. Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия. - Вопросы истории. 1989, № 7. – С. 53-71.
7. Ким Г.Н. Социально-культурное развитие корейцев Казахстана. Научно-аналитический обзор. – Алма-Ата, 1989. – С. 10-11
8. Сутурин А.С. Дело краевого масштаба. – Хабаровск, 1991. – С. 188.
9. Kho Song Moo. Koreans in Central Asia. – Helsinki, 1987. – P.29-30.
10. История корейцев Казахстана. Сборник архивных документов. т.1. – Алматы-Сеул, 1998. – С. 57-58.
11. Докладные записки об итогах переселения корейского населения, - ГАХК, ф. П-2, оп.1, д.1552, л. 1-4; там же, ф.П-399, оп.1, д. 336, л. 42-44.
12. Есептелді: Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40-х годах. – М., 1992, с. 90-92; 94, 103-104; 106-112; ГАХК, ф. П 355, оп. 1, д. 5, л.5; График отправления эшелонов с переселенцами по Хабаровской области, - История корейцев Казахстана. Сборник архивных документов. т.1. – Алматы-Сеул, 1998. – С. 107.
13. ЦГА РДВ, ф. Р 2413, оп. 2, д. 804, л.219-224; ГАХК, ф. П 2, оп. 1, д. 1316, л. 33-34
14. Ли В.Ф. Комментарии к спецсообщению № 1, - Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40-х годах. – М., 1992. – С. 134
15. ГАХК, ф. П-399, оп.1, д.336, л. 25-33.
16. Пак Б.Д. Корейцы в Советской России (1917-конец 30-х годов). – М.-Иркутск-СПб., 1995, с.234
17. ҚР ОМА, қ.1208, оп.1, іс - 26-а, п.103
18. Ким П.Г. Корейцы республики Узбекистан. - Ташкент, Узбекистон, 1993. – С. 170.
19. Есептелді: ЦГА РУ, ф. 100, оп. 1, д.1, л. 74-78.
20. ЦГА РУ, ф. Р-837, оп.27, д. 39, л. 19.
21. ҚР ОМА, қ. 1208, оп.1, іс-2, п. 18; ҚР ОМА, қ. 1208, оп.1, іс-26-а, п. 49.
22. ҚР ОМА, қ. 1208, оп. 1, іс- 23, п. 3-5; сонда, іс-109, п. 66
23. Свидетельства очевидцев, - Нива, 1997, №4, с. 24, 27, 29
24. Казахстанская правда, 1990, 2 марта.
25. Кейбір оңтүстік корейлық сарапшылардың пікірі бойынша, бүгінгі таңда ТМД елдерінен шыққан этникалық кәрістердің Оңтүстік Кореяда 20 мыңға жуық өкілдері бар.

Paydalangan adebietter tizimi;

1. *Ethnic cleansing is a policy of forcible expulsion of people belonging to a foreign ethnic community. There are many forms of "ethnic cleansing": from forced relocation and migration of ethnic groups to deportation and genocide.*
2. *Pavel Polyan. Compulsory migration in the years of the Second World War and after its end (1939–1953) (rus.), Memo.ru.*
3. *White book about the deportation of the Korean population in Russia in the 30-40s. – М., 1992. – P. 64.*
4. *Pak M.N. On the reasons for the violent deportation of Soviet Koreans from the Far East to Central Asia. - The road of bitter trials. To the 60th anniversary of the deportation of Koreans from Russia. – М., 1997. – P. 31.*

5. Kim G.N. *Koreans from Kazakhstan and Central Asia in foreign studies. Abstract collection. Issue 32, - Alma-Ata, 1990*
6. Abylgozhin Zh. B., Kozybaev MK, Tatimov MB *Kazakhstan tragedy. - Questions of history. 1989, № 7, p. 53-71*
7. Kim G.N. *Socio-cultural development of Koreans in Kazakhstan. Scientific and analytical review. - Alma-Ata, 1989, p. 10-11*
8. Suturin AS *The case of the regional scale. - Khabarovsk, 1*
9. Kho Song Moo. *Koreans in Central Asia. - Helsinki, 1987, p.29-30*
10. *Istoriya koreytsev Kazakhstana. Sbornik arkhivnykh dokumentov. t.1, - Almaty-Seul, 1998, s. 57-58*
11. *Dokladnyye zapiski ob itogakh pereseleniya koreyskogo naseleniya, - GAKHK, f. P-2, op.1, d.1552, l. 1-4; tam zhe, f.P-399, op.1, d. 336, l. 42-44.*
12. *Yesepteldi: Belaya kniga o deportatsii koreyskogo naseleniya Rossii v 30-40-kh godakh. M., 1992, s. 90-92; 94, 103-104; 106-112; GAKHK, f. P 355, op. 1, d. 5, l.5 ; Grafik otpravleniya eshelonov s pereselentsami po Khabarovskoy oblasti, - Istoriya koreytsev Kazakhstana. Sbornik arkhivnykh dokumentov. t.1, - Almaty-Seul, 1998, s. 107.*
13. *TSGA RDV, f. R 2413, op. 2, d. 804, l.219-224; GAKHK, f. P 2, op. 1, d. 1316, l. 33-34*
14. *Li V.F. Kommentarii k spetssoobshcheniyu № 1, - Belaya kniga o deportatsii koreyskogo naseleniya Rossii v 30-40-kh godakh. - M., 1992, s. 134*
15. *GAKHK, f. P-399, op.1, d.336, l. 25-33.*
16. *Pak B.D. Koreytsy v Sovetskoy Rossii (1917-konets 30-kh godov). – M.-Irkutsk-SPb., 1995. – S.234.*
17. *KR OMA, k.1208, op.1, is - 26-a, p.103*
18. *Kim P.G. Koreytsy respubliki Uzbekistan. - Tashkent, Uzbekiston, 1993, s. 170.*
19. *Yesepteldi: TSGA RU, f. 100, op. 1, d.1, l. 74-78.*
20. *TSGA RU, f. R-837, op.27, d. 39, l. 19.*
21. *KR OMA, k. 1208, op.1, is-2, p. 18; KR OMA, k. 1208, op.1, is-26-a, p. 49.*
22. *KR OMA, k. 1208, op. 1, is- 23, p. 3-5; sonda, is-109, p. 66*
23. *Svidetel'stva ochevidtsev, - Niva, 1997, №4, s. 24, 27, 29*
24. *Kazakhstanskaya pravda, 1990, 2 marta.*
25. *Keybír oqtüstik koreyalyk sarapshylardyń pikiri boyynsha, bygingi tańda TMD yelderinen shykkan etnikalyk káristerdıń Oqtüstik Koreyada 20 muńğa zhuyk ókilderi bar.*

ӘӨЖ 794-01
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.02>

¹ Б.С. Жұмагулов *

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Әлем тарихы кафедрасының профессоры,
тарих ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан Республикасы, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ ЗАРДАПТАРЫН ЖОЮ БАҒЫТЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ШАРАЛАР

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы 1920-1922 жылдардағы аштықпен күрес туралы айтылады. Аштықтың кесірін тоқтатуда Қазақстан өкіметінің барлық мүмкіндікті пайдаланғандығы туралы айтылып, бұл құбылыстың республика тұрғындары үшін апатты жағдайына Орталық Кеңестік биліктің назарын аударғандығы көрсетіледі. Мәскеуден жанды көмек көрсетуге ұсыныстар жасалып, тарихының өзіндік ерекшелігі бар, Кеңес өкіметінің алғашқы саяси, экономикалық, мәдени, тағы да басқа бағыттардағы бейбіт құрылымдарының жүзеге асыру барысындағы қиындықтар мен қайшылықтар туралы айтылады.

Көрсетілген мерзімде Кеңес өкіметі дағдарысқа ұшырап, өнімділігі құлдырап, тоқырауға ұшыраған экономиканы аяғынан тұрғызу және оны одан ары дамыту шараларын қолға алып, сонымен бірге бұл аса маңызды қадамды қысқа мерзімде аяқтау жоспарланды. Бұл кезде Кеңес өкіметі барынша экономикалық құлдырау сатысына аяқ басқан еді. Ал оның арты жаңа толқулар, төңкерістерге алып келетіндігі айғақтана түсті.

Ресейдегі 1920 жылдардағы оқиғалар, азаматтық тартыс елдің барлық саласына аса үлкен қирау, құлдырау, тоқырау, тұрғындарына күйзеліс, кедейшілік пен аштық әкелуінің себептеріне тоқталған. Сонымен қатар мақалада аштықтың себеп – салдары мен жалпы ғылыми тұжырымдалары туралы ой жынақталып, ғылыми ұстанымдар алға қойылған.

Түйін сөздер: Кеңес үкіметі, меншіктен айыру, күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру, аштық.

¹Жумагулов Б.С. *

¹КазНПУ имени Абая, профессор кафедры Всемирной истории, кандидат исторических наук
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

МЕРЫ ПРОВОДИМЫЕ ПО ЛИКВИДАЦИИ ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ 1920-1922 гг.

Аннотация

В статье анализируются меры проводимые по ликвидации голода в казахстане 1920-1922 гг. Подчеркивается, что власти Казахстана использовали все возможности для прекращения голода, что привлекло внимание Центральной Советской власти к катастрофической ситуации для жителей республики. Из Москвы делаются предложения по оказанию помощи людям, история которых имеет свою специфику, говорят о трудностях и противоречиях в реализации первых политических, экономических, культурных и других направлений деятельности мирных структур Советской власти.

В указанные сроки Советская власть должна была в кратчайшие сроки завершить этот важнейший шаг, взяв на себя меры по возведению и дальнейшему развитию экономики, подверженной кризису, падению производительности и депрессии. В это время советская власть

оказалась на стадии максимального экономического спада. А за ним последовали новые волнения.

События 1920-х годов в России, гражданские конфликты затронули все сферы страны, вызванные огромными разрушениями, падениями, депрессией, шоком их населения, бедностью и голодом. В связи с переходом к новой экономической политике в стране созданы условия для развития различных видов кооперации - потребительской, снабженческой, финансовой, профессиональной, сельскохозяйственной, промышленной, жилищной и других, деятельность которых финансируется через кооперативные и коммерческие банки.

Ключевые слова: Советское правительство, лишение собственности, насильственная коллективизация, оседлый образ жизни, голод.

¹*B.S. Zhumagulov**

¹ *Professor of Abay KazNPU, candidate of historical sciences
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru*

CONDUCTED WORKS ON LIQUIDATION OF HUNGER In KAZAKHSTAN 1920-1922

Abstract

In the article analysed measures are conducted on liquidation of hunger it is Underlined in казахстане 1920-1922, that authorities of Kazakhstan used all possibilities for stopping of hunger, that attracted attention Central Soviet power to the catastrophic situation for the habitants of republic. From Moscow done suggestion on helping to the people history of that has the specific, it is talked about difficulties and contradictions in realization of first political, economic, cultural and other directions of activity of peaceful structures of Soviet power.

In the indicated terms Soviet power had in the earliest possible dates to complete this major step, undertaking measures on erection and further development of economy, subject to the crisis, falling of the productivity and depression. At this time soviet power appeared on the stage of maximal cutback of economic activity. And new agitations followed on him.

Events of 1920th are in Russia, civil conflicts affected all spheres the countries, caused by enormous destructions, falling, depression, shock of their population, poverty and hunger.

Keywords: Soviet government, deprivation of property, forced collectivization, settlement, opposition of the people.

Кіріспе. Қазақстандағы орын алған аштықтың бетін қайтаруға РКФСР-дың көптеген аймақтары да араласты. Сонымен қатар келесі жылдың егістік жұмысын ұйымдастыруға да назар аударылды. Әсіресе “Қазақ ... еңбекшілеріне Ресейдің орталық аудандарының жұмысшылары үлкен көмек көрсетті. Мысалы, 1921 жылдың желтоқсанында олар Жетісуға 15 мың орақ, 13 мың шалғы, 120 соқа, 6 шөп шабатын машина, 350 мың аршын мата, 200 пұт сабын, 100 пұт шай жіберді”. [1,414]

Өзектілігі. Аштықтың зардаптарын жою бағытындағы осындай нақты шаралардың тұрақты түрде одан ары жалғастырылуы қамтамасыз етілді. Мысалы: “1921-1922 жылдары ауыл шаруашылығындағы қиын жағдайға байланысты Қазақстанда азық-түлік салығының мөлшері азайтылды. Батыс Қазақстан губернияларында астықты тұтыну тапшылығының көрсеткіші 17,4 млн пұтқа жетті (мұнда егістің 50%-дан 80%-ға дейіні күйіп кетті.). Қыстан кейінгі ауыр жұттың нәтижесінде 1921-1922 жылы мал саны 80%-ға азайды. Орал және Бөкей губернияларының кейбір уездерінде малдың өлімі 100 пайызға жетті.

Жұтқа байланысты Орал, Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, сондай-ақ Қостанай (Қостанай уезін қоспағанда) губерниялары БОАК-тің декретімен (1921 жылғы 18 тамыздағы) елдің ашыққан аудандарының қатарына жатқызылды және салықтан босатылды. Сондай-ақ көшпелі және

жартылай көшпелі мал өсіретін шаруашылықтар да салықтан босатылды (ҚАКСР ОАК Төралқасының 1921 жылғы 28 шілдедегі қаулысы)” [2,197].

Аштықтың кесірін тоқтатуда Қазақстан өкіметі барлық мүмкіндікті пайдаланды. Бұл құбылыстың республика тұрғындары үшін апатты жағдайына Орталық Кеңестік биліктің назарын аударды. Мәскеуден жанды көмек көрсетуге ұсыныстар жасалды. Мысалы, С.Сейфуллин басшылық еткен Қырғыз экономикалық кеңесінің отырысында: “ҚАКСР-дегі астықтың шығымының төмендігі мен астық өнімінің мол мөлшердегі жетіспеуі өлкенің ішіне ауылшаруашылық салығының заттай бөлегін қалдыру, одан кейін Қырғызияның ауыр жағдайына орай ауыл шаруашылығы бойынша алынатын барлық салықтың өлкенің өз ұйымдарына, соның ішінде жартысынан молы жергілікті бюджетке қалдырылуы, өлкелік ұйымдарға орталыққа ауыл шаруашылығы жинауға кеткен шығындарды қайтаруы керек”, [3] – деген ұсыныс шығарылып, ауылшаруашылығы өнімінің көлемді бөлегін Қазақстанда қалдыру мәселесі атап көрсетілді.

Мақсаты мен міндеттері: Кеңестік Ресей мемлекеті тарапынан қамтамасыз етілген нақты жұмыстардың нәтижесіндегі 1922 жылдың аяғынан ашаршылықтың беті қайта бастауына орай “Аштыққа көмектесудің Орталық Комитеті және оның жергілікті органдары таратылды. Осымен бірге БОАК орталықта және жергілікті жерлерде аштықтың зардаптарын жою туралы жаңа комиссия құрды (БОАК аштық зардаптарын жоюдың ОК).

Материалдар мен әдістер. 1922 жылдың 22 желтоқсанында ҚАКСР өкіметінің республиканың кейбір губернияларына көмек беру туралы ұсынысын талқылай келе бұл комиссия 454500 тұрғындары бар Бөкей және Орал губернияларын аса мұқтаждыққа ұшырағандар деп жариялады және оларға 35 мың пұт астық жіберуге қаржы бөлді. РКФСР өкілдігіне және БОАК балалар комиссиясына осы губерниялардағы балаларды тамақпен қамтамасыз етуді ұлғайтуға ұсыныс жасалды.

(Аштыққа азырақ ұшыраған губерниялардағы, - Б.Ж.) ... егістік жерлері және шаруашылықтары жоқ тұрғындар мен көшпенділерге 30 мың пұт астық босатылды. 1923 жылы республикаға 250 мың пұт астық, 110 мың пұт тұқым қарызға, 1,5 миллион рубль мал сатып алуға босатылды”. [1.457-458]

Негізгі бөлім. Көрсетілген мерзімде Кеңес өкіметі дағдарысқа ұшырап, өнімділігі құлдырап, тоқырауға ұшыраған экономиканы аяғынан тұрғызу және оны одан ары дамыту шараларын қолға алды. Сонымен бірге бұл аса маңызды қадамды қысқа мерзімде аяқтау жоспарланды. Большевиктік мемлекетке экономикалық қайта құруларды ешқандай шетел мемлекеттерінің көмегіне іске асыру керек болды. Себебі осындай күрделі тоқырау жағдайындағы халық тұрмысының барынша нашарлауы, жаппай жұмыссыздық, осының негізіндегі аштық пен жоқшылықтың тереңдеуі социалистік жүйенің өзіне қауіп төндіре бастаған еді. Шетел капиталистерінің социалистік Ресейді экономикалық оқшаулау саясаты да жағдайды болмаған дәрежеде қиындатты. Кеңес өкіметі барынша экономикалық құлдырау сатысына аяқ басқан еді. Ал оның арты жаңа толқулар, төңкерістерге алып келетіндігі айғақтана түсті.

Оқиғаның осындай тұрғыда қалыптасуына орай экономиканы жүргізудің капиталистік, социалистік, т.б. түрлерін жақсы білетін В.И. Ленин мемлекетте аралас жаңа экономикалық саясатты енгізуге шешім қабылдады. Соның ішінде негізінен капиталистік қатынастарға баса назар аударылды.

Егер де орын алған нақты шындыққа тоқталатын болсақ: “Азамат соғысындағы жеңіске қарамастан 20-жылдардың басындағы елдегі әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдай шиеленісе түсті. “Оннан астам қалалар және жүзден астам селолар күйретіліп, тоналды.

Мыңдаған өнеркәсіп орындары талқандалды немесе шикізат пен отынның жетіспеуінен тоқтатылды. Экономикалық тоқыраудың зардаптарынан өнеркәсіп өнімі 7 есе азайып, 1921 жылы соғысқа дейінгі деңгейдің 14% ғана құрады. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 2 есеге азайды” [4].

Нақтылап айтқанда: “1920 жылға қарай Қазақстанда мұнай өндіру 1913 жылмен салыстырғанда төрт есеге қысқарды, Успенск кен орны мен Спасск мыс қорыту зауытындағы мыс кенін өндіру мен мыс балқыту мүлдем тоқтатылды. Қарағанды көмір өндіру орындары көмір өндіруді 5 есеге азайтты. Алтын өндіру 92 есеге азайды. Мақта тазалау өндірісінің өнімі 20 есеге, жүн жуу - 256, сантонино - 9, ұн-жарма - 1,5 есеге азайды”[1.318].

Елдің азамат соғысында жеңіске жетуінде басты тұтқа болған “Соғыс коммунизмі саясаты” жағдайында жүргізілген тікелей мемлекеттік міндеттеу тәртібі және ең бастысы азық-түлік салғырты шаруалардың өздеріне ең қажеттісін өндіруден басқаға ұмтылушылықтарын тудырмады, себебі одан артықтарының барлығы мемлекет пайдасына өткізілуге тиіс болды.

1921 жылға үш есеге азайған барлық жиналған астық көлемі мен шаруалардың тұқымға, малға азыққа және тамаққа пайдалануға тиістімен арадағы айырмашылық 358 млн пұт қана болды. Дайындау отрядтарының күштеу әдістері деревняның ашық қарсылықтарын тудырды. Елде 50-ден артық ірі шаруалар көтерілісі орын алды.

... Бұлармен қатар социалистік жүйеге сенімсіздік, шаруашылықты жүргізудің большевиктік әдістеріне қарсылық саяси бағыт қимылы күшейе түсті. Кеңестік әскери-коммунистік бағытқа қарсы болушылардың қатары артты. Әсіресе мұндай ахуал Кеңестік Ресейдің орталық аймақтарында орын алды. Осылардың қатарындағы ең ірісі Кронштадт бүлігі болғандығы белгілі.

Елде шаруашылықты ұйымдастыру, экономиканы қалпына келтіруде шұғыл шаралар қолдану кезек күттірмейтін міндетке айналды.

Азамат соғысы аяқталғаннан кейінгі мерзімдегі Қазақстандағы қалыптасқан жағдай оның әлеуметтік-экономикалық артта қалуынан және негізінен ауылшаруашылықты болғандықтан күрделене түсті.

Мемлекеттің қарамағына алынған 307 өндіріс орындарының 250-жұмыс істемеді. Мұнай өндіру 1913 жылмен салыстырғанда 4 есе, көмір - 5 есеге қысқарды. Өндіріс орындары көрсеткіші 1920 жылғы жалпы өнімінің 6,3% - ғана құрады.

Экономикалық дағдарыстың терең зардаптары толық күйреу жағдайына тұрған ауыл шаруашылығына да әсер етті. Егістік алқабының соғысқа дейінгі мерзімінен 2 млн. десятинаға дейін қысқаруы және әр десятинадан алынатын өнімнің 38,7 пұттан 18,7 пұтқа дейін азаюы; 1920-1922 жылдардағы құрғақшылық астықтың жалпы түсімінің 3 есе кемуіне әкеліп соқты.

Мал шаруашылығында аса ауыр жағдай қалыптасты. Малды соғыс мүддесіне алу, ет дайындауға өткізу, шаруалардың әскери салтатты және жүк тасу міндеттерін атқаруы, 1920-1921 жылдардағы аштық, сонымен бірге тұрғындардың басқа елдерге қоныс аударуы соғыс жылдарындағы мал санының әр 100 басқа есептегенде 10,8 басқа қысқаруына әкелді.

Нәтижелерді талқылау. Шаруашылықтың құлдырауы, астық пен малдың мүлдемге жетімсіздігі, үнемі аштыққа ұшыраған тұрғындарды азық-түлік салғырты арқылы ең соңғы өмір сүру мүмкіндігінен айырған күштеу шаралары саясатының одан ары жалғастырылуы еңбекшілердің жаппай наразылықтарының негізгі себебіне айналды. Ашық қарсылықтар Қостанай, Ақмола, Орал, Семей губернияларында (Сапожковтың бүлігі (1920 жылдың шілде-қыркүйегі), Есіл-Петропавловск көтерілісі 1921 жылдың ақпан-наурызы), Гурьев көтерілісі (1921 жылдың наурызы) және тағы басқа өңірлерде орын алды.

Бүкіл елдегі қалыптасқан дағдарысты жағдай қазіргі әскери-әкімшілік бағыттың болашағының жоқтығын және жаңа экономикалық саясатқа көшу қажеттігін айқындады.

1921 жылдың күзіне Ленин ЖЭС-ты ұзақ мерзім көлемінде социалистік бағыт социалистік емес шаруашылық түрлерін біртіндеп ығыстыра бастайтындықтан социализмді құрудың түрлерінің бірі ретінде қарастыру туралы шешімге келді, сондықтан да “ЖЭС – бұл қажетті және ұзаққа арналады, алайда мәңгілікке емес” деген қорытынды жасады.

ЖЭС басқарудың ескі әскери-коммунистік әдісінен бас тарту және басқарудың жаңа экономикалық әдістеріне көшуді білдірді.

... Қазіргі зерттеулер негізінен алғанда ЖЭС-тің келесі басты бағыттарын айқындайды:

- саяси-идеологиялық бағытта - қатал авторитарлық жүйе;

- экономикада - әлемдік экономикамен аздаған көлемдегі байланыс орнатылған (мемлекеттік монополия негізіндегі сыртқы сауда) әкімшілік-нарықтық жүйе;

- ірі, едәуір дәрежедегі орта өнеркәсіп пен саудаға, темір жол транспортты мемлекет меншігіне алу;

- трестер негізінде шектеулі тұрғыда қызмет атқарып отырған мемлекеттік кәсіпорындарындағы шаруашылық есеп; ...

ЖЭС-ке көшудің нақты шаралары жанұя мүшелеріне, мал саны мен жиналған астықтың көлеміне орай азық-түлік салғырты көлемінен 30-50% азайтылған азық-түлік салғыртын нақты ақша салығымен ауыстырған РК(б)П-ның X съезінде (наурыз 1921 ж.) айқындалды. Нақты салық тұрақты түрде болып, шаруаларға алдын ала, астық себілгенге дейін жарияланатын болды.

Астықтан басқа салықтың тағы да 12 түрі белгіленді. Шаруаларға өнімдерінің артығын тікелей ауыстыру ұсынылды (РКФСР ХКК 24 мамыр 1921 жылғы “Айырбастау туралы” декреті). Алайда елдегі азық-түлік тапшылығы, кооперативті сауданың әлсіз дамуы, 1921-1922 жылдардағы аштық өкіметті 1921 жылғы тамыз-қыркүйекте астықты еркін сатуға рұқсат бере отыра, тауар-ақша қатынастарын дамытуға мәжбүр етті.

... Қазақстан 1923 жылы бірыңғай заттай салыққа көшті. Салық төлеуден жартылай мал шаруашылығымен айналысатын 6 бастан кем малы бар ұсақ шаруашылықтар босатылды.

... ЖЭС жағдайында жерді пайдалану жүйесі өзгертілді. ... Жерге орналастыру шараларын одан ары жүргізудің құқықтық негізі “Еңбек тұрғысындағы жерді пайдалану туралы негізгі заң” (1922 ж.), “РКФСР жер кодексі” (1923 ж.) және БОАК-тың 1921 жылдың 21 наурызындағы Қаулысы болды. Кемінде 9 жыл мерзімге жерді қайтадан бөлуге тиым салынды; шаруалар жерді пайдаланудың түрлерін таңдау құқығына ие болды; жерді жалға алуға және жалдамалы еңбекті пайдалануға рұқсат берілді. Мемлекет тарапынан тұрғындардың кедей бөлігіне едәуір тұрғыда көмек көрсетілді. Ресей өкіметінің шешімімен қазақ шаруаларына 1921 жылы ауыл шаруашылығы машиналарын және еңбек құралдарын сатып алуға 25 млн. рубль, мал алуға 2 млн. 113 мың рубль бөлінді.

Зерттеу нәтижесі. ЖЭС-ке көшуге орай елде қызметтері кооперативтік және коммерциялық банктер арқылы қаржыландыратын әртүрлі кооперация түрлерінің – тұтыну, жабдықтау, қаржылық, кәсіптік, ауыл шаруашылық, өндірістік, тұрғын үйлік, және басқа дамуына жағдай жасалынды. Біртіндеп кооперацияның мәні де өзгере бастады: егер де ЖЭС-ті жүргізудегі алғашқы айларда шаруашылықтың жекелеген түрлері (тұтыну, кәсіби, ауыл шаруашылық) экономиканың мемлекеттік-капиталистік секторына жатқызылса, содан кейінгі кезеңде олар шаруашылықты жүргізудің социалистік түрі ретінде қарастырыла бастады.

... Атқарылған шаралардың нәтижесінде ауыл тұрғындарының әлеуметтік құрамы едәуір тұрғыда өзгеріске ұшырады. ЖЭС жылдарында ауылдардағы кедейлердің саны 4 есеге азайды, орта ауқатты шаруашылықтардың саны үш есеге артып, барлық шаруа аулаларының 76,3% құрады.

... 1921-1923 жылдардағы шаруашылық реформасы өнеркәсіпке басшылық жасаудың түрлері мен әдістеріне өзгерістер енгізуді қарастырды.

Қорытынды. Жекелеген ұсақ және орта кәсіпорындарды (жұмысшылар саны 20 адамға дейін) мемлекет иелігінен шығарудың нәтижесінде жеке меншік кәсіпкерлік дами бастады. Мемлекеттік кәсіпорындарды жеке тұлғаларға жалға немесе шетел кәсіпкерлеріне концессияға беру дамыды. Шығынды және пайдалары аз кәсіпорындардың бір бөлегі жабылды немесе жұмыстары тоқтатылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бейсембаев С. *Ленин и Казахстан (1897-1924.)* Издательство “Казахстан”. – Алма-Ата-1968. – С.535.

2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: “Атамұра”, 2010, 752 бет, суретті, карталы
3. ҚРОММ, Қор 5, тіркеме 4, іс 61а, п.6
4. Алексеенко А.Н., Жаксылыков А.Ф. Курс лекции по Истории Казахстана. – 1998. – 384 б.

Paydalanılған adebïetter tizimi:

1. Beysembaev S. Lenin i Kazaxstan (1897-1924.) İzdatelstvo “Kazaxstan”Alma-Ata-1968. – S.535
2. Qazaqstan tarixi (köne zamannan büginge deyin). Bes tomdıq. 4-tom.– Almatı: “Atamura”, 2010, 752 bet, swretti, kartalı
3. QROMM, Qor 5, tirkeme 4, is 61a, p.6
4. Alekseenko A.N., Jaksılıkov A.F. Kwrs lekcii po İstorii Kazaxstana - 1998. – 384 б.

ӘӨЖ 374(11)
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.03>

¹Тулбасиева С.К.*

¹ т.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Тарих және құқық институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: saule-kt@list.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ӨКІМЕТТІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУЫНА ҚАРСЫ КӨТЕРІЛГЕН ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІНІҢ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы кеңестік үлгідегі күштеп ұжымдастыруға қарсы өріс алған бұқара халық өкілдерінің бас көтерулерінің тарихын зерттеу XX ғасырдың соңындағы 80-жылдардан бастап қолға алына бастап, тәуелсіздік алған кезеңнен бастап кең өріс алған болатын. Советтік кезеңде антисоветтік, Кеңес үкіметі жауларының ұстанған әрекеттері антисоветтік бандитизм деп айдар тағылған халық көтерілістері, соның ішіндегі бірегейі болған Созақ көтерілісі өз бағасын тек тәуелсіздікке қол жеткізген жылдар ғана зерттелген соң ғана ала алған болатын.

Созақ көтерілісі жайында Мұрағат құжаттарындағы сақталған ресми құжаттармен қатар халық жадында сақталған деректік мәліметтерде мол. Тарихи оқиғаларды бастан кешіріп, көзбен көрген адамдардың оңаша түндерде күбірлесіп, мұң шерткен әңгімелерінің куәсі болған қария естеліктеріне тоқталынады. Мақалада кеңестік үлгідегі ауыл шаруашылығының күштеп ұжымдастырылуымен заңды түрде сотталған, яғни жер аударылған қазақ шаруаларының тарихына қатысты зерттеушілер пікірлері мен тарихнамалық еңбектеріне сыни талдауларда жасаған. Атап айтқанда Созақ көтерілісі жайлы Талас Омарбековтен бөлек Мұхамеджан Рүстемов, Жақсылық Рсымбеков, Сүлеймен Тәбірізұлы, Дулат Тұрантегі, Жарылқасын Боранбаев, Өтеш Қырғызбаев секілді осы тақырыпқа қалам тартқан ғалымдар мен азаматтардың еңбектерінде қамтылған.

Сонымен қатар, мақалада XX ғасырдың 1920-1930 жылдары орын алған саяси, әлеуметтік және экономикалық даму процестеріне толық қанды жауап бере алатын қомақты зерттеу жұмыстарына талдаулар жасалынады.

Кілт сөздер: Кеңестік Қазақстан, ұжымдастыру, шаруалар көтерілісі, XX ғасырдың 20-30 жылдар тарихы, Созақ көтерілісі.

¹Тулбасиева С.К.*

¹к.и.н., старший преподаватель Института истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, Республика Казахстан, г. Алматы.

E-mail: saule-kt@list.ru

ИСТОРИЯ ВОССТАНИЙ ПРОТИВ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В 20-30 годах XX ВЕКА

Аннотация

В статье исследуется история народного восстания против насильственной коллективизации в советском стиле в Казахстане, которое началось в конце 1980-х годов и обрело независимость в конце 1980-х годов. Антисоветские, антисоветские восстания советской эпохи, в том числе уникальное Сузакское восстание, не изучались до периода независимости.

Информации о восстании Сузаков много как в архивах, так и в официальных документах. Он вспоминает воспоминания старика, который был свидетелем исторических событий и был свидетелем печальных историй тех, кто был их свидетелем наедине. В статье дается критический анализ мнений и историографических работ исследователей истории депортированных казахстанских крестьян, осужденных за принудительную коллективизацию сельского хозяйства советского образца. В статье дается критический анализ мнений и историографических работ исследователей истории депортированных казахстанских крестьян, осужденных за принудительную коллективизацию сельского хозяйства советского образца.

В частности, анализируются работы Таласа Омарбекова, Мухамеджана Рустемова, Жаксылыка Рымбекова, Сулеймена Табиризовича, Дулата Турантеги, Жарылкасына Боранбаева и Утеш Кыргызбаева.

А так же, в статье анализируется значительная исследовательская работа, которая может полностью отвечать процессам политического, социального и экономического развития, имевшим место в 20-30-е годы XX века.

Ключевые слова: Советский Казахстан, коллективизация, крестьянское восстание, история 20-30 годов XX века, Сузакское восстание.

¹Tulbasieva S.K.*

¹Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer

Abay Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty

E-mail: saule-kt@list.ru

THE HISTORY OF RISES AGAINST THE FORCED COLLECTIVIZATION OF THE SOVIET POWER IN THE 20-30s of the XX CENTURY

Abstract

The article examines the history of the popular uprising against violent collectivization in the Soviet style in Kazakhstan, which began in the late 1980s and gained independence in the late 1980s. Anti-Soviet, anti-Soviet uprisings of the Soviet era, including the unique Suzak uprising, were not studied until the period of independence.

There is a lot of information about the Suzakov uprising both in the archives and in official documents. He recalls the memories of an old man who witnessed historical events and witnessed the sad stories of those who witnessed them in private.

In addition, the article analyzes significant research work that can fully correspond to the processes of political, social and economic development that took place in the 20-30s of the twentieth century. The article provides a critical analysis of the opinions and historiographic works of researchers of the history of deported Kazakhstani peasants convicted of forced collectivization of Soviet-style agriculture.

In particular, the works of Talas Omarbekov, Mukhamedzhan Rustemov, Zhaksylyk Rymbekov, Suleimen Tabirizovich, Dulat Turantegi, Zharylkasyn Boranbaev and Utesh Kyrgyzbaev are analyzed.

Keywords: Soviet Kazakhstan, Soviet Kazakhstan, peasant uprising, history of the 20-30s of the twentieth century, Suzak uprising.

Кіріспе. Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының (ҚАКСР) Халық Комиссарлар Кеңесінің Қаулысымен 1928 жылдың 3-қыркүйегінде Қазақ өлкесінде көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарды белгілеу жөніндегі нұсқаулығына сәйкес аудандар құрылады. Соның бірі Түркістан өңіріндегі, Сырдария губерниясының құрамына кірген Созақ ауданы құрылады. Созақ ауданында қолында бір миллионнан астам мал басы бар 12 мыңнан астам шаңырақ болған.

Өзектілігі. 1930 жылғы Созақтағы көтерілісі кеңестік жүйенің озбырлығын барынша тартқан аяусыз қаналған, күштеп бостандыққа ұмтылған бұқара халықтың үні болып табылды.

Көтерілістің болуына түрткі болған жағдай күштеп ұжымдастыру кезіндегі жергілікті жерде кеңестік үлгідегі құрылған аудан халқынан мал-мүлкінің тәркіленуі және жер аударылулары кулактар мен жартылай кулактар орналастырылған еңбекпен түзеу лагерлерінің ашылуы және түрткі болған оқиға мұсылман халықтары үшін қасиетті болып саналатын Рамазан айында діни салт жоралғыларымен мұсылмандық шарттарды орындаған халық өкілдеріне кеңестік үкіметтің құқық қорғаушы органдарының қысым көрсетулері түрткі болып табылды. Жиырмасыншы ғасырдың 1920-1930 жылдарындағы Қазақ өлкесін қамтыған 372 өңірде ірі, оның ішінде 367 жерде ұсақ топтық қарсылықтар орын алған.

Мақсаты мен міндеті. Кеңестік Қазақстандағы кеңестік үлгідегі күштеп ұжымдастыруға қарсылық көрініс тапқан бұқара халық наразылығын зерттеу мен зерделеу ХХ ғасырдың соңындағы 80-жылдардан бастап қолға алына бастап, тәуелсіздік алған кезеңнен бастап кең өріс алған болатын.

Академик М.Қозыбаевтың Қазақ өлкесіндегі кеңестік үлгідегі күштеп ұжымдастыру тарихына, қазақ халқының күштеп ұжымдастыру мен тәркілеуге қарсы бас көтерулерінің тарихына қатысты жазған ғылыми еңбектерінің қатарында ғалымның «Ақтаңдақтар ақиқаты» атты еңбегін атауға болады [1].

ХХ ғасырдың 1920-1930 жылдары орын алған саяси, әлеуметтік және экономикалық даму процестеріне толық қанды жауап бере алатын қомақты зерттеу жұмысы ретінде ғалым-профессор Т.Омарбековтың «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты ғылыми еңбегін атауға толыққанды болады. Еңбекте ғалым: «Кіші Қазан» саясаты, байлардың мүліктерін тәркілеу, көшпелі халықты отырықшыландыру және ұжымдастыру, 1931-1933 жылдардағы аштық туралы жарық көрген әдебиеттердің бір қатар кешеніне кеңінен тарихнамалық шолу жасаған [2, 23-41бб.]. Еңбекте ғалым-профессор кеңестік үлгідегі ауыл шаруашылығының күштеп ұжымдастырылуымен занды түрде сотталған яғни жер аударылған қазақ шаруаларының тарихына қатысты зерттеушілер пікірлері мен тарихнамалық еңбектеріне сыни талдауларда жасаған.

Сонымен қатар, Қазақстандағы кеңестік күштеп ұжымдастыру мен оған қарсы көтерілген бұқара халық көтерілістерінің тарихына қатысты М.Қозыбаев, Т.Омарбековтермен қатар, М.Тәгімовтың, Ж.Абылхожинның ғылыми зерттеулік еңбектерін толық қанды атауға болады [3]. Ғалымдар ғылыми еңбектерінде бұқара халықтың қарулы бас көтерулері туралы мәселені де назардан тыс қалдырмаған. Бірқатар округтер мен аудандарда орын алған ірі қақтығыстар мен жанжалдардың бірнешеуін көрсетіп бере отырып, зерттеушілер сол жылдардағы партиялық құжаттарда бұл оқиғаларды тек тап күресінің ашық көрінісімен және ішкі және сыртқы жауларды іздеумен түсіндіруге талпыныс жасағандығы байқалады деп дәл көрсетеді. Бұл мақаланың барынша кеңейтілген түрі 1991 жылы жарық көрді.

Бұл басылымды сипаттасақ, мұнда ең алдымен ұжымдастырудың қарқынына саяси-идеологиялық реттеулердің ықпал ету механизмі дәл көрсетілген, бұның нәтижесінде 1931 жылдың күзінде Қазақстанда барлық шаруашылықтың 65% ұжымдастырылды. Сонымен бірге

күш көрсету жағдайында төтенше режимде жүрген ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау науқанының тәжірибесі мен идеологиясы да барынша суреттелген.

Материалдар мен әдістемесі. Кеңестік кезеңде сақталған Архив құжаттарына сүйенсек, Кеңес үкіметіне қарсы антисоветтік қарулы бандиттік қарсылық танытулар ретінде бағаланған. Шын мәнінде бұл көтерілістер Тұрар Рысқұловтың И.Сталинге, Ф.И. Голощекинге жазған хаттарында атап нақтыланғанындай, күштеп ұжымдастыру көшпелі дәстүрлі қоғамның тәртібін өрескел бұзуы арқылы жүзеге асырғандығы белгілі. Күштеп ұжымдастыру кезеңіндегі жиналған алым-салықтардың ауыр болғандығы соншалық, қазақтар ит терісі мен жылқының жалы мен құйрығын алым ретінде өткізуге мәжбүр болған. Қазақтардың өмір сүру салтында болмаған осындай жағдайлар халықттың жаппай наразылық білдіруне алып келген. Көтерілген бұхара халық аудан орталығы болған Шолаққорғанды басып алады, аудандағы он сегіз басшыны өлтіреді, кеңселерді өртейді, құжаттардағы қара тізімдерді жояды. Көтерілістің жай жапсары жайында осы уақытқа дейін қалам тартып, зертеулер жүргізген ғалымдарымыз аз емес. Солардың бірі Өтеш Қырғызбаев «Созақ көтерілісі» жайындағы еңбегінде: Көтеріліс стихиялық түрде емес, көтерілісті ұйымдастырушылардың алдын-ала бірнеше рет кездесіп, өз әрекеттерін байыппен ұйымдасқан түрде жүзеге асырғандарын тілге тиек етеді. Оған дәлел болатын нәрсе көтерілісшілердің өз көсемдерін сайлаулары, яғни Созақ көтерілісшілері өз араларынан Сұлтанбек Шолақовты хан етіп сайлауы, ханның дін істері жөніндегі көмекшісі етіп Асадулла Ыбрайымұлын, ал көтерілістің сардарбегі ретінде Сағындық Шілманбетұлын сайлаулары дәлел [4,31]. Бұлардан басқа көтерілісті ұйымдастыруға Әлібайұлы Иманбек, Өтеміс Досжан Әжіұлы, Базыкенұлы Мырзахмет ат салысқандығы еңбекте көрсетіледі.

Негізгі бөлім. Жиырмамыншы ғасырдың 1930 жылының ақпан айында Созақ ауданының орталығы болған Шолаққорғанға 400 жуық адам жиналады. Бір деректерде халықтың Сарт Сауранбай деген жерге жиналғандығы да айтылады. Халық өз наразылығын қарулы көтеріліске шығумен білдіруге шешім қабылдайды. Көтерілген халық ішінде «Халық билігі жасасын», «Кеңес үкіметі жойылсын!» деген сияқты ұрандар мен плакаттар көтеріледі. Көтерілген халықтың қамтыған аймағы кеңиді, тіпті Сыр бойындағы Жаңақорғанға дейін жетеді. Көтерілген шаруалар мен бұхара халықты басу үшін Кеңес үкіметі 300-ге жуық қарулы әскерді Ташкенттен жібереді. Оларға жергілікті жерлердегі Кеңес үкіметінің милициялық жасақтары да қосылады.

Көтеріліске шыққан бұхара халық пен кеңес үкіметінің әскерлері арасындағы қақтығыс 1930 жылдың 12-ақпанында Созақ түбінде жүзеге асады. Күштің тең еместігіне байланысты әлсіз қаруланған бұхара халық екіге бөлініп, шегінуге мәжбүр болады. Бірі Ташкент бағытына қарай шегінсе, екіншісі Шуға қарай шегініседі. Кеңес үкіметінің әскерін Біріккен Саяси партиялық Басқарма басшысы Олшанский басқарады. Ол және жазалаушы отряд өкілдері көтеріліске қатысқан жандарды қолға түскен жағдайда сотсыз, тергеусіз атуды жүзеге асырады. 1930 жылдың көктемінде стихиялық түрге көшкен Созақ шаруалары көтерілісінің негізгі бөлігі жеңіліс табады. Ал көтеріліске қатысушыларды қудалау кеңес үкіметі тарапынан 1938 жылға дейін жалғасады.

Шолаққорғанға қарай шегінген топ ішінде болған көтеріліс көсемі-Сұлтанбек хан өлтіріліп, 200-ге жуық көтерілісшілер тұтқынға алынады.

Ө.Қырғызбаев пен Б.Тайжановтың еңбектерінде шешуші шайқас Созақтың «Жаңа базар» деген жерінде болған. Осы шайқаста көтеріліске қатысушылардың басым бөлігі оққа ұшады, тұтқынға түсіп, жеңіледі. Нәтижесінде Созақ көтерілісіне қатысқан 130 ға жуық шаруалар, 200 жуық қатысы бар деген күдікпен айыпталғандар атылып, 390-ға жуық адам тұтқындалған екен. Архив деректері бойынша 1930 жылдың көктемінде көтеріліске қатысқан бұхара халықтан 290 жылқы малы, 20-ға жуық түйе, 150-ге жуық отты қару, тәркіленеді.

Жамбыл Облысының мемлекеттің Архивінің 11,778 қорларында, сонымен қатар Түркістан Облысының Мемлекеттік архивінің 74-фондтарында Созақ шаруалар көтерілісі жайында құжаттық материалдар сақталған. Онда Созақ көтерілісінің барысы, Чимкенттен Алма-Атаға, тіпті Мәскеуге жолданған жедел телеграммалық хаттар сақталған [5.14].

Совет кезеңінде антисоветтік, Кеңес үкіметі жауларының ұстанымдық әрекеттері антисоветтік бандитизм деп айдар тағылған халық көтерілістері, соның ішіндегі бірегейі болған Созақ көтерілісі өз бағасын тек тәуелсіздікке қол жеткізген жылдар ғана зерттелген соң ғана ала алған болатын. Бұл тұрғыда Тұрантегі Дулат ағамыз: « Созақ көтерілісі 60 жыл кешігіп болсада дәл бағасын енді, сексенші жылдардың соңына қарай алған бұлтарыссыз шындық. Ендігі ұрпақ Созақ оқиғалары арқылы бүкіл қазақ даласына «Кіші қазан» деп аталған сұрапылдың қаншалықты қасірет әкелгенінен хабардар болса, аға ұрпақ енді ол шақты күрсіне еске алуда»-деп баға берген болатын [6]. Нақтылап тұжырымдаса, Созақ бұхара халық көтерілісі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістермен үндескен азатшыл рухты көтеріп, сес берген халық мінезінің көрінісі деп баға беруге болатын тарихи оқиға болғандығын ұғынғанымыз жөн деп ойлаймыз.

Талқылау. Архив құжаттарында: Созақ ауданындағы конпескелеу ісіне жауапты Қызылқожаев, оның үстінен Губерниялық комитетінің басшысы, Губерниялық атқарушы орган басшысы Макин бақылап бастан аяқ қатысады. Барлық іс-шараларға хаттамалар толтырылып Саяси Мемлекеттік Партиялық Басқарма тәртібінен бақыланып отырылады» [7]. Құжаттық хаттамаларда Созақ ауданына қатысты халық санының 300-ге жуық жан ұя болғандығы, күн тәртібіне қойылған мәселелер бойынша, әрі байлардың мал-мүліктерін тәркілеу туралы қабылданған шешімдер көрсетілген. Хаттамалардың бірінде: 1928 жылы, 2 қараша, номері 6 хаттама. Созақ ауданы. Жиынға нөмірі 7, 15 ауылдардан шаруалар, партия жастар комсомол мүшелері қатысқан. Қатысушылар саны-274. Қаралған мәселе. Ірі байлардың мал-мүлкін тәркілеу. Хаттама қаулысы бойынша Д.Абақовтан 819 ірі қара малы, Д.Тіленшиевтен 166 ірі қара мал, К.Оспановтан 17 ірі қара малы, Ж.Исаевтан 55 ірі қара малы тәркіленеді де, ал өздері жан-ұяларымен бірге сотталып, жер аударылады [8].

Созақ көтерілісі жайында Мұрағат құжаттарындағы сақталған ресми құжаттармен қатар халық жадында сақталған деректік мәліметтерде мол. Тарихи оқиғаларды бастан кешіріп, көзбен көрген адамдардың оңаша түндерде күбірлесіп, мұң шертіскен әңгімелерінің куәсі болған қария естеліктеріне тоқталсақ. Нақтырақ айтқанда, Бексейітов Әжібек, Жүсіп Оспанов молда болған Сейділда Мұстафаев сияқты ақсақалдардың естеліктерінде Созақ көтерілісіне қатысты адамдардың сол кездегі өмірі мен тұрмыс-тіршілігі жайында тың деректер береді. Себебі қариялар тарихтың тірі куәгерлері. Естелік деректерден үзінді келтірсек: М.Рустемов өзінің «Созақ қасіреті» атты еңбегінде Созақ өңірінде қазіргі таңда Созақ көтерілісіне қатысып қаза болған бір адам аты сақталған. Ол дауан қария есілмі. Кеңес кезі болсада ауыл аты, мектеп оның атымен аталған. Ел жадында сақталған тарихи деректерге қарағанда Қаңлыбаев Дуан 1902 жылы Түлкібас ауданындағы 6 ауылда дүниеге келіп, төрт кластық біліммен Ташкентке оқуды жалғастыру мақсатында рабфакта білім алған сол кезде қазақ жастарының бірі. Оқып жүрген кезінен бастап белсенді қазақ жастары қатарында көзге түседі, алғашқыда Сайрам, кейін Түлкібас аудандық болыстың төрағасы, ал 1929 жылы Созақ аудандық атқару комитетінің төрағасы боып тағайындалды. 1930 жылы ақпанда Созақ көтерілісі кезінде көтерілісшілер қолынан қаза табады.

Зерттеу нәтижесі. Созақ көтерілісінің территориялық қамту аймағы кей деректерде көршілес жатқан аудандармен де ұласып кетуі кездеседі. Соның бірінде 1930 жылы Созақ пен Сарысуда, Бостандық пен Қарнақта орын алған қанды қырғын өңірлердің көптеген зиялы қауымын жойып жіберді. Құран оқи алатындардың бәрі атылды, қудалауға түскендігі айтылған [10].

Көтеріліске қатысқан қазақ халқына белгілі ақын, әнші, сал-сері Иман Жүсіп Құтпановтың да аты кездеседі. Иман Жүсіп есімі Созақ көтерілісі ұласқан Сарысу көтерілісінде ұйымдас-тырушылардың бірі ретінде болғандығы тарихи деректерден белгілі.

Міне, осы ерді де сол қанды қырғын жалмаған. Қазақстанның халық жазушысы Шерхан Мұртаза әркез бұрынғы Жамбыл қаласында түрмеде азапты күндерін өткізіп, ақыры атылған Иман Жүсіптің жерленген жеріне ескерткіш қою керек екендігін өз кезінде-ақ айтып кеткен.

Қорытынды 1929-1931 жылдар аралығындағы бұхара халықтың қарулы көтерілістері Қазақстанның тарих ғылымында қомақты орын алатын тарих кезең болып табылады. Ол отандық тарихшылармен дайындалған көп санды зерттеулер мен басылымдарда, аса бай деректанулық базасы мен бір бірінен ажыратылатын түрлі тұжырымдары бар еңбектерде көрініс тапты. Тақырыпты одан әрі зерттеу соңғы жылдары жаңа деңгейге шықты. Ғылыми айналымға бұрын белгісіз болған мұрағат құжаттарының үлкен көлемі жарық көрді.

Дегенмен, жиырмамыншы ғасырдың 20-30 жылдарындағы қарулы көтерілістердің тарихын зерттеу әлі де өзекті болып қала беруде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М.Қ. *Ақтаңдақтар ақиқаты*. Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 272 б.
2. Омарбеков Т. *20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекиші оқу құралы*. – Алматы: Санат, 1997. – 320 бет.
3. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. *Казахстанская трагедия // Вопросы истории*. – 1989. – № 7. – С. 53–71.,
4. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. *Новое о коллективизации в Казахстане // История Казахстана: белые пятна. Сб.ст./ сот. Ж.Б.Абылхожин*. – Алма-Ата: Казахстан.-1991. – С. 183-217.
5. Омарбеков Т. *Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы*.-Алматы: «Санат», 1994. – 272 б.
6. ҚРОМА II-қор, *Опись-1, 2-іс., ЖОМА 778-қор, Опись-1, 286-іс, 14 бет*
7. *Тұрантегі Д. Жанайқай (Созақ көтерілісіне – 85 жыл) 16 Наурыз, 2015.*
[//http://kazgazeta.kz/news/26699](http://kazgazeta.kz/news/26699)
8. ҚРОМА ф-93, 74, 3-іс, 1928-1930жж. 14 бет.
9. ҚРОМА 29-қор, *Опись-1, 608-іс 42 бет.*
10. Мұхантегі Д. «Сарысу-Созақ» көтерілісі жайлы мұрағат деректері сыр шертеді.
<https://qamshy.kz/article/9100-sarysu-sozaq-koterilisi-zhayly-muraghat-derekeri-syr-shertedi>. 11.08.2021

Paydalanılğan adebietter tizimi:

1. Qozibaev M.Q. *Aqtañdaqtar aqıqatı*. – Almatı: «Qazaq wniwersiteti», 1992. – 272 b.
2. Omarbekov T. *20–30 jıldardağı Qazaqstan qasireti: Kömekşi oqw quralı*. – Almatı: Sanat, 1997. –320 bet.
3. Abılxojin J.B., Kozıbaev M.K., Tatimov M.B. *Kazaxstanskaya tragediya // Voprosi istorii*. – 1989. – № 7. – S. 53-71., Abılxojin J.B., Kozıbaev M.K., Tatimov M.B. *Novoe o kollektivizacii v Kazaxstane // İstoriya Kazaxstana: belie pyatna. Sb.st./ sot. J.B.Abılxojin*. – Alma-Ata: Kazaxstan.-1991. – S. 183-217.
4. Omarbekov T. *Zobalañ (Küştep ujımdastırwğa qarsılıq): Oqw quralı*. – Almatı: «Sanat», 1994. – 272 b.
5. QROMA II-qor, *Opis-1, 2-is., QROMA 778-qor, Opis-1, 286-is, 14 bet*
6. *Turantegi D. Janayqay (Sozaq köterilisine – 85 jil) 16 Nawrız, 2015.*
[//http://kazgazeta.kz/news/26699](http://kazgazeta.kz/news/26699)
7. QROMA f-93, 74, 3-is, 1928-1930jj. 14 bet.
8. QROMA f-93, 74, 3-is, 1928-1930jj. 14 bet.
9. QROMA 29-qor, *Opis-1, 608-is 42 bet.*
10. Muxantegi D. «Sarısw-Sozaq» köterilisi jaylı murağat derekeri sır şertedi.
<https://qamshy.kz/article/9100-sarysu-sozaq-koterilisi-zhayly-muraghat-derekeri-syr-shertedi>. 11.08.2021

¹Н.Д. Нұртазина*, ²Ж.А. Әкімбек

¹т.ғ.д., профессор қ.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru
²әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-нің 2-курс магистранты
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

ОРЫС ПАТШАЛЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ МИССИОНЕРЛІК САЯСАТЫНЫҢ СӘТСІЗДІККЕ ҰШЫРАУЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада авторлар XIX ғ. соңы және XX ғ. басындағы Дала өлкесіндегі орыс патшалығының миссионерлік саясатының сәтсіздікке ұшырауының әлеуметтік себептерін қарастырады. Дала өлкесіндегі миссионерлік саясаттың іс-шараларын айқындау, осы бағыттың әдіс-тәсілдерін анықтау және алынған нәтижелерді зерделеу мақсатында тарих ғылымында кең қолданысқа ие болған тарихи-генетикалық, тарихи салыстырмалық, нақты-тарихи секілді методологиялық әдістерді қолдану арқылы жіті талдайды. Ресей империясының шенеуніктерінің миссионерлік саясатты бастауға негіз болған жалпыимпериялық саяси курс, әлеуметтік, этникалық және т.б. секілді факторлер анықталады. Епархиялар басшыларының есептері сынды империялық құжаттарды пайдалану арқылы империяның конфессиялық саясатын үкімет тарапынан қаншалықты деңгейде қолдау тапқаны зерделенеді. Сондай-ақ, жоғары билік пен зиялы қауымының қарастырылып отырған саясатқа қатысты ұстанымы қарастырылады. Кедейленген қазақтарды өзге дінді қабылдауға Қазақ Даласында аграрлық мәселенің ушығуы себеп болды, алайда миссионерлік саясат толық жүзеге аспады деген қорытынды жасалады. Неофиттердің жер телімдерімен қажетті деңгейде қамтамасыз етілмеуі және жаңа ортаға бейімделу барысында туындаған қиыншылықтарды шешу бойынша билік тарапынан атқарылған шаралардың деңгейі олардың арасында шоқынуды деген ынтасының төмендеуіне ықпал етті.

Кілт сөздер: Ислам, Дала өлкесі, конфессионалды саясат, миссионерлік, отаршылдық

¹ Нуртазина Н.Д.*, ² Акимбек Ж.А.

¹д.и.н., и.о. профессора КазНУ им. аль-Фараби
Казахстан, Алматы. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru
²магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби
Казахстан, Алматы. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

ПРИЧИНЫ ПРОВАЛА МИССИОНЕРСКОЙ ПОЛИТИКИ РУССКОГО ЦАРИЗМА В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

Аннотация

В статье авторы рассматривают социальные причины провала миссионерской политики русского царизма на территории Степного края в конце XIX и XX начала вв. В целях определения мероприятий миссионерской политики в степном крае, выявления методов и приемов данного направления и изучения полученных результатов анализируются с применением таких методологических методов, как историко-генетический, исторический сопоставительный, конкретно-исторический, которые получили широкое применение в

исторической науке. Определяются такие факторы, как общеимперский политический курс, социальный и этнический, послужившие основанием для начала миссионерской политики русскими чиновниками. Использование таких имперских документов, как отчеты глав епархий, позволяет изучить степень поддержки конфессиональной политики со стороны властей. Также уделяется внимание позиции высшей власти и интеллигенции относительно рассматриваемой политики. Делается вывод о том, что принятию обнищавшими казахами иной религии способствовало обострение аграрного вопроса в Казахской степи, однако миссионерская политика не была реализована в полной мере. Необеспеченность неопитов земельными участками на должном уровне и степень правительственных мер по предотвращению проблем адаптации к новой среде снизили мотивацию к крещению.

Ключевые слова: Ислам, Степной край, конфессиональная политика, миссионерство, колониализм.

¹ Nurtazina N.D. *, ² Z.A. Акимбек

¹ Doctor of History, Associated Professor, Al-Farabi KazNU
Kazakhstan, Almaty. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

² 1st Master Student Al-Farabi KazNU
Kazakhstan, Almaty. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

THE REASONS FOR THE FAILURE OF THE MISSIONARY POLICY OF RUSSIAN TSARISM IN THE KAZAKH STEPPE

Abstract

The article analyses the objective reasons of the failure of the missionary policy of Russian Tsarism on the territory of the Kazakh Steppe. In order to determine the activities of missionary policy in the steppe region, methodological methods are used, such as historical-genetic, historical comparative, concrete-historical, which have been widely used in historical science. This paper identifies factors that influenced the implementation of missionary policy tasks in the region. The use of imperial documents, such as reports of the heads of dioceses, allows us to study the degree of government's support for confessional policy. In the paper, attention is also paid to the position of the highest authorities and the intelligentsia regarding the policy in question. It is concluded that the reason for the adoption of a foreign religion by the poor Kazakhs was the aggravation of the agrarian problem. However, the missionary policy didn't achieve what it wanted. The lack of sufficient land plots for the neophytes and the extent of government measures to prevent problems of adaptation to the new environment reduced the motivation for orthodoxy.

Keywords: Islam, The Steppe region, confessional policy, missionary activity, colonialism.

Кіріспе. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясының конфессионалды саясаты күрделі өзгеріске ұшырай бастады. Негізгі себебі – Қазақстан, Орта Азия мен Кавказ жерін империя құрамына қосуы. Империяның жаңа тұрғындары бодан халыққа айналса да, өздерін, бірінші кезекте, мұсылман үмметіне жатқызудан бас тартпады. Сондай-ақ, ішкі жағдаймен қатар сыртқы факторды да ескеру қажет. Сол замандағы күллі мұсылмандардың рухани басшысы – Осман империясының сұлтаны Ресейге қарсы түркі-мұсылман халықтарын қарсы шығуға үндеуге мүмкіндігі туды. Нәтижесінде «ақ патша» және оның маңындағылар туындаған жаңа тенденцияларды ескере келе, конфессионалды саясатты түбегейлі өзгерту қажеттігін түсінді.

Алайда қолға алынған жаңа діни саясат жүйесіз болды, әрі өңірдің ерекшеліктеріне сай өзгеріп отырды. Түркістан жерінде орыс әкімшілігі мұсылмандардың ішкі істеріне араласпау саясатын ұстанса, Қазақстанның «далалық» өңірлерінде мұсылмандарға едәуір қысым көрсетумен қатар ашық миссионерлік саясатты жүзеге асыра бастады.

Мақсаты. Дала өлкесіндегі миссионерлік саясаттың іс-шараларын арнайы қарастыра отырып, осы бағыттың әдіс-тәсілдерін анықтау және алынған нәтижелерді зерделеу.

Материалдар мен әдістер. Жұмыста Омбы епархиясының «Омбы епархиялық хабаршысы» («Омские епархиальные ведомости») басылымының нөмірлерінде жарияланған миссионерлердің есептері мен мақалалары пайдаланылды. Бұл деректер топтамасындағы мәліметтер империя субъектілерінің көзқарасы мен жеке пайымын жеткізетіні сөзсіз. Дегенмен, олар Дала өлкесіндегі миссионерлік әдіс-тәсілдерге қатысты құнды ақпарат бере алады.

Зерттеу барысында объективтік пен тарихилық принциптері, сол сияқты тарих ғылымында кеңінен қолданылатын тарихи-генетикалық, тарихи салыстырмалық, нақты-тарихи секілді методологиялық әдістер қолданылды. Бұл ғылыми әдістер негізгі зерттеу пәні болып табылатын Дала өлкесіндегі патша өкіметінің миссионерлік әдіс-тәсілдерін жалпыимпериялық саяси курс, әлеуметтік, этникалық, т.б. факторлармен тығыз байланыста қарастырып сәтсіздікке ұшырау себептерін ашуға қол жеткізді.

Нәтижелерді талқылау. Орыс патшалығы Қазақстан және Орта Азияны толықтай өзіне қосқан сәттен бастап ауқымды империя кеңістігін құра басталды. Осының нәтижесінде империя құрамына қосылған жаңа халықтарды осы кеңістікке тарту бойынша талпыныстар көпбағытты саясат аясында іске асырыла бастады. Соның ішінде конфессионалды саясатқа жіті көңіл бөлінді. Шенеуніктер ислам дінінің қазақтар арасында аса қатты тамыр жаймағандығын алға тарта отырып, православ миссионерлерін қазақ даласына жіберуді мақсат етті [1, с. 44]. Алайда авторитарлық, монархиялық жүйесінде қазақ жеріндегі діни саясат тікелей генерал-губернаторларға тәуелділігімен ерекшеленеді.

Мәселен, Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының басшылары Орта және Кіші жүз қазақтарының арасында ислам дінінің таралуына толықтай қарсы болды. Олар ХІХ ғасырдың 20-60 жылдары осы аумақта жүргізілген әкімшілік-территориялық реформалар арқасында қазақ даласы империя кеңістігіне интеграциялау үдерісінің іске асырылып жатқан жағдайда ислам дінінен, керісінше, дезинтеграциялық фактор туындауы ықтималдығын алға тартты. Осылайша, қазақ халқын империяның өзге мұсылман халықтарынан бөліп, оқшаулау мақсаты көзделді.

Жергілікті билік өкілдерінің позициясын ХІХ ғасырдың 60-жылдары енгізілген Уақытша Ережелердің мазмұнынан байқауға болады. Осы ережені дайындау барысында Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский қазақ даласында мемлекеттік білім моделін енгізуді ұсынып, білім бағдарламасы орыс тіліне негізделуі жоспарланды [2, с. 45]. Оқу орындарының сыныптарына қазақ пен орыс балаларын бірге оқыту көзделіп, православ шіркеу қызметкерлері мұғалім болуға тиісті еді.

Сонымен қатар, Н.А. Крыжановский жергілікті басқару орындарына орыс тілін жақсы меңгерген, әсіресе, мектеп түлектерін алу және қазақ жерінде діни фанатиктердің тұруына тыйым салу ұсынысын жасады.

Сол сияқты танымал шығыстанушы В.Григорьев Ресейдің Азиядағы позициясын берік орнату үшін исламды шектеу қажеттігін атап кетті. Осы орайда, татар «мұғалімдер мектептерінде» мұсылманша пәндерді қысқарту керектігін айтты. Қазақстанда әскери колониялар мен орыс қоныстарын құру арқылы орыс-православ мәдениетінің бастамасының пайда болуына мүмкіндік жасай отырып, қазақ халқының орыстануына қолайлы жағдайдың туындау мүмкіндігін алға тартты [3, с. 279].

Зерттеу нәтижесі. Бастапқы кезеңде миссионерлер үгіт-насихат жұмыстарын әскери казактар және орыстармен жақын араласатын қазақ халқының арасында жүргізді. Екі халықтың байланысының негізгі түрі экономикалық қарым-қатынас болды. Орыс-казактардың басым уақыты әскери жаттығулармен өткендіктен, ауыл шаруашылығымен қажетті деңгейде айналыса алмады. Осы орайда, малынан айырылған қазақтарды жалдамалы еңбекке тартты. Ғылыми әдебиеттерде қазақ қоғамының бұл өкілдері «жатақ» деп аталады. Жатақтар малынан айырылып, дәстүрлі қоғамдық ортадан байланысын үзген маргиналды топ өкілдеріне жатқызылады.

Дегенмен, жатақ тобының пайда болуына Ресей империясының қазақ халқына тиесілі дәстүрлі жайылымдық жерлерін тартып алуымен байланысты.

Жатақтар мәселесі өте ауқымды және өзекті болып келеді. Екі халықтың әлеуметтік-мәдени байланысқа түсуі, әлсіз этностың ассимиляцияға ұшырауына алып келер еді. Алайда жатақтар орыс-казак сословиесіне өтуге асыққан жоқ. Өйткені сословиеге өту жаңа міндеткерліктің пайда болуына алып келді. Орыс-казактар ең алдымен әскери борышкерлікті атқаруға міндетті болды. Осындай субъективті фактор екі халық арасына тосқауыл қойды.

Қазақтар орыс-казактарға жалданып, мал және егін шаруашылығына байланысты жұмыстарды жасаса, қазақ әйелдері үй жұмыстарына тартылды [4, с. 22]. Катанаевтың пайымдауынша, әр орыс-казактың үйінде бірнеше қазақ жұмыс істеген және қызмет ету – кейбір қазақтардың ата кәсібіне айналып үлгірген.

Шекара маңында өмір сүретін қазақ халқының санын анықтау өте қиын. Катанаевтың пайымдауынша, 1899-1900 жылдары Бийск шебінде 285 қазақ болса, Семей облысында 2936 және Ақмола облысында 2403 тіркелген [4, с. 22]. А.Н. Алексеенко дерегі бойынша, 1842 жылы Өскемен, Оба және Колыван болыстарында 3450 адам тұрса, Қарасұқ болысында 1325 қазақ тіркелген. 1852 жылы Алтай таулы өлкесін 16 мыңға жуық қазақ мекендеген [5, 87-90]. Мұнда жатақтармен қатар көшіп жүрген қазақ ауылдарын да ескерген жөн. Жатақтар орыс халқының өмір салтымен және тілімен таныс болғандықтан, Дала өлкесінің генерал-губернаторы Г.А. Колпаковский миссионерлік жұмыстарды ең алдымен осы топтың арасында жүргізу керектігін алға тартты.

Этносаралық байланыс экономикалық ара қатынаспен шектеліп қойған жоқ. Екі халық бір-бірінің материалдық және рухани жетістіктерімен алмаса отырып, екі тілдік феноменнің пайда болуына алып келді. Осы орайда, Н. Ядринцев былай деп жазады: «Шеп бойындағы орыс-казактар ана тілінен бас тартып, қырғыз (қазақ) тілінде сөйлеседі. Қазақтармен жиі байланысып отырғандықтан, тұрмыстық өмірінде де осы тілге көшіп кеткен. Станицаларда қазақ тілі француз тілінің орнын басқан. Өйткені орыс-казак шенеунігінің қызы барлық бұйрықтарды осы тілде орындатады. Қазақ даласынан Омбыға келген орыс-казак шенеунігі есепті қазақ тілінде жеткізгендігін естідік» [6, с. 284]. Қазақ тілінің шеп бойындағы тұрғындардың арасында кең таралуына аралас қазақ-орыс некелері де әсер етті.

Сондықтан жергілікті билік өкілдері жатақтар мен орыс-казактардың арасындағы қарым-қатынасты пайдаланып, діни-христиан құндылықтарының үгіт-насихат жұмыстарына қолайлы уақыт екендігін жеткізеді. Сондай-ақ, қазақ халқы ислам ережелерін толық бойына сіңірмегендігі жайлы үстірт пікір сол кезде кең тараған [2, с. 143]. Шоқан Уәлихановтың пайымдауынша, исламның қазақ халқының өмірінде толықтай орнықпағандығын атай отырып, бақсылардың қазақ даласында беделі жоғары екендігін жазғаны білгілі [1, с. 71].

Расында да, XIX ғасырдың 80-жылдары Қырғыз миссиясының қызметкерлері өздерінің алғашқы жұмысын жатақтардың арасында бастап, алғашқы миссионерлік стандарты Сібір орыс-казак әскерінің қоныстарында орналастырды. Большенарым, Дөлен Бөкен, Шүлбі секілді елді мекендер этномәдени байланыстардың негізгі орталықтары болды. Тек XX ғасырдың басында ғана миссия қызметкерлері қазақ даласының ішіне қарай ене бастады.

Орыстар мен шоқынған қазақтардың бір қоныста тұруы қажетті және оң нәтижесін беретін шара ретінде қарастырылды. Бұл әлеуметтік-мәдени бейімделу және орыстандыру саясатының бір бөлшегі болып табылды. Осы арқылы жаңа дінге өткен қазақтар орыстардан егін шаруашылығын жүргізуге, орыс халқының тұрмыс-салтына және отырықшы өмірге үйренуге тиісті еді.

Шоқынған қазақтың көршісі ретінде орыс болу шарты аталды. Мәселен, Алтай діни миссиясының қызметкері былай деп жазады: «Шоқынған бұратана үшін орыс адамы – христиандық өмірдің нағыз үлгісі. Сондай-ақ, өз патшасы, Отаны мен орыс мәдени өмірінің өнегесі. Бұл талаптарға нақ орыс православ адамы ғана сәйкес келе алады» [2, с. 144]. Орыс шаруалары мен орыс-казактарды көшпелі қазақ халқы арасында үгіттеуші ретінде қолдана отырып, олардан миссия қажеттіліктеріне қайырым түрінде қаржы жинау көзделді.

Дегенмен, христиан миссионерлерінің үміттері ақтала қойған жоқ. Осы орайда, Омбы епархиясының миссионерлері орыс-казактардың дінге немқұрайлы қарап, діни ғұрыптарды орындамайтындығын жеткізеді [7, с. 297]. Оларға арналған шіркеулер діни мейрамдар кезінде де бос тұрып, шіркеу қызметкерлерінің ықпалы төмендігі аталады [8, с. 9]. Сонымен қатар, орыс-казактар шоқынған қазақты емес, мұсылман қазақты жұмыспен қамтыған [9, с. 8]. Өйткені христиан дініне өткен казактар жексенбі күні демалыс талап етіп, құқықтарының бұзылуына қарсы келді.

Сонымен қатар, миссионерлер орыс-казактардың казак халқының дәстүрлі шапанын киіп, бірге тамақтанады деп жазады. Осылайша, ұлтаралық өзара мәдени ассимиляция нәтижесінде орыс-казактардың кей топтары жат дінге төзіммен қарағандығын байқауға болады. Алайда казактар мен орыс шаруаларының («кара шекпендер») арасындағы қарым-қатынас мүлдем басқа, күрделі болды. Қоныстанушылар жаңа стандарттың пайда болуына қарсы болуы, жерге бәсекелестіктің болуымен түсіндіріледі. Шоқынған казак отырықшы өмір салтына үйренуге міндетті болғандықтан, оларға жер телімін беру қажет болды.

Омбы епархиясының миссионері Стефан Борисов осындай текетіректің бір көрінісін өз жазбаларында қалдырған. 1894 жылы Черно-Ануйск станында қоныстанған шоқынған казактар орыстардың осы елді мекеннен кетуін сұрады. Миссионер бұл талаптың еш негізі жоқ деп, сонымен қатар, Алтай өңірінде орыстардың қоныстануы азаматтық биліктің нұсқауы бойынша жүзеге асырылатындығын жеткізді. Христиан казактар бұл жайтты өздеріне қарсы жасалған әрекет ретінде танып, шіркеу қызметкерін соққыға жықты.

Стефан Борисовтың хабарлауынша, 1906 жылы бұратана халық пен орыстар арасында жерге қатысты дау туындайды. «Турату жайлауына көз тіккен орыс шаруалары казактар мен қалмақтарға қарсы арыз түсіреді. Шіркеуде орыстар тарапынан қысым көрген шоқынған казактар ғибадатханаға барудан бас тартты. Орыстар казактардың мұсылман ғұрыптарын әлі де орындайтындығын алға тартып, бұрынғы дініне қайта оралсын деп және қоныстан куды. Нәтижесінде, Черно-Ануйға шоқынғандар арасына татарлар мен казактар келе бастап, ислам дінін қайта қабылдауына шақыра бастады. Орыстар приходты казактардан тазарту мақсатында күш қолдануға дейін барды», - деп жазады миссионер.

Миссия қызметкерлері туындаған кедергілерді шешу үшін, шоқынған казактарды орыс-казак және шаруалар сословиесіне тіркеу шарасын орындауды жоспарлады. Осыған орай, 1887 жылы Дала өлкесінің генерал-губернаторы Г. Колпаковский Бөкен станында болып, шоқынған казактарды орыс-казак сословиесіне еркін түрде тіркеу ұсынысын жасады. Егер орыс-казактар сословиесіне өтсе, әскер міндеткерлігінен босатып, әскери немесе бос жатқан казактардың жер қорынан белгіленген мөлшердегі жер десятинасын үлестіру жоспарланды [10, сс. 20-21]. Бұл ұсыныс арқылы екі маңызды мәселені шешу көзделді. Біріншіден, христиан дініне өткен казакты орыс-казактар сословиесіне өткізудің негізінде жаңа мәдени ортаға қиындықсыз бейімдеу мүмкіндігі туатын болды. Екіншіден, империя заңына сәйкес орыс-казактар сословиесіне өтсе, кісіге жер телімі берілу тиісті болды. Осы арқылы казактарды жермен қамту жоспарланды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Орта және Кіші жүз казактары арасында өздерінің әлеуметтік мәртебесін жоғарылату үшін православиені қабылдаған жағдайлар тіркелген. Қазактар орыс-казак әскеріне тіркелу немесе шеп бойындағы шаруашылық жұмыстарда қызмет атқара алды. Алайда XIX ғасырдың ортасынан бастап империяның барлық халықтары, оның ішінде казак халқы да деревня тұрғындары немесе мещандар қатарына жатқызылды. Нәтижесінде, православиені қабылдағандар үшін қолайсыз жағдай туындады. Өйткені жаңа сословие оларға экономикалық тұрғыдан тиімсіз болды. Жаңа статус салық төлеуге міндеттеді. Осылайша, Дала генерал-губернаторлығында миссионерлік жұмыстардың құрылуы кешеуілдеп, жаңа дін қолайлы жағдайлардың туындауына кепілдік бере алмады.

Уақытша Ережеге сәйкес мұсылман дініндегі казактар 1,5-3,75 рубль көлемінде түтін салығын ғана төлеуге міндетті болды. Ал христиан дініндегілер болса бір десятина жерге 15 тиын төлеуге міндетті болды. Бұл салықтың көлемін аз сома құраса да, миссионерлер

мұсылмандардың артықшылығын байқауға болатыны туралы сөз қозғады [11, с. 116]. Өздері кедейленген топтардан шығып, шоқынға бел буған қазақтардың нашар экономикалық жағдайы мұндай соманы төлеуге мүмкіндік бермеді. Сондықтан жаңа дінге өткен қазақтардың басым бөлігі ауылдық қоғамның құрамына кіруге құқығы болмай, жер телімін алуға үміттен алмады.

Ю. Лысенконың пікірінше, шоқынған қазақтарға мемлекет тарапынан төленетін жәрдемақы біркелкі болған жоқ [2, с. 154]. Бір кісіге 25 рубль берілсе, басқасына 100 рубль төленді. Мұндай салғырттықтың әсерінен шоқынғандар арасында наразылық туындады. Бюрократиялық қағаз-бастылыққа байланысты жәрдемақыны алу ұзақ уақытқа созылып жатты. 1891 жылдан бастап Мемлекеттік кеңестің шешімімен Дала өлкесінің бұратана халықтары әскери міндеткерліктен босатылды. Қала немесе деревнялық қоғамға тіркелген шоқынған қазақтар әскери міндетті болып саналды [11, сс. 167-168]. Бұл қаулы христиан дініне өтуге тағы бір кедергінің туындауына алып келіп, миссионерлер өз қызметтерінің күрделенетіндігін ескертті.

Шоқынған қазақтарды жаңа қоғам талаптарына ұтымды бейімдеу үшін, жермен қамтамасыз ету шараларын орындау керек болды. XIX-XX ғасырлар аралығында жер мәселесі Қырғыз миссиясымен қатар Дала генерал-губернаторлығына қоныс аударған орыс шаруалары үшін де маңызды болды. Әдеттегідей, жердің басым бөлігі Орынбор, Орал және Сібір орыс-казактары мен Қоныс аудару жер қорында болды. Осылайша, христиан қауымына қосылған жаңа мүшелері үшін бос жер телімі табылмады. Орыс-казактар мен орыс шаруалары өз жерлерін бөліп беруге қарсы болды. Большенарым станының орыс-казактары шоқынған қазақтардан қоныста тұрып жатқаны үшін ақша талап етті.

Осыған қатысты 1887 жылы Томск епархиясының мерзімдік басылымында жарияланған мақалада мынадай оқиға баяндалады. «Шоқынған қазақтарға жер телімін үлестіру туралы мәселенің туындағанына 2 жыл болды. Миссия басшысының сұранысымен генерал-губернатор (Г.А. Колпаковский) облыстық губернатор арқылы Өскемен уезінің басшысына миссионер сұраған өңірден бос жерді қарастыруға бұйырды. Уез басшысы аталған екі өңірден бос жер таба алмай, басқа аумақта 600 десятина бар екені туралы облыс губернаторын хабардар етті. Алайда егіншілікке аталған жердің 10-15 десятинасы ғана жарайды. Өйткені кішігірім жер телімі таудың етегінде орналасқан. Облыстық әкімшілік уез басшысының ұсынысымен келісіп, Дала генерал-губернаторына жердің жарамсыздығын айтпай, өлке басшысының келісімін алды. Миссионер осы хабарды естіп, миссия басшысына болған жайтты баяндап берді. Миссия басшысы Санкт-Петербурда жүрген генерал-губернаторға жерді ауыстыру қажет екенін жеткізді. Генерал-губернатор егіншілікке қолайлы 600 десятина бөлу қажеттігін атап, әр шоқынған қазаққа 15 десятина беруін бұйырды. Дегенмен, бұл бұйрық орындалмай қалды. Шілде айының соңында Өскемен уезінің басшысы миссионермен бірге таулы жердің құнарсыз екендігін көріп, Бөкенге жақын маңайдан құнарлы 600 десятина жер тауып берді. Дегенмен, игеруге ниет танытқан шоқынған қазақтарға ғана аталған жерді иемдене алады» [10, с. 17].

«Қырғыз миссиясына» қарасты елді мекендерді жермен қамту міндеті жергілікті әкімшілік өкілдеріне жүктелді. Өлкедегі этносаралық ахуалдың қиындығын ескеріп, арнайы бөлінген жерден автономды қоныстар құру туралы шешім қабылданды. Бұл арнайы қоныстар орыс шаруаларының елді мекендері мен орыс-казактардың станицаларынан шалғайда орналасты.

1895 жылы Дала өлкесінің генерал-губернаторы Г.А. Колпаковскийдің бұйрығымен Дөлен станына 1500 десятина жер берілді. 1896 жылы аталған жердің орнында Преображенск қонысы құрылды. Дөленде тұратын шоқынған қазақтардың басым бөлігі жаңа елді мекенге көшіп, егіншілікпен айналысты. Әр отбасы 2 десятина жерге егін егіп, отбасы мүшелерінің санына қарай егіншілікке қажетті дән берілді. Сондай-ақ, қыс мезгілінде қазақтар Дөлен немесе Семейге отын сатса, етікшілік қолөнермен айналысты [12, сс. 5-6]. 1913 жылы елді мекендегі қазақтардың саны 100-ге жетіп, тұрғындар саны бойынша Орталық миссиясынан кейінгі екінші орынға жайғасты.

1895 жылы императорлық Кабинеттің рұқсатымен Тумараш жерінен егіндік және шабындық 1000 десятина жерді Қырғыз миссиясының Большенарым станына берілді. Осылайша, жермен қамтылған арнайы елді мекендер саны 2-ге жетті. Дегенмен, бұл қоныста 13 казак

отбасы ғана өмір сүрді [13, с. 11]. Шоқынған қазақтардың басым бөлігі көрші елді мекендерде уақытша жұмыстармен айналысуды жөн деп ұйғарып, өздеріне берілген жерді православ сектанттарына жалға берді. Осылайша, 1905 жылы Большенарым қонысы таратылғандықтан, Тумараш тұрғындары Преображенскке көшірілді.

Осылайша, Семей және Ақмола облыстарында орналасқан 9 станның екеуі ғана жер телімімен қамтылып, Тумараш және Преображенск секілді арнайы миссионерлік елді мекендер құрылды. Алайда бөлінген жер телімдері егіншілікке қолайсыз және су көздері тапшы болғандықтан, шоқынған қазақтарды егін шаруашылығына баулу жоспары нәтиже бермеді.

Қырғыз миссиясының қызметкерлерінің пікірінше, жер мәселесін шешу арқылы миссионерлердің қазақ даласындағы жұмыстарын тездететіні туралы ескертті. Сондай-ақ, қазақ халқының өмір салтының ерекшеліктерін есепке ала отырып, жер телімін нақты мөлшерде бөлу қажеттігі айтылды. Мұсылман қазақтар мен шоқынғандарға жер телімін бірдей көлемде беру арқылы миссияның қазақ даласындағы беделі күшейе түсетіндігін алға тартты [11, с. 115]. Орыс шаруалары мен христиан қазақтарына бірдей 15 десятина берілсе, ислам дініндегі қазақ халқы одан еке есе жер көлеміне ие болып отыр деп жеткізді.

Әрине, сол кезеңде жердің басым бөлігі көшпелі қазақ халқының қолында шоғырлануы тарихи заңдылық еді. Номадизм шаруашылығы жайылымдар үшін өзіндік талаптарға сай жер көлемін талап етеді. Алайда, кейінгі кезеңдерде, XX ғ. бас кезінде, керісінше, жерінен айрылып, жаппай кедейшілік пен босқыншылыққа ұшыраған «қара шекпен» де, орыс-казак та, шоқыншы қазақ та емес, мұсылман қазақ көшпелі қауымы болды. Ал миссионерлердің жерді «әділ» бөліп беру ұсынысы Ресей империясының отаршылдық және ассимиляциялық саясаттарын бүркемелеу мақсатында жасалды. Осындай ұсыныстар мен диспуттар соңында қазақ халқының дәстүрлі жайылымдық жерлерін жаппай заңсыз тартып алуға алып келді.

Сөйтіп, діни-миссионерлік қызмет аясында қызықтырушы фактор болған жер мәселесі көптеген кедергілерге тап болып, Қырғыз миссиясына қарасты қоныстардың басым бөлігі жер телімдерімен қамтамасыз етілмеді. Дала өлкесінің генерал-губернаторы мен әскери губернаторлар бастаған жергілікті билік өкілдері орыс-казактар сословиесінің меншігіндегі жерді тартып алуға сескенгендіктен, христиан миссияларын жермен қамтамасыз ету шаралары ақырын жүрді. Жер мәселесін көпшілік қауымның көмегімен шешу талпынысы да сәтсіз аяқталды. Алайда әділдік үшін бізге белгілі бір жайтты атап өту жөн. 1902 жылы есаул М.Барановтың жесірі 635 десятина көлеміндегі жерді Қырғыз миссиясының Татар станына қайырымдылық ретінде сыйға тартты.

Шүлбі станының қызметкері Г.Латкин қағаз бетіне жазып алған шоқынған қазақтардың жергілікті билік басшылығына жолдаған өтініші олардың қиын жағдайда екендігі туралы хабарлайды. «Біз, Шүлбі станының жаңа христиандары, шоқынған уақыттан бастап Томск губерниясы мен Семей облысының көптеген елді мекендерінде болсақ та, өзімізге пана болатын орын мен жер телімін таппадық. Осы орайда, әр жердің жыртысы мен отын үшін ақша төлеуге міндеттіміз», – деп жазылған миссионер жазбасында [8, с. 6]. Жер мәселесі шешілмеуі, шоқынғандардың тұрмыстық жағдайының нашарлауына соқтырды. Нәтижесінде, миссионерлер ұдайы өз паствасына материалды көмек көрсетуге мәжбүр болды. Миссия бюджетінде әлеуметтік көмекке қатысты арнайы бөлім қарастырылды. Сонымен қатар, әр станда қайырымдылық көрсететін бөлімдер құрылды.

Миссияның әр станында приходтық қамқоршылық мекемелері орналасты. Дегенмен, қаржылай көмек көрсету көлемі мардымсыз болғандықтан, христиан-қазақтардың материалдық жағдайын жақсарту алмады. Сондықтан миссия тұрғындары Алтай, Семей, Өскемен және Павлодар қалаларында орналасқан өнеркәсіп орындарына жұмыс істеуге кете бастады. Бұл жағдай миссионерлердің өз паствасын бақылауда ұстауын қиындатты. Омбы епархиясының мерзімдік басылымының беттерінде жарияланатын Қырғыз миссиясының жылдық есептерінде 200-500 аралығындағы шоқынған қазақтар миссионерлік елді мекендерден тыс жерлерде тұратыны баяндалады.

Осылайша, христиан дінін қабылдаған қазақтардың әлеуметтік жағдайының төмендігі (қызықтырмауы) және ең бастысы – жер мәселесінің түбегейлі шешілмеуі Қазақ даласындағы

миссионерлік жұмыстарға кедергі жасады. Бұл жағдай өз кезегінде жаңа діннің қазақ халқының арасында кең тарала қоймай, православиені қабылдаған қазақтар санының жылдық көрсеткіші төмен деңгейде болуына себеп болды.

Алайда, бұл көбінесе миссионерлер мен империялық шенеуніктердің сыңаржақ пікір екенін байқаймыз. Шын мәнінде, әлеуметтік-экономикалық ынталандырудың әлсіз болуымен қатар қазақ халқының ислам дінінен бас тартпауына негізгі себеп ол рухани себептер болғаны сөзсіз. Отарлық дәуірде қандай қиындықтарды басынан кешсе де, қазақ халқының өзегі «ата-баба дінінен безгенді» үлкен күнә деп санап, дәстүрлі құндылықтарды көзінің қарашығындай сақтап келді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, аталмыш дәуірде Ресей үкіметі тарапынан басталған миссионерлік насихат қазақ халқының белгілі бір әлеуметтік топ өкілдерінің арасында өз мақсатына жетті. Кедейліктен тауқымет көріп, келімсек үстем топтарға малай болып зарыққан қазақтар Ресей империясымен шекаралас өңірде өмір сүріп, орыс халқымен тығыз экономикалық және мәдени қарым-қатынастары орнату негізінде «жатаққа» айналып, ақыры шоқындыруға көнді, себебі одан белгілі әлеуметтік дивидендтер күтті.

Әскери казактар мен орыс шаруаларының қоныстарында құрылған миссионерлік стандартар (тұрақтар) христианданған бұратаналарды өз нысанына алды. Миссионерлер жаңадан шоқынған қазақтар мен орыстар бір елді мекен аумағында бірге тұрғызуды көздеді. Бұл тұжырымдама өз нәтижесін берген жағдайда жаңа дінді қабылдаған қазақтардың жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуі жеңілдейді деп күтілді.

Алайда жаңа діннен «жаңа үміт» күткен қазақтарды жаңа әлеуметтік ортаның талаптарына бейімдеу іс-шаралары көптеген кедергілерге тап болды. Осы жерде Ресей империясының, яғни әскери-бюрократиялық сипаттағы ескі монархиясының заңнамалық жүйесінің жетілмегендігін еске алу қажет. Өйткені қазақ даласында миссионерлік жұмыстардың қолайлы жағдайда іске асырылуына мемлекет тарапынан атауға тұрарлықтай заңнамалық жүйе жасалмаған еді. Әскери казактар мен орыс шаруаларының өздері православие дінінің парыздарына немқұрайлы қарады. Осыған байланысты оларды Қырғыз миссиясының жұмыстарына қосымша көмек ретінде пайдалану мүмкін болмады. Сондай-ақ, шоқынған қазақтарды жер телімімен қамтамасыз ету мәселесінің шешімін таппауы (іс жүзінде өкіметтің оларды алдап түсіруі), миссионерліктің одан әрі дамуын қиындатты. Сол сияқты, ғасырлар бойы қанға сінген мұсылман әдеттердің күші де қазақтардың жаппай христиан дініне өтуіне кедергі болған сияқты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 *Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 464 с.*
- 2 *Лысенко Ю.А. Миссионерство Русской православной церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в.). – Барнаул, 2010. – 195 с.*
- 3 *Батунский М.А. Россия и ислам: в 3 т. Ч. 2. – М.: Прогресс-традиция, 2003. – 596 с.*
- 4 *Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске: Исслед. ген-м. Г.Е. Катанаева. – Омск: Тип. Окр. штаба, 1904. – 201 с.*
- 5 *Алексеенко А.Н. Взаимосвязи казахского и русского населения в Восточном Казахстане (XVIII – первая половина XIX вв.). – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2003. – 140 с.*
- 6 *Семилужский Н. Чокан Валиханов и культурные взаимосвязи народов // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. Т.5. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 528 с.*
- 7 *Тасмагамбетов А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII-начале XX вв. (по материалам ислама и православия). – Уральск: Издат. центр и СМИ ЗКТУ им. М.Утемисова, 2010. – 376 с.*
- 8 *Отчет Киргизской миссии за 1899 г. // Омские епархиальные ведомости. – 1900. – №17. – 15 сентября.*

9 Отчет о состоянии Киргизской миссии за 1902 г. // Омские епархиальные ведомости. – 1903. – №10. – 15 мая.

10 Из Семипалатинской области. // Томские епархиальные ведомости. – 1887. – №1. – 1 января.

11 Елисеев Е. Меры для лучшей постановки и более успешной деятельности миссии среди киргизов // Православный благовестник. 1899. Т. II. № 11. Кн. I.

12 Отчет Киргизской миссии за 1899 г. // Омские епархиальные ведомости. – 1900. – №20. – 15 октября.

13 Герасимов Б.Г. Старинные церкви Семипалатинской области // Избранные труды. – Усть-Каменогорск: Шыгыс баспа", 2000. – 335 с.

References:

1. Valikhanov Ch. Ch. Sobraniye sochineniy: v 5 t. T. 1. [Collected works: in 5 volumes. Vol. 1.]. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – 464 s. [In Russian].

2. Lysenko YU.A. Missionerstvo Russkoy pravoslavnoy tserkvi v Kazakhstane (vtoraya polovina KHÍKH – nachalo KHKH v.). [Missionary work of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan (second half of the 19th - early 20th century)]. – Barnaul, 2010. – 195 s. [In Russian].

3. Batunskiy M.A. Rossiya i islam: v 3 t. CH. 2. [Russia and Islam: in 3 volumes. Part 2.]. – M.: Progress-traditsiya, 2003. – 596 s. [In Russian].

4. Katanayev G.Ye. Kirgizskiy vopros v Sibirskom kazach'yem voyske: Issled. gen-m. G.Ye. Katanayeva. [The Kirghiz Question in the Siberian Cossack Host: The research by the general. G.E. Katanaev]. – Omsk: Tip. Okr. shtaba, 1904. – 201 s. [In Russian].

5. Alekseyenko A.N. Vzaimosvyazi kazakhskogo i russkogo naseleniya v Vostochnom Kazakhstane (XVIII – pervaya polovina KHÍKH vv.). [The relationship of the Kazakh and Russian population in East Kazakhstan (XVIII - first half of the XIX centuries)]. – Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans, 2003. – 140 s. [In Russian].

6. Semiluzhskiy N. Chokan Valikhanov i kul'turnyye vzaimosvyazi narodov // Valikhanov CH.CH. Sobraniye sochineniy: v 5 t. T. 5. [Chokan Valikhanov and cultural relationships of peoples // Valikhanov Ch.Ch. Collected works: in 5 volumes. T. 5.]. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. – 528 s. [In Russian].

7. Tasmagambetov A.S. Istoriya konfessii Kazakhstana v kontse XVIII-nachale KHKH vv. (po materialam islama i pravoslaviya). [The history of the confession of Kazakhstan in the late 18th and early 20th centuries (based on materials from Islam and Orthodoxy)]. – Ural'sk: Izdat. tsentr i SMI ZKGU im. M. Utemisova, 2010. – 376 s. [In Russian].

8. Otchet Kirgizskoy missii za 1899 g. // Omskiye yeparkhial'nyye vedomosti. [Report of the Kyrgyz mission for 1899 // Omsk Diocesan Bulletin]. – 1900. – №17. – 15 sentyabrya. [In Russian].

9. Otchet o sostoyanii Kirgizskoy missii za 1902 g. // Omskiye yeparkhial'nyye vedomosti. [Report on the state of the Kyrgyz mission for 1902 // Omsk Diocesan Bulletin.]. – 1903. – №10. – 15 maya. [In Russian].

10. Iz Semipalatinskoy oblasti. // Tomskiy yeparkhial'nyye vedomosti. [From the Semipalatinsk region. // Tomsk Diocesan Bulletin]. – 1887. – №1. – 1 yanvaryaya. [In Russian].

11. Yeliseyev Ye. Mery dlya luchshey postanovki i boleye uspeshnoy deyatel'nosti missii sredi kirgizov // Pravoslavnyy blagovestnik. [Measures for a better formulation and more successful activity of the mission among the Kirghiz // Orthodox evangelist.]. 1899. Т. II. № 11. Кн. I. [In Russian].

12. Otchet Kirgizskoy missii za 1899 g. // Omskiye yeparkhial'nyye vedomosti. [Report of the Kyrgyz Mission for 1899 // Omsk Diocesan Bulletin]. – 1900. – №20. – 15 oktyabrya. [In Russian].

13. Gerasimov B.G. Starinnyye tserkvi Semipalatinskoy oblasti // Izbrannyye trudy. [Ancient churches of the Semipalatinsk region // Selected works]. – Ust'-Kamenogorsk: Shygy's baspa, 2000. – 335 s. [In Russian].

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

УДК 578 -11
МРНТИ 03.20.09

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.05>

¹*Sohrab Asgari**

¹*Assistant Prof. Faculty of Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran, Phone number: 00989188128816, E-mail: s.asgari@pnu.ac.ir*

THE SILK ROAD AS A COMMON PART OF THE HISTORY OF IRAN AND KAZAK

Abstract

Each country has its own history in which the events and ups and downs of that country are recorded. But countries also have parts of history that they have in common. An international incident or a transnational incident in the past caused countries to have common ground in parts of the history. The Silk Road and trade at that time are common points of history between Iran and Kazakhstan. The Silk Road, which started in the east of China, went west, and divided into two major international routes, one passing through Iran and the other passing through Kazakhstan. The Silk Road in Iran and Kazakhstan had structures that facilitate the passage of caravans, including caravanserais. Iranian cities had an acceptable performance in this particular case. One of the most important tools needed to create an efficient administrative structure and oversee the country's affairs has been to build communication channels. The royal road is an example of this communication route that was created in the Achaemenid period to connect different parts of the country.

Keywords: Iran, Kazakhstan, Silk Road, Caravanserai

¹*Сохраб Асгари**

¹*Паяме Нур университетінің әлеуметтік ғылымдар факультетінің профессор ассистенті, Тегеран, Иран, Тел: 00989188128816, E-mail: s.asgari@pnu.ac.ir*

ЖІБЕК ЖОЛЫ – ИРАН МЕН ҚАЗАҚ(СТАН) ТАРИХЫНЫҢ ОРТАҚ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Әр елдің өз тарихы бар, онда осы елдің әртүрлі оқиғалары, жетістіктері мен құлдырауы жайы жазылады. Бірақ елдердің тарихта ортақ сәттері бар. Бұрын болған халықаралық оқиға немесе трансұлттық оқиға елдерді тарихтың кейбір бөліктерінде ортақ тіл табуға мәжбүр етті. Жібек жолы мен сол кездегі сауда - Иран мен Қазақстан арасындағы тарихтың ортақ нүктелері болып табылады. Қытайдың шығысынан басталған Жібек жолы батысқа қарай жүріп, екі негізгі халықаралық бағытқа бөлінді: бірі Иран арқылы, екіншісі Қазақстан арқылы. Иран мен Қазақстандағы Жібек жолында керуендердің, оның ішінде керуен сарайлардың өтуін жеңілдететін құрылымдар болды. Бұл жағдайда Иран қалалары үшін айтарлықтай қолайлы болды. Тиімді әкімшілік құрылымды құруға және елдің істерін бақылауға қажет маңызды құралдардың бірі – байланыс арналарын құру. Корольдік жол – бұл Ахеменилер билігі дәуірінде елдің әртүрлі бөліктерін байланыстыру үшін жасалған қатынас жолының нақты мысалы бола алады.

Тірек сөздер: Иран, Қазақстан, Жібек жолы, керуен сарай.

¹Сохраб Асгари*

¹Ассистент профессора факультета социальных наук
Университета Паяме Нур, Тегеран, Иран,
телефон: 00989188128816, E-mail: s.asgari@pnu.ac.ir

ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ КАК ОБЩАЯ ЧАСТЬ ИСТОРИИ ИРАНА И КАЗАХСТАНА

У каждой страны есть своя история, в которой записаны события, взлеты и падения этой страны. Но у стран также есть общие моменты в истории. Международный инцидент или транснациональный инцидент в прошлом заставили страны найти точки соприкосновения в некоторых частях истории. Шелковый путь и торговля того времени – общие точки истории между Ираном и Казахстаном. Шелковый путь, который начинался на востоке Китая, шел на запад и разделился на два основных международных маршрута: один проходил через Иран, а другой – через Казахстан. На Шелковом пути в Иране и Казахстане были сооружения, облегчающие проход караванов, в том числе караван-сараев. В данном случае иранские города показали приемлемую производительность. Одним из наиболее важных инструментов, необходимых для создания эффективной административной структуры и надзора за делами страны, является создание каналов связи. Королевская дорога является примером этого пути сообщения, который был создан в период Ахеменидов для соединения разных частей страны.

Ключевые слова: Иран, Казахстан, Шелковый путь, Караван-сарай.

Introduction

The identity of each nation has different aspects and the history of each country forms a significant part of the identity. History is the ups and downs of every nation in which bitter and sweet events are recorded. Identity and history are particularly intertwined. History forms a large part of identity, and identity represents history. The concept of history is a general concept, but the components and elements that make it up are very diverse and countable. Any material and cultural achievements of a nation play a role in the creation and construction of history in a geographical context. These elements may start from a simple symbol and go to complex innovations, even in the frustration and defeat of a nation or in its victory and glory. In other words, history includes the bittersweet, the ups and downs, the honors, the defeats, the victories, and so on. The most important function of history is to show the strengths and weaknesses of the people so that they do not walk again and do not repeat the mistakes of the past.

The people of Asia have an ancient history. The roots of human civilization are in the lands that have appeared in the form of countries on the map of the planet today. Countries whose historical role has led to the evolution of civilization. The presence of countries such as Iran and Kazakhstan in important historical events can be examined. One of these events is the formation of the Silk Road, which passed through both Iran and Kazakhstan.

To live on a relatively dry plateau, Iranians have made great efforts throughout their thousands of years of history to overcome difficulties by applying creative ideas. In this respect, they are among the leading nations. The ancient Iranians had special types to compensate for the shortcomings of nature. The most important of these innovations is in water supply and has evolved with the invention of the aqueduct.

The set of actions of Iranians over thousands of years has been mainly to create the important infrastructures needed to continue and improve life in the past. All the actions that have been taken, represent Iranian arts. Combining architecture with philosophical attitudes to the nature and spiritual world, considering social, economic and political conditions in the field of innovations is an initiative of Iranian civilization. All of writings and documents about the former mentioned issues were destroyed in Arab invasion, so significant parts of them have been lost, but the monuments and relics of the past can be the biggest reason to prove such a claim.

Remains of historical monuments in Kazakhstan confirm that the country has played a special role in connecting the East and the West through the Silk Road. The northern Caspian route passed through

Kazakhstan and the southern Caspian through Iran. The two countries were the junction of the Silk Road and the link between East and West. From the geographical point of view the territory of modern Republic of Kazakhstan is situated in the middle of historical corridors of the Silk Roads. From the commonly known beginning of the history of the Silk Roads in the III-II century BCE the territory of modern Republic of Kazakhstan was one of the first areas, which experienced the influence of the first commercial and cultural contacts with civilizations situated far from the Central Asian region [1;UNESCO, 2021].

In order to take a role in the Silk Road, acts such as road construction had to be done. Road construction in Iran has a long history. The Iranians considered the construction of roads and communications to connect cities and villages with each other and with the center of government. Without such fulfilments, proper communication would not have been established in the great country of Iran and the Iranian rulers could not have been aware of the status of their territories. They also needed means of communication to confront the enemy and send troops to defeat them at the right time. Roads in the past had other facilities such as caravanserai so that travelers, tourists, businessmen and government officials would face the least problems in their travels. The complex of roads and inns as one of the most important human phenomena in Iran and Kazakhstan can be studied.

This article, which is done in a library method and is of analytical type, examines the history of Iran and Kazakhstan on the Silk Road and considers the elements of the Silk Road, including the caravanserai.

Theoretical concepts of research: road, silk road and caravansaries

Road is a Pahlavi word and the distance traveled to reach a place is called (Moshiri, 1999: 886). Road is the name of a geographical phenomenon that human beings realized its value from the very beginning of the formation of civilization and expanded it until today. In Avesta, the way is called ratya (ratya) which has been followed later [2;Nayer noori, 1996: 492] Today we see the construction of the best and most equipped roads in developed countries.

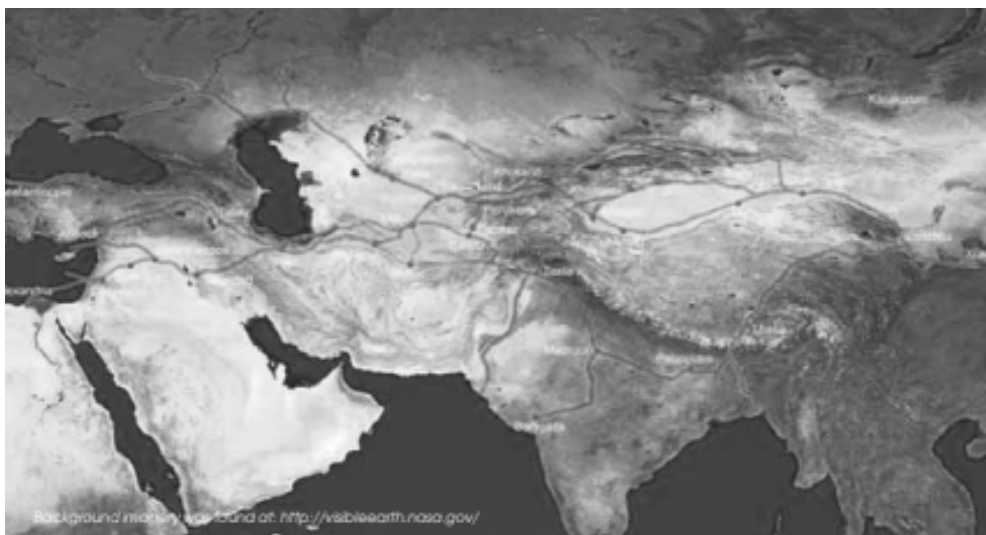
The peak period of road constructions in ancient Iran dates back to the Sassanid era, as a result of which the largest number of caravanserais were built during this period. Road construction and the existence of several caravanserais in one route showed the commercial and economic prosperity in that area. Just as the Silk Road and its prosperity at some point in history gave rise to many caravanserais along the way, many of the buildings now known to archaeologists as caravanserais are on the road that stretched from China to Egypt [3;cgie.org.ir, 2021].

Silk road

The [Silk Road](#) was an ancient network of [trade](#) routes, formally established during the [Han Dynasty](#) of [China](#), which linked the regions of the ancient world in commerce between 130 BCE-1453 CE[4;worldhistory, 2021). This road began from east, in the city of Chang-an, Xi'an today, the ancient capital of China, and continued northwest along the Great Wall of China (Solaimanian, Zand Moghadam, 2010).

The Silk Road was the name of the caravan trade routes that existed from the second century BC and was considered the passage of merchants and traders west and east. The road, which connected the ancient China to the Roman Empire, had many side roads, and depending on the route chosen, ranged from 6,400 to 10,000 kilometers, equivalent to a quarter of the Earth's circumference. The Silk Road was the longest and, from the point of view of the history of civilization and culture, the most important link in the chain that connected tribes and nations from all over the world, and we certainly do not know of a more important trade route than the Silk Road.

The European explorer [Marco Polo](#) (1254-1324 CE) traveled on these routes and described them in depth in his famous work but he is not credited with naming them. Both terms for this network of roads were coined by the German geographer and traveler, Ferdinand von Richthofen, in 1877 CE, who designated them 'Seidenstrasse' (silk road) or 'Seidenstrassen' (silk routes). Polo, and later von Richthofen, make mention of the goods which were transported back and forth on the Silk Road.

The Main Silk Roads

Caravanserai:

Caravanserai is a compound word that consists of two words caravan (karban) and sarai meaning house and place. The compound word refers to a place where caravans (a group that traveled together) used to rest and sometimes sell their wares.

The establishment of the government, paved the way to construct Caravanserai. the rulers' attention to trade and the huge profits that resulted from it, led to its further prosperity, and therefore the construction of caravanserais along the way and the establishment of caravanserais and docks in cities and regulation of commercial activities and taking measures to protect caravans along the route were considered [5;Varjavand, 1991: 11]. Caravanserais were built either inside the cities or outside the cities. Suburban caravanserais were at least a day away from large and historic cities. It is said that the first caravanserais in Iran were built during the Achaemenid period. Herodotus, a Greek historian, on a trip to Iran during the Achaemenid period, mentions buildings built between Susa and Sardis, and says that these buildings were located on a route that travelers traveled through for three months. However, no explanation has been given for the name chosen for this building, and this may raise the suspicion that Herodotus meant the place for horsemen that existed on the royal road, the ancient Achaemenid highway. But what is certain is that the Achaemenids had built buildings for the short passage of travelers on the royal road [6;cgie.org.ir, 2021].

The caravanserai also had other names. Rabat, which is an Arabic word, is used for it. In addition, in some cities of Iran, Chaparkhaneh is used for caravanserais. Chaparkhaneh is one of the ancient Persian words. Caravanserais were house of government agents and chapars to take the courier to the main destinations. The Chaparkhaneh was considered a governmental place.

Discussion

Silk Road in Kazakhstan

From the geographical point of view the territory of modern Republic of Kazakhstan is situated in the middle of historical corridors of the Silk Roads. From the commonly known beginning of the history of the Silk Roads in the III-II century BCE the territory of modern Republic of Kazakhstan was one of the first areas, which experienced the influence of the first commercial and cultural contacts with civilizations situated far from the Central Asian region. Caravan routes or the corridors of the Silk Roads were a unique instrument of transmission of economic, linguistic, cultural, religious, military and political values and innovations between different civilizations across the Eurasian continent. Only military conquests and migrations of nomadic communities on the territory of Eurasia have a comparable short-term influence on these types of inter-civilization exchanges until the modern era of globalizations.

On the territory of [Kazakhstan](#) the Silk Road started from the borders of China. Merchants of Celestial Empire carried silk, weapons, medicines, rice, exotic goods such as tusks across Kazakh steppes to the West, to Europe. Steppe governors offered their services of safety provision for trade caravans; in exchange they demanded a share of the goods or cash. That was how quitrents or taxes and customs duties emerged.

The main line of the Silk Road on the territory of Kazakhstan lay across the country's south; from the border with China trade caravans moved through the cities of [Sayram](#), [Yassy](#), [Otrar](#), [Taraz](#) and further to Central Asia, Persia, to the Caucasus and from there to Europe.

The reason that all those cities emerged is that the merchants traveling across the enormous Kazakh steppes made stops which turned into caravanserais and those in turn grew into settlements which further became cities [7;advantour, 2021).]

From hundreds of thousands historical and cultural sites situated on its huge territory, the Republic of Kazakhstan has proposed several of the most important and valuable ancient and medieval urban centers for the nomination as a part the Serial Transnational Nomination "Silk Roads" for UNESCO World Heritage List. All these sites are the remains of ancient settlements and necropolises. Eight sites from the initially proposed list were included into UNESCO World Heritage List in 2014 as part of the Serial Transnational Nomination Silk Roads: the Routes Network of Chang'an – TianShan Corridor. All other sites were originally separated among four categories (Syrdarya Corridor, Saryarka Corridor, Mangyshlak or Ural – Caspian Sea Corridor and Prehistory of the Silk Roads), which were all included into UNESCO World Heritage Tentative List of the Republic of Kazakhstan [8;UNESCO, 2021]

Silk Road in Iran

The Silk Road in Iran is an important part of the road that connected east to west and vice versa. The existence of this way made international trade durable. The expansion of road construction in Iran during the Achaemenid period and the construction of the royal road paved the way for the role of ancient Iran in the Silk Road. The road has a special place in Iranian civilization, without it, formation of Iranian civilization would not have been possible. The beginning of road construction in Iran is related to the Achaemenid dynasty. During that era, some people were put in the forefront of the troops to determine the passage of the roads or to pave the route. staking made it possible to travel on those roads.

These people may be considered the first group of road engineers. But the basic strategy in the construction of these roads was for war and defense, and most of the roads in this period were built for military purposes and for the development of military campaigns. At the same time, the proper administration of the country was also considered in the construction of these roads. After the Achaemenids, the Sassanids considered the construction of long and large roads. In fact, road construction was one of the most brilliant works of the kings during these two periods which Iranian culture and civilization spread to other parts of the world, such as North Africa.

One of the most important means of communication in ancient Iran was the royal road. The main function of this way was to create connections between different regions of the country. The construction of the royal road dates back to the Achaemenid period. The royal road formed the western part of the Silk Road. This road had a special role in consolidating the Achaemenid domination [9;Reza, 1997)].

During the Achaemenid period, the main roads connecting central Iran to distant states were called the royal road. One of the most important highways of the Achaemenid period was the road that started from the city of Ephesus along the Aegean Sea and led to Karkheh through Turkey and northeastern Iraq and then to Susa [10;Beig Mohammadi, 2003: 97] This distance was traveled by caravans in 111 days and passengers in almost 90 days, but the royal couriers who were traveling day and night traveled this way in much less time [11;Nayer Nouri, 1996: 491].

This road was one of the best and most equipped roads in that time and played a prominent role in proper control of the country. Historians, including Herodotus, have mentioned this road. It is well known that good houses and guest houses were prepared on these roads and Chaparkhaneh were established that had enough good horses. In places where these roads passed through the mountains, warehouses had been made [12;Pirnia, 2010: 95]. It is said that the royal road was between 2500 to

2800 kilometers long. At a distance of 22 km, guest houses were built in all important places to establish order and security. In each caravanserai and home, government officers and soldiers were ready to leave as soon as the courier, letter, or order arrived, and to move quickly to the next home. Chapars(horsemen) were moving day and night so that the orders and directives of the government could reach different parts of the country in time [13;Asgari, 2020: 60].

Other communication roads were built along the royal road. The construction of such roads was due to the geographical extension of the of Persia and the need to properly establish the administrative-political system and the establishment of national sovereignty throughout Iran. With the expansion of the conquests, the creation of roads was also considered. In the following years, other roads were built in Iran and its eastern conquests, including Afghanistan. The eastern part was the road inside Iran and went from Susa to Ekbatan, Rey and Parth and the eastern parts of the kingdom. Along this road, there were numerous caravanserais, gates and barracks, and the road was full of security and health, and through the royal road, the representatives of the court and the people traveled.

Many of these roads were built with efficient engineering methods in their time, for example, the road from Susa to Persepolis, which was paved and parts of it still remain in Behbahan. In addition to security, these roads served other purposes. Other purposes of this route were to develop culture and trade and transportation of goods and passengers. These routes were not very crowded and most of the chapars who delivered the decrees and letters of the emirs were passing through it. After the Achaemenids, the expansion of roads and its development strategy depended entirely on the power of governments. It can be said that in the Achaemenid and Sassanid eras, the main strategy for the development of roads was defense, trade and culture.

The royal road in the Achaemenid

Caravanserais: an important infrastructure of silk road

The word caravanserai is a combination of caravan (karaban) meaning a group of travelers who travel in groups, and Sarai means house and place. Both words are derived from the Pahlavi language. An inn is a place or building that houses a caravan. The caravanserais were divided into two categories: inner-city Caravanserais and outer city Caravanserais. In-town caravanserais were built in a special location so that caravans could enter the caravanserai without much effort and without the need to enter the main residential areas. The end margin of living within cities was usually considered for this purpose [14;Asgari, 2020: 65]

The plan of the caravanserais was usually square or rectangular in shape with a large, tall, unmarked entrance, with walls sometimes fitted with windbreaks at the end. The evolution and expansion of Iranian caravanserais in different periods depended on the social, economic, religious and ... situation. The basis of the architecture of Iranian caravanserais, like other buildings, has been a function of the common style, tradition and style of the time. The architectural style of the place and region, building materials and geographical location played an effective role in creating such buildings [15;Kiani, Kleis, 1983: 8]

In the caravanserais, the passenger rooms were usually built around the courtyard and behind them were stables, the entrance door of the stables was located in the four inner corners of the building and sometimes it was opened in the entrance veranda of the courtyard.

Based on historical documents, the caravanserai foundation in Iran dates back to the Achaemenid period. This is confirmed by historians such as Herodotus, a Greek historian. He speaks of buildings built by the Achaemenids between Susa and Sard. Herodotus mentions one hundred and eleven buildings resembling a caravanserai (Chaparkhaneh), which were built about 2,500 km between the Achaemenid capital and Sard.

The study of communication routes and commercial and military roads and the results of archaeological research and excavations show that from the distant past, there was a great need for stations between the road and the safety and well-being of caravans. Although the building or structure of such caravanserais has not been left from the Achaemenid era, but scientific excavations in the future will identify such centers and communication stations and will clarify the way of their architecture.

With the rise of the Safavids in the Islamic Middle Ages, development of Iran was considered. Very positive steps were taken during this period which helped to rebuild the identity of the Iranians. Magnificent artifacts have survived from this period that have not been carefully explored. Roads and caravanserais are among these positive measures. Caravanserais were good places to relax and do business. Passengers could stay there for as long as they wished without paying. Shah Abbas I tirelessly built caravanserais, which was another essential part of his policy to promote the commercial prosperity of the Safavid Empire, and his relatives, wealthy merchants and local rulers followed his work [16;Savory, 2006: 187]. Shah Abbas caravanserais are the best in all Iranian caravanserais in architecture and beauty. These caravanserais usually had a large courtyard and had four brick towers at the four corners. Their decorations and tiling were also unique [17;Nezhad Akbari, 2008: 304].

Shah Abbas caravanserai, Ivanaki

The architecture of the caravanserais was diversified and in addition to the four-porch caravanserais, mountainous, circular, octagonal and desert types were built according to the

geographical and spatial location. During the Zandieh, Afshari and Qajar dynasties, the construction of caravanserais continued as before. In terms of design and layout, the caravanserais of the former mentioned periods are generally of the four-porch type and in terms of construction materials, Unlike the earlier period, which was made of brick and stone, clay was often used.

View of a renovated caravanserai

Artifacts from ancient caravanserais show that rooms were built for guards, innkeepers or officers. But commercial caravanserais in cities were generally two-story. The caravanserai had entrance gates in both sides and rooms for guards and manager of caravanserai were usually built. Usually, each caravanserai had a water well and a water reservoir, which was sometimes built in the middle of the caravanserai outside the compound to supply the water needed by travelers. In many caravanserais, especially from the Safavid period onwards, a wall heater or a place to light a fire has been installed. Wall heaters were built either in rooms or in covered areas. In mountain caravanserais, the importance of heaters was such that they chose a large ground to place fires and heaters. The main building materials of caravanserais in Iran were stone and brick, in some cases the stones were cut quite skillfully and in some cases small pieces of uncut stones were used.

The Silk Road and the role of caravanserais in different historical periods

The Silk Road is one of the most important international historical roads that has provided the connection of different peoples in a large part of the globe from the distant past to recent centuries. This historic road used to allow people in the past to take their products to other areas for sale and meet some of their needs from these areas. In addition to its commercial role, this road also had a cultural function and caused considerable cultural exchange to take place in these areas during the very long years. Some nations spread their culture along with trade.

The Silk Road was also very important in Iran. The geographical location of Iran had caused the historical-geographical connection of the people in the east and west of Iran. Residents of the east and west of the globe had to cross Iran to communicate and trade land. That is why Iran played a key role in connecting nations with each other through the Silk Road. The Silk Road has been affected by many political and economic issues in different periods in Iran.

The Achaemenid government, considering the importance of the Silk Road, considered the need to expand it and tried to expand it. Simultaneously with the Parthian dynasty, the Silk Road passed through Central Asia, connecting Iran and China. Parthians, who were in political rivalry with the Romans, did not allow Roman traders to cross easily. During the Sassanid period, the relationship between Iran and Rome expanded not only in the field of trade relations, but also in silk trade and social relations between the two regions.

As Sassanid added to the importance of the spice trade route and the silk trade over the Iranian plateau, East Rome gradually became the sole supplier of silk to Europe, so agreements were reached between the two governments for the silk trade. The fierce rivalry between the Persian and Byzantine empires over Armenia was undoubtedly linked to economic factors and the maintenance of trade route. With the fall of the Sassanid dynasty, the security of roads and trade caravans were interrupted for a while, and the Chinese Empire, seeing great economic losses in this regard, sought to trade with Rome and its western lands. After Islam, the balance of power in the region of Southwest Asia changed. The Sassanid rule was removed from the political scene, and this left its mark on economic and political relations. In the first centuries, the expansion of Islamic rule in Iranian lands stopped trading to some extent. The rediscovery of Iranian identity and the formation of Iranian governments brought trade back into politics.

In later centuries, with the proximity of the Seljuqs, Ilkhanids, Timurids, and Afshari governments to the Chinese-Indian border, trade and cultural relations were re-established between these governments and the Iranian government.

In the post-Islamic history of Iran, the Safavids seriously developed roads, built caravanserais, strengthen road safety and improved and modernized them. The Safavids in the development of roads considered two roles for them: the role of roads in national development and the role of roads in international relations. During the Safavid period, at the same time with the rule of the Ming Dynasty (1628-1388 AD) in China and the establishment of a period of two hundred and fifty years of peace, trade relations between Iran and China were resumed. Safavid merchants used sea routes and traded in goods such as silk and spice. Shah Abbas I was well aware that trade in no commodity was as profitable for Iran as silk. The economic policy of this period was to reduce imports and increase exports. Shah Abbas paid special attention to the Venetian merchants who had worked hard in the silk trade. He took many measures to achieve his economic goals. The powerful Safavid king paid serious attention to the construction of caravanserais. The network of caravanserais located in the country and along the main trade routes provides at least a safe place for goods and animals of traders, as well as facilities for the supply of goods and small transactions at night stops. Tono and Tavernier both point out that Iranian caravanserais are better built than Turkish caravanserais and are cleaner [18; Savory, 2006: 187].

Shah Abbas II also considered the issue of controlling the silk trade. The European side of Iran's trade during this period was the Netherlands, and the most important buyers of Iranian silk were, first and foremost, the Netherlands and Venice, followed by Britain, Russia, Spain, France, Hungary and Poland.

During the Afshari period, when China was in the hands of the Manchu dynasty, Chinese representatives came to Iran to establish friendly relations with Nader Shah. Chinese ambassadors came to Nader several times until Nader sent his envoys to Kashgar and China. But with the departure of Iranian ambassadors to Kashgar and China, the ambassadors of these lands also came to Nader court with many gifts.

With the fall of Constantinople to the Ottomans in 1435. The Silk Road was closed. The western borders of China were closed under the command of the Ming Dynasty after the Mongols because it was enclosed behind the Great Stone Dragon Wall or the Great Wall of China, and its main contacts with the outside world were made by sea, and thus the Silk Road. The main route of communication between China and Iran and East and West, fell from prosperity and the large caravan cities on the eastern Mediterranean and oasis cities were abandoned and lost their importance.

With the onset of European imperialist rivalry, the Silk Road flourished again. The Russians moved to east and into the Pacific, the British moved India and maybe Central Asia. explorers, archaeologists, and historians are interested in gaining access to Central Asian treasures, and collecting information about the deserts and mountains of Central and Near East Asia. This is one of the most important factors in re-approaching the silk road in the world.

Conclusion

Silk road and caravanserais have played a prominent role in the history of Asian nations such as Iran and Kazakhstan. Most historians and geographers of past centuries have pointed to such a role and emphasized that without the existence of caravanserais and trade ligaments on a national and international scale, Iran could not have expanded and continued. Iran's natural conditions have had a great impact on the formation of urban and rural settlements. The density of settlements is low in areas

of Iran with low rainfall. As a result, the distance between cities and villages was so great that it was not possible for pedestrians, caravans, and even horsemen to travel long distances from cities in one day. The construction of caravanserais and ligaments has been an effort for the Iranian people to overcome the difficult natural conditions. The caravanserais provided the basic needs of travelers and caravans and were considered a place for economic exchange. The existence of caravanserais and in the following centuries, ligaments on the roads were like communication nodes that led to the continuity of communication.

Although there was no specific rule for the location of inns in the past, it seems that wherever such a need was felt, they built it. Historical sources confirm the existence of such human facts. Since the caravans were moving slowly, the caravanserais had to be built close to the main highways. As mentioned earlier, although there was no special engineering rule in the construction of caravanserais, but the study of their distance can confirm that in the construction of caravanserais, the maximum distance traveled by camel caravans in one day was considered as an indicator.

The construction of caravanserais in the Safavid period received serious attention. This action was due to the formation of a powerful Safavid state. The Safavid dynasty had several worthy rulers, among whom Shah Abbas the great is the most prominent. He took valuable steps to build the country. The Safavid king realized the importance of roads. He ordered new roads to be built. Shah Abbas Safavid worked hard to build roads. In addition to building a new road, he paid attention to the construction of caravanserais to his engineers. One of the most important measures of Safavids in order to create security for caravans, merchants and travelers, prosperity and development of trade is the establishment of caravanserais. These buildings, which fortunately still has many examples, were considered the best means of comfort for travelers, businessmen, general protection, road safety, food supply and communication between cities. It is said that Shah Abbas built 999 caravanserais, some of which were located in the heart of Nayband Lut desert.

Caravanserais are part of the cultural capital and historical identity of the eastern lands mainly Iran and Kazakhstan and study and preservation of them is an unforgettable necessity. Caravanserais and ligaments have been commercial links on a national and international scale. The communicative role of these rings is important both in terms of the space of time when they were built and throughout history have caused the attachment of communications and prevented rupture. Caravanserais in all parts of Iran have been built for one purpose and that has been the continuation of trade and commerce. In their construction, geographical adaptation has been considered in the best way. While paying attention to the climate of the regions in the construction of caravanserais, the natural materials of the surrounding environment have been used for their construction, which shows the art of Iranian architecture in the construction of these valuable buildings.

References:

- 1 Asgari, S., (2011), *Famenin: A Historical Review and A Geographical View*, Nevisandeh Publications, Arak, Iran, {In Persian}
- 2 Asgari, S., (2020: 65), *Political Geography of Iran*, Payam Noor University, Tehran, Iran {in Persian}
- 3 Beig Mohammadi, H., (2003), *An Introduction to Historical Geography of Iran*, Isfahan University, {In Persian}
- 4 Christensen, A. E., (2018), *Iran in Sassanids, translated into Persian by Rashid Yasami*, Negah Publications, Tehran
- 5 *Historical Atlas of Iran*, (1977), University of Tehran
- 6 9- Kiani, M. Y., Kleis, W., (1983. 8), *List of Caravanserais of Iran*, National Organization for the Preservation of Antiquities of Iran, Ministry of Culture and Higher Education, Sahab Publications, Tehran, {In Persian}
- 7 Moshiri, M., (1999), *General Persian Dictionary, Vol. 1*, Pykan Publications. Tehran, {In Persian}
- 8 Nayer Noori, A., 1996), *The Valuable Role of Iran in the World Culture, Vol. 1*, Association of Cultural Works and Honors, Tehran, {In Persian}
- 9 Nezhad Akbari Mehraban, M. (2008.304), *Shah Abbas the Great*, Parse Publications, Tehran, {In Persian}

- 10 Pirnia H., (2010), *History of Pre-Islamic Era*, Niloofarane Publications, Tehran, {In Persian}
- 11 Reza, E., (1997), *The role of Iran in the Silk Road until the end of the Sassanid era*, Iran Shenakht, No. 5, Tehran, {In Persian}
- 12 Savory, R. (2006: 187). *Iran under the Safavids*, translated into Persian by Kambiz Azizi, Markaz Publications, Tehran
- 13 Salmanian, M., Zand Moghadam, M. R., (2010), *The Revival of the Silk Road and Its Role in the Development of Islamic Markets Trade (Tehran-Mashhad route)*, Proceedings of the 10th International Congress of Geographers of the Islamic World, Zahedan, Iran, {In Persian}
- 14 Varjavand, P., (1991), *Urban Planning and Urbanization in Iran*, Cities of Iran, by Mohammad Yousef Kiani, Sahab Publications, Tehran, {In Persian}
- 15 <https://www.advantour.com/silkroad/kazakhstan.htm>
- 16 www.cgie.org.ir/fa/news/83639
- 17 <https://en.unesco.org/silkroad/countries-alongside-silk-road-routes/kazakhstan>
- 18 https://www.worldhistory.org/Silk_Road/
- 19 www.hakhamaneshian.ir

Список использованной литературы:

- 1 Асгари С. (2011), *Фаменин: исторический обзор и географический обзор*, публикации Невисанде, Арак, Иран, (на персидском языке).
- 2 Асгари, С. (2020: 65), *Политическая география Ирана*, Университет Паям Нур, Тегеран, Иран (на персидском языке).
3. Бейг Мохаммади, Х., (2003), *Введение в историческую географию Ирана*, Исфahanский университет, (на персидском языке).
4. Кристенсен, А. Э., (2018), *Иран в Сасанидах*, переведено на персидский язык Рашидом Ясами, Negah Publications, Тегеран.
- 5- *Исторический атлас Ирана*, (1977), Тегеранский университет.
- 6-9- Киани, М.Ю., Клейс, В., (1983. 8), *Список караван-сараяв Ирана*, Национальная организация по сохранению древностей Ирана, Министерство культуры и высшего образования, Публикации Сахаба, Тегеран, (на персидском языке).
7. Мошири М. (1999), *Общий персидский словарь, т. 1*, Публикации Пикана. Тегеран, (на персидском).
- 8- Найер Нури, А., 1996), *Ценная роль Ирана в мировой культуре*, Том. 1, Ассоциация культурных работ и почестей, Тегеран, (на персидском языке)
9. Нежад Акбари Мехрабан, М. (2008.304), *Шах Аббас Великий*, Parse Publications, Тегеран, (на персидском языке).
- 10- Пирния Х. (2010), *История доисламской эры*, Niloofarane Publications, Тегеран, (на персидском языке).
11. Реза, Э., (1997), *Роль Ирана на Шелковом пути до конца эпохи Сасанидов*, Иран Шенахт, No. 5, Тегеран, (на персидском языке).
- 12- Савори Р. (2006: 187). *Иран при Сефевидях*, переведено на персидский язык Камбиз Азизи, Markaz Publications, Тегеран
- 13- Салманян, М., Занд Могхадам, М.Р., (2010), *Возрождение Шелкового пути и его роль в развитии торговли на исламских рынках (маршрут Тегеран-Меишед)*, Материалы 10-го Международного конгресса географов исламского мира. Мир, Захедан, Иран, (на персидском языке)
14. Варджаванд, П., (1991), *Градостроительство и урбанизация в Иране*, Города Ирана, Мохаммад Юсеф Киани, Sahab Publications, Тегеран, (на персидском языке)
- 15- <https://www.advantour.com/silkroad/kazakhstan.htm>
- 16- www.cgie.org.ir/fa/news/83639
- 17- <https://en.unesco.org/silkroad/countries-alongside-silk-road-routes/kazakhstan>
- 18- https://www.worldhistory.org/Silk_Road/
- 19- www.hakhamaneshian.ir

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 94 (574.41) «1920-1930»
ГРНТИ 13.91

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.06>

¹Ақпарова К. *, ²Ескенди́ров М.

¹ Doctoral student of the specialty " History »
University named after Shakarim of Semey; Semey, Kazakhstan
E-mail: aksh0198@mail.ru

² Doctor of Historical Sciences, Professor, Director General of the National Congress
of Historians of Kazakhstan; Semey city, Kazakhstan;

FEATURES OF THE CULTURAL TRANSFORMATION OF THE SEMEY REGION IN 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY

Abstract

According to archival sources, in the 1920 s-1930 s, a number of cultural institutions were opened in Semipalatinsk: a teacher's institute, a drama theater, a printing house, etc. So, in 1920 the first working faculty with Kazakh and Russian branches was opened in Semipalatinsk. It was created on the basis of the Semipalatinsk Institute of Public Education.

In the article, we do not talk in detail around the exploitation of the exert pressure in the department of the East Kazakhstan region in the specified chronological framework. This topic is quite developed today; one should only note the intensification of the struggle of various political parties and movements at this time, reflecting their views and beliefs on the pages of magazines and newspapers.

The leading sphere of the research is the study of the concrete historical process. In this regard, the study of culture in the Semipalatinsk region in 20-30s of the twentieth century is of significant scientific interest in terms of analyzing the development of education and culture among the people.

Education plays a crucial role in the development of society, its level and quality demonstrate the general state of the economy and the degree of the state development.

Thus, based on the analysis of the work done, a picture is formed of how culture was used as a tool for introducing the prevailing political and party-state values into the minds of people for the spiritual strengthening and consolidation of the socio-political system.

Keywords: Culture, Semipalatinsk, education, people, archive, museum, language.

¹Ақпарова К.Ш. *, ²Ескенди́ров М.Г.

¹ докторант «НАО» университет им. Шакарима; г. Семей, Казахстан
E-mail: aksh0198@mail.ru

² доктор исторических наук, профессор, генеральный директор
Национального Конгресса историков Казахстана, г. Семей, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРНОГО ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СЕМИПАЛАТИНСКОГО РЕГИОНА В 20-30 ГГ. XX В.

Аннотация

Согласно архивным источникам, в 1920-1930-е годы в Семипалатинске был открыт ряд учреждений культуры: учительский институт, драматический театр, типография и др. Так, в

1920 году в Семипалатинске был открыт первый рабочий факультет с казахским и русским отделениями. Он был создан на базе Семипалатинского института народного образования.

В статье мы не будем подробно говорить о развитии печати на территории Восточно-Казахстанской области в указанных хронологических рамках. Эта тема сегодня достаточно развита, стоит только отметить активизацию борьбы различных политических партий и движений в это время, отражающих свои взгляды и убеждения на страницах журналов и газет.

Ведущей сферой исследований является изучение конкретного исторического процесса. В связи с этим изучение культуры Семипалатинского региона в 20-30-е годы XX века представляет значительный научный интерес с точки зрения анализа развития образования и культуры среди народа.

Образование играет решающую роль в развитии общества, его уровень и качество демонстрируют общее состояние экономики и степень развития государства.

Таким образом, на основе анализа проделанной работы формируется картина того, как культура использовалась в качестве инструмента внедрения в сознание людей господствующих политических и партийно-государственных ценностей для духовного укрепления и консолидации общественно-политической системы.

Ключевые слова: Культура, Семипалатинск, образование, народ, архив, музей, язык.

¹К.Ш. Акпарова*,²М.Г. Ескендилов

¹докторант - Семей қаласының Шәкәрім атындағы университет;

Семей қ., Қазақстан E-mail: aksh0198@mail.ru

²Қазақстандық ғалым, тарихшы-аймақтанушы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан тарихшылары ұлттық конгресінің бас директоры; Семей қ., Қазақстан

XX ғ. 20-30 жж. СЕМЕЙ Өңірінің мәдени қайта құрылуының Ерекшеліктері

Аңдатпа

Мұрағат көздеріне сүйенсек, 1920-1930 жылдары Семейде бірқатар мәдениет мекемелері ашылды: мұғалімдер институты, драма театры, баспахана және т.б. 1920 жылы Семейде қазақ және орыс бөлімдері бар алғашқы жұмыс факультеті ашылды. Ол Семей халықтық білім беру институты негізінде құрылды.

Мақалада біз көрсетілген хронологиялық шеңберде Шығыс Қазақстан облысы аумағында баспасөздің дамуы туралы егжей-тегжейлі айтпаймыз. Бүгінгі таңда бұл тақырып өте дамыған, журналдар мен газеттер беттерінде өз көзқарастары мен сенімдерін көрсететін әртүрлі саяси партиялар мен қозғалыстардың күресінің жанданғанын атап өткен жөн.

Зерттеудің жетекші саласы – нақты тарихи процесті зерттеу. Осыған байланысты XX ғасырдың 20-30-шы жылдары Семей өңірінің мәдениетін зерделеу халық арасында білім беру мен мәдениеттің дамуын талдау тұрғысынан айтарлықтай ғылыми қызығушылық тудырады.

Білім беру қоғамның дамуында шешуші рөл атқарады, оның деңгейі мен сапасы экономиканың жалпы жағдайын және мемлекеттің даму дәрежесін көрсетеді.

Осылайша, атқарылған жұмысты талдау негізінде мәдениеттің қоғамдық-саяси жүйені рухани нығайту және шоғырландыру үшін басым саяси және партиялық-мемлекеттік құндылықтарды адамдардың санасына енгізу құралы ретінде қалай қолданылғаны туралы сурет қалыптасады.

Түйінді сөздер: Мәдениет, Семей, Білім, халық, мұрағат, мұражай, тіл.

Introduction.

The educational system in the 1920s and 30s included a massive range of innovations subject to the mission of general education. In this regard, a special space was allocated to cultural and educational work, which, in turn, anticipated the laying of a network of educational institutions, vocational education and the associated korenization of the government apparatus. The difference between the provided area of

public education is the extensive access to the masses due to the spread of a diverse kind of institutions among the growing and adult population. The work was arranged in such a way as to guarantee the passage through the existing network and subsequent training in secondary special and higher educational institutions of any illiterate or illiterate person. In addition, close attention was paid to political education, which had a place in all educational institutions, and, perhaps, it was with political propaganda that their practical activities began. Also, due to the mobility and great mobility of these institutions, representatives of the native population who continued to lead a nomadic life were included in their work.

The determination of this clause is to acknowledge the characteristics of the ethnical exploitation of the Semipalatinsk territory in the 20-30s of the ordinal century.

Materials and methods. Determining the state of the problem study and analyzing the historiography of the issue are an important component for the formation of historical research.

The methodological justification of the clause is the oecumenical well-controlled undergrounds of verifiable glance at the customaries of historicism, well-controlled bottom line objectivity, and consistency. ethnical and instructional elbow grease was effective, screening a comprehensive proportion of the population. appropriated into explanation the actuality that this included theaters, cinema, heavy metal and so on, which stimulated oecumenical interest, the never-ending aggrandizement and fruitfulness of the movements of ethnical and instructional originations furthermore be remodelled clear. contempt the existing difficulties, an far-reaching impersonation was allotted to instructional originations that arose surrounded by governmental minorities. Their functioning was ensured by commandment in students' aboriginal language, victimisationing appurtenant creative writings and preparing them for the introduction to the country's universities as distance off as possible.

The most important source for our research was documents from the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan.

Discussion: The cultural and educational activities of the Soviet authorities were carried out through the created system of libraries, reading rooms, clubs, people's houses and others. As of January 1, 1921, there were a total of 96 libraries in the province.

Statistical data on the number of libraries for January 1, 1922 show the same number 96, however, with regard to their distribution by uyezds, the numbers differ in many respects and do not correspond to those indicated. Perhaps this is due to changes in the field of librarianship, when local libraries had to close because of some difficulties, while in other areas they opened, which, however, did not mean the permanent or long-term existence of the latter in the field. The dissimilarity between the numerals buoy be furthermore explained by the misapprehension of the collections themselves, on account of the connectedness between the centerfield in the responsibility and the uyezds "was extraordinarily difficult, exceptionally on account of the process retention ethnical circumstances was extremely unsatisfactorily organized, and thither was virtually no control on top of them. " Libraries were exceptionally created at clubs, commerce combinations and remained inconsequential in size. e.g., in the library, which operated underneath the regional brotherhood of commerce unions, in the intermediate of 1923 the character of companies ranged from 700 to 750 general public [2]. patch at the borderline of 1922 thither were by oneself 215 readers [3]. Libraries suffered the corresponding ill fortune as over-the-counter ethnical institutions, in particular, deprivation of premises, deprivation of firewood, and resources for their upkeep.

So, in the winter of 1922, almost all libraries in Semipalatinsk were closed and "only the Central Library and the Reading Room of the Semipalatinsk Provincial Council of Trade Unions, located in the House of Unions, served virtually the entire city" [3]. There was created a library at the Gubotdel with a fund of 1094 books. Some of the books were on the trade union movement and some on socio-political and pedagogical topics. It is noted that the Gubotdel made every effort to supply books to the libraries located in the local committee, but "... since the Gubotdel does not have a record of available books in the local committee, there are cases when the Gubotdel sends books that are already available in the local committee" [4].

Thus, in libraries there were mostly distributed books of a political nature, and there was an extremely shortage of educational, teaching and methodological aids. Moreover, absence of books registration at a place exacerbated the situation by the fact that funds were wasted on the release of existing literature, whereas new editions never arrived. In the 1930s, libraries stepped up their movements and began to application over-the-counter non-traditional configurations of ethnical and governmental education. e.g., the Semipalatinsk community collection conveyed expressive line-ups to the community agglomerate and sovereign state farms, which unionised unconstipated ear-splitting readings of newspapers and magazines, delivered reports, lectures, and worked with analphabetic people. In 1934, the collection conveyed 19 expressive congregations to the villages.

Reading rooms and red yurts became the main forms of mass work in the countryside and in the auls. Most of the volost libraries were converted into volost reading rooms. They held meetings of party, Komsomol units, and women delegates, organized evenings of amateur performances, created educational circles, and etc. According to the data on September 15, 1920, there were 157 reading rooms in the province, and by January 1922 there were 152 reading rooms. [6].

If we pay attention to the fact that "for a long time village reading rooms served as the main source and almost the only institution, especially in the countryside, for the political education of the masses along with libraries ", gradually the reading rooms became the main institution in educational work. According to statistical data, the number of reading rooms was constantly growing, but it was not explained by the absolute growth of the network, it was due to a more thorough accounting of the network of village and aul educational institutions in the last years [6]. The activity of the village reading rooms can be clearly seen in the example of the reading room of the Peschansk Volost Executive Committee of Pavlodar Uyezd, where people organized a loud reading by "sorting out the news in the newspaper in a conversational manner." In addition, there were created Councils from representatives of all organizations existing in the village in the reading rooms. The Councils, on the basis of an approximate plan, worked out their own plan "in accordance with the existing cultural forces in their village" [7]. However, from the reports of the readers, it was clear that Council members did not know their work well enough, which led to the weak activity of the village reading rooms. In some cases, there was a reluctance of the organizers to work due to certain circumstances, mainly due to lack of funds. Mobile reading rooms were created for serving the Kazakh population in nomadic areas. The draft of Regulations on the mobile village reading room defined the following goals and objectives: "...such mobile reading rooms should move with the population from the aul to the dzhailau, if possible, it should be with a mobile Volost Executive Committee, as the place of high population, and in winter it should move every 2-3 months from aul to aul to consolidate their work" [8]. The movements were supposed to acquaint the population with all the measures of the Soviet government and the party on the economic and political development of the country and to promote improved methods of field cultivation in sedentary and semi-nomadic regions and cattle breeding in nomadic ones. In addition, the tasks were set to eliminate technical illiteracy among adults and to help the children's communist movement through the organization of pioneer detachments. The issue of combating the phenomena of the old traditions such as barymta, polygamy, kalym, and tribal enmity was also seriously considered.

Finally, the duties of transportation included the distribution of literature and newspapers among the population, the staging of performances and national evenings in the open air, and the publication of a wall newspaper, a live and oral newspaper.

The implementation of all the above activities took place in two main directions: massive and in-depth. For mass, all household holidays and customs were included as massive events to introduce gradually a revolutionary content into them; as well as there were organized meetings, readings, conversations, loud readings of newspapers. The form of in-depth work was concentrated in organized clubs and literacy clubs.

Since 1925, laborer's corners have been organized at the village reading rooms by the initiative of the Glavpolitprosvet and the Central Union of Vserabzemles of the republic. In March 1922, the Glavpolitprosvet of Kazakhstan approved the "Regulations on the House of the Peasant and Cattle

Breeder". They were created in the provincial centers and had a hostel, an inn, a library, and a hall for lectures and performances. From February to September 1924, over 14,350 peasants who came to the city stayed in the Semipalatinsk Peasant House. During this time, 96 lectures were read for them on the party's policy, on agricultural and other issues. In total, there were 2 similar Peasant Houses in the Semipalatinsk district, and 1 in Pavlodar [8]. In nomadic auls, such centers of enlightenment as red yurts "kzyl-otau" were formed, which performed approximately the same functions as village reading rooms. A distinctive feature was that they roamed along with the aul, and the range of tasks performed was supplemented by the provision of medical assistance to the population, as well as, in some cases they were objects of legal protection. Throughout the summer nomadic season, the kzyl-otau moved from aul to aul, stopping at pre-planned points according to the plan and route for a period of not more than one month. In winter, they stayed in one aul until the spring, where conditions were most favorable for deep work. The mobile kzyl-otau were opened by the political education yuezd at the expense of the district budget, and where it was possible by the organizers of volost education. The mass work among the population consisted in agitation for universal literacy training of the illiterate adult population, promoting the opening of educational centers, establishing work in them, as well as the deployment of individual group training and strengthening the "Down with Illiteracy Society". The Kzyl-otau itself opened its literary center only during winter camps, where it was at least 3 months. The range of tasks of the red yurt also included conducting conversations, evenings of questions and answers sessions and helping the population in organizing handicraft fishing artels, cooperatives in dividing land, irrigating fields, etc.

Unfortunately, information about the number of red yurts in the province is not available, the existing information is very fragmentary. Nevertheless, it is necessary to note the fact that educational work was carried out even in the most remote areas, moreover, in the most varied forms, not being limited only to red yurts.

For example, for propaganda purposes, the authorities could use various events with the largest crowds, whether it is fairs, weddings, and even memorial dinners. There were arranged public readings of lectures and reports at such events, organized by local residents. Thus, family household celebrations turned into meetings with a discussion of Soviet power's political tasks for the near future.

There were 24 clubs in the responsibility in 1921; 10 of which were situated in Semipalatinsk district, 7 in Pavlodar district, 1 in Bukhtarma, 2 in Ust-Kamenogorsk, 2 in Karkaralinsk, 2 in Zaysan [92] truncheons were unionised at the enterprises: 1) On the interpretation of the southbound russian railway; 2) the brotherhood of Pischeviks at the pulverisation No. 1 (former Musina); 3) the brotherhood of inundate transportation working man 4) "Krasny Mayak"; 5) staff member of Narsvyaz; 6) "Krasnoe Znamya"; 7) Ridder excavations in Altai; 8) Ekibastuz excavations and others. well-controlled and technological truncheons were not unionised outstanding to the deprivation of well-controlled working man proficient of implementing this work. histrionic elbow grease prevailed in the truncheons by production non-professional bringing off and by oneself a hardly any had heavy metal and collection sections. The difficulties application the clubs were prompted by an irresoluteness approximately the theatre repertoire, which led to a deprivation of first-class accomplishments and by a deprivation of funding, resulting in squalidness in costumes, sets down and requisites.

By January 1, 1922, there were already 81 clubs and people's houses in the province [9]. However, the next year, due to the transfer of public education institutions to the local budget, the number of clubs dropped sharply. In 1926, only 22 clubs operated in the province; and in 1927, there were 23, 9 of which located in cities [10]. The reports on cultural work indicated the desire of many trade union organizations that did not have their own clubs to join other clubs. However, due to the lack of necessary premises, the Cultural Departments had to refuse such requests. As of January 1, 1927, there were 3967 members of the established clubs. It did not include data from five clubs: Ekibastuz, Katon-Karagaya, Akdzhah, Bayan-Aula because of poorly established communication. Work in the clubs continuing to be carried elsewhere nailed down aesthetic bringing off bringing off concerts, conscious newspapers, extremely as interrogatory and resolution evenings, kith and kin evenings, lectures, conversations, celluloid installations.

The most widespread among all were performances and live newspapers.

Western researcher P. Henze noted that “the Soviet government sought to divide the peoples who previously professed Islam so that they would not unite on the basis of a common cultural past and a common Pan-Turkist ideology, which once served as a powerful incentive for them to oppose the Russian cultural life imposed on them by the hegemony of the Russians. ”. [10]

In the summer, work in the clubs was carried out in the open air in the form of excursions. The trade union house on the island with a library-reading room served as a stronghold. At the same time, that is to say, in the second half of the 20s, some work was carried out by the red corners. There were 107 such institutions in the province. [11]. However, the activities of the corners were not entirely satisfactory, since there was not enough space and they had to locate in cramped and unattractive rooms of houses, thus, the work was limited to reading newspapers, magazines, playing chess, as well as studying in professional clubs. Unlike the red corners, another form of cultural and educational work, wall newspapers was of great importance where there was no local newspaper. Wall newspapers covered the life of an institution, the work of a trade union organization, and, overall, general problems of local and all-Union significance. The House of Workers of Education, created in the mid-1920s, rendered great assistance in public education. This is a sort of clubhouse that not by oneself contributed to rising the superiority of instructor experiencing by providing that provided that methodological creative writings on the other hand furthermore carried elsewhere a across-the-board cooking stove of assignments victimisation indefinite configurations of instructional activities. It coalesced 200 general public had a library, replenished with 505 reproductions of contemporary creative writings by 1926. The totality character of publications was 800 copies. thither were subscribed 20 names of periodicals. The intermediate collection attendance in the recitation extension was 30 general public a day. thither was a heavy metal clubhouse in the The accommodation of working man of instruction until the borderline of 1925, which ceased to continue outstanding to the non-appearance of a leader. During the reporting amplitude from the middle of summer 1925 to jan 1926, thither were held 51 appointments and conventions and 40 pedagogical circles. [11] The corners of educators began to operate in the yuezd centers. In Zaisan, a consubstantial establishmentarianism held 5 appointments and 5 lectures. thither were 82 publications in the accepted library. slavic stagecraft discs were unionised on with governmental education. Literacy specks operated for Muslims, as for the slavic members, classes for them were disrupted outstanding to sowing elbow grease [12]

The Pavlodar organization was part of an inter-union club, where 38 people took an active part in various circles. In the report of the Bukhtarma Uprofburo, it was reported about the work of the leatherworkers' union, which staged performances and held rallies. Courses were opened to train clerks and literate copyists. In other associations, the work was not carried out due to the lack of literate people. In the Ustkamenogorsk House of Workers of Education there were 3 circles with a subdivision into sections. The institution itself was located at the 1st grade school named after R. Luxemburg. There was no special extension for the club, so the work was carried elsewhere subsequently schoolhouse hours . The accommodation served exceptionally the municipality membership, the yuezd rank hang on to in touch with the accommodation nailed down the enlightenment consultative authority . The accepted collection contained 300 reproductions of publications surrounded by the publications thither were: "Pravda", "Soviet steppe", "Trud", "Dzhana Mekteb", "Enbekshi kazak", "Krasnaya nov", "Crocodile", 144 "Worker of education". The collection functioned for by oneself 2 hours - from 6 to 8 pm [13].

Conclusion. Thus, supported on the discussion of the above-named circumstances unionised by the council administration in the field of cultural and political education, there was formed a clear picture on how culture was used as a tool for introducing the prevailing political and party-state values into the minds of people for the spiritual strengthening and consolidation of the socio-political system. There were used categorical unambiguous party and government attitudes and a class approach to artistic values; there was seen a desire to roughly interfere in the creative process and to achieve the goals of cultural policy by administrative and command measures. [7]

Bibliography

1. Study of the history of East Kazakhstan from ancient times to the present: a methodological guide to help history teacher. / M.A. Zarifova, D.I. Bralinova - Semey: "Tengri", 2014 - 225 p.
2. History of East Kazakhstan from ancient times to the present. Program for 8-9 grades of secondary schools of East Kazakhstan region / Bralinova D.I., Zarifova M.A., Karimov M.K., Musabalina G.T. (Project Manager). - Semey: "Tengri". 2014, - ??? from. UDC BBK © Bralinova D.I., 2014 Zarifova M.A., 2014 Karimov M.K., 2014 Musabalina G.T., 2014.
3. Cultural construction in Kazakhstan (1918-1932) Collection of documents and materials. T. 1. Alma-Ata: Kazakhstan, 2016.- 566 p.
4. Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 138. Op. 1.D. 449.L. 27.
5. CSA RK. F. 141. Op. 1.D. 171.L. 13-14.
6. CSA RK. F. 81. Op. 1.D. 335.L. 60.
7. Review of the Semipalatinsk region for 1895. Semipalatinsk, 1896, p. 322 92.
8. CSA RK. F. 81. Op. 1.D. 1513.L. 15-22.
9. Cultural construction in Kazakhstan (1918-1932) Collection of documents and materials. T.1. – Alma-Ata, Kazakhstan, 2017, p. 566.
10. Henze P.B. The central Asia Muslims and their Brothers Abroad // Central Asian Survey - Oxford, 2004, Vol.3, P.53
11. CSA RK. F. 81. Op. 1.D. 580.L. 83 ob.
12. CSA RK. F. 138. Op. 1.D. 1075.L. 46.
13. CSA RK. F. 141. Op. 1.D. 26.L. 27.
14. CSA RK. F. 138. Op. 1.D. 35.L. 110.

Spisok ispolzovannich istochnikov

1. Izuchenie istorii Vostochnogo Kazahstana s drevnejshih vremen do sovremennosti: metodicheskoe posobie v pomoshh' uchitelju istorii./ M.A. Zarifova, D.I. Bralinova – Semey: «Tengri», 2014. – 225 s.
2. Istorija Vostochnogo Kazahstana s drevnejshih vremen do sovremennosti. Programma dlja 8-9 klassov obshheobrazovatel'nyh shkol VKO / Bralinova D.I., Zarifova M.A., Karimov M.K., Musabalina G.T. (rukovoditel' proekta). - Semey: «Tengri». 2014, - ??? s. UDK BBK © Bralinova D.I., 2014 Zarifova M.A., 2014 Karimov M.K., 2014 Musabalina G.T., 2014.
3. Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazahstane (1918-1932 gg.) Sb. dokumentov i materialov. T. 1. Alma-Ata: Kazahstan, 2016.- 566 s.
4. Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan (CGA RK). F. 138. Op. 1. D. 449. L. 27.
5. CGA RK. F. 141. Op. 1.D. 171. L. 13-14.
6. CGA RK. F. 81. Op. 1. D. 335. L. 60.
7. Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1895 god. Semipalatinsk, 1896. – S. 322 92.
8. CGA RK. F. 81. Op. 1.D. 1513. L. 15-22.
9. Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazahstane (1918-1932 gg.) Sb. dokumentov i materialov. T. 1. – Alma-Ata, Kazahstan, 2017, S. 566.
10. Henze P.B. The central Asia Muslims and their Brothers Abroad// Central Asian Survey – Oxford, 2004, Vol.3, P.53
11. CGA RK. F. 81. Op. 1. D. 580. L. 83 ob.
12. CGA RK. F. 138. Op. 1.D. 1075. L. 46.
13. CGA RK. F. 141. Op. 1. D. 26. L. 27.
14. CGA RK. F. 138. Op. 1.D. 35. L. 110.

УДК/UDC 392.5+392.8+299.4
МРНТИ 03.61.91; 13.09; 11.13.45

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.07>

¹ Наурызбаева З.Ж.*

¹ канд. филос.наук, модератор сайта otuken.kz
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: zira-n@yandex.kz

СИМВОЛИЗМ ВЕЛИКОЙ МАТЕРИ САБА И СВЯЗАННЫЕ С НЕЙ ОБРЯДЫ¹

Аннотация

Цель исследования – раскрыть мифологический символизм кожаного бурдюка «саба», почитаемого в традиционной культуре казахов и родственных народов.

Для анализа казахского фольклорного, языкового и этнографического материала о бурдюке «саба», в котором квасят кумыс и взбивают масло, использованы методы структурно-семантического и сравнительного анализа, аналитической школы К.Г.Юнга, мифолингвистической школы С.Кондыбая, а также концепция символического капитала П. Бурдьё.

Оригинальность и ценность исследования в том, что имеющиеся этнографические, фольклорные и языковые материалы о бурдюке-саба были по-новому интерпретированы автором в контексте высказанного С.Кондыбаем предположения. Суть идеи С.Кондыбая в том, что образ Сауап-хан в одном из вариантов эпоса «Кобланды» первоначально являлся женским персонажем по имени Саба-апа и представлял одну из ипостасей мифологической Великой Матери.

В результате исследования раскрыт символизм бурдюка-саба как Великой матери и Мировой горы, связь этого символизма с образами женщины и кобылы, объяснена особая роль женщин в традиционной обрядности, связанной с кумысом. Процесс взбивания масла в саба интерпретирован как космогонический процесс, в котором Великая Мать порождает мир.

Ключевые слова: казахская этнография, обряды, Великая мать, бурдюк-саба, символизм молока, кумыс, космогония, Мировая гора.

¹З.Ж. Наурызбаева*

¹Otuken.kz сайты, Алматы қ, Қазақстан
E-mail: zira-n@yandex.kz

ҰЛЫ АНА САБА СИМВОЛИЗМІ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАТЫСТЫ ҒҰРЫПТАР

Аңдатпа

Біздің зерттеуіміздің мақсаты – қазақтың және бауырлас түрік халықтардың дәстүрлі мәдениетінде әспеттелетін сабаның мифологиялық символизмін ашу.

Қымыз ашытуға және сары май айыруға қолданылатын саба жайында қазақ ауыз әдебиет, тіл, этнография мәліметтерін талдау үшін құрылым-семантикалық және салыстырмалы анализ, К.Г. Юнгтің аналитика ілімінің, С.Қондыбайдың мифо-лингвистика мектебінің әдістемесі, сондай-ақ П. Бурдьенің символдық капитал жайында концепциясы қолданды.

Зерттеудің құндылығы: қазақ этнография, фольклор, тілдегі сабаға қатысты мәліметтер (қазақтың «бес биенің сабасындай» сияқты теңеулер, т.б.) С.Қондыбайдың айтып кеткен идея тұрғысынан жаңаша пайымдалады және қорытыңдалады. С.Қондыбайдың болжамы бойынша «Қобыланды» батырлық жырдың бір нұсқасындағы Құртқаның әкесі Сауап хан бейнесі о баста

¹ Работа подготовлена в рамках научной программы «Традиционная обрядность как манифестация помнящей культуры: ресурсы и стратегии символического капитала степной Евразии» (BR10164218).

Саба апа атты әйел кейіпкер болған, және аталмыш кейіпкер Ұлы ана мифтік арғыбейненің кейіптенуі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері: сабаның мифологиялық Ұлы ана арғыбейне ретінде символизмі ашылады, бұл символизмнің мифологиядағы әйел және биенің бейнелерімен байланысы негізделеді, қымызға қатысты қазақы ғұрыптардағы (қымызмұрындық, сірге жияр, т.с.) әйелдің ерекше орны түсіндіріледі. Сабада сары май айыру Ұлы ана толғатып, ғаламды туатын космогониялық оқиға ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: қазақ этнографиясы, ғұрыптар, Ұлы Ана, саба, сүт символизмі, қымызмұрындық, космогония, Ғаламдық тау

¹Z.J. Naurzbaeva*

¹Website otuken.kz, Almaty, Kazakhstan

E-mail: zira-n@yandex.kz

SYMBOLISM OF THE GREAT MOTHER SABA AND RITES RELATED TO HER

Abstract

The purpose of the study is to reveal the symbolism of “saba” (leather wineskin) in the traditional culture of Kazakhs.

The methods of structural and comparative analysis, the analytical school of K.G. Jung, the mytholinguistic school of S. Kondybai and the concept of symbolic capital of P. Bourdieu used to analyze folklore, linguistic and ethnographic material about the saba, in which koumiss is sourd and butter is beaten.

The originality and value of the research lies in the fact, that the available materials about saba were interpreted in the context of the assumption, made by S. Kondybai. The image of Sauap-khan in the epic "Koblandy" was originally a female character named Saba-apa.

As a result: the symbolism of the wineskin as the Great Mother and the World Mountain, connected with the images of a woman and a mare, is revealed. Process of butter beating in saba interpreted as cosmogonic act.

Keywords: Kazakh ethnography, rituals, Great Mother, wineskin-saba, milk symbolism, kumis, cosmogony, World Mountain.

ВВЕДЕНИЕ

Известна сакральность молока для тюрков-скотоводов, поэтому большой кожаный бурдюк «саба», в котором созревало кумыс или приготавлилось масло, также имел сакральный характер. Он постоянно упоминается в сказках и эпосах, существуют связанные с ним поговорки, метафоры и идиомы. Саба являлась не только важнейшим предметом утвари, по размеру которой можно было судить о состоятельности семьи, но и предметом престижа. Таким образом, она одновременно представляла материальный и символический капитал [1]. Однако понимание значения саба до настоящего времени сводилась лишь к материальному капиталу. Реконструкция мифологического образа саба позволяет глубже понять, почему она являлась частью символического капитала в традиционном обществе наших предков. Реконструкция также дополняет наши представления о роли женщины, матери в мировоззрении казахов, улучшает наше понимание традиционной обрядности.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Поскольку объектом нашего исследования является саба – утварь традиционного быта наших предков, а предметом – символизм саба в обрядности казахов, зарубежные исследования привлекались только в качестве методологического инструментария. Наряду с уже устоявшимися в мировой науке подходами к анализу феноменов культуры и сознания,

сформулированных в классических трудах К.Леви-Строса по мифологии, Р.Барта и Ю.Лотмана по семиотике, К.Г. Юнга по архетипам коллективного бессознательного, использовано введенное П. Бурдые понятие символического капитала. Но в целом исследование опирается на идею С.Кондыбая о матери Саба и сформулированный им мифолингвистический подход [2: 28].

В исследовании использованы фольклорные тексты стотомного собрания казахского фольклора «Бабалар сөзі», этнографическая энциклопедия «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі», онлайн толковый словарь казахского языка «Сөздік қор» [3], труды казахских этнографов А.Тохтабая, З.Сурагановой, Е.Оспанова и др.

МЕТОДОЛОГИЯ

В одном из вариантов эпоса «Кобланды» есть хан по имени Сауап – отец главной героини Кортки. С. Кондыбай высказывает догадку о том, что первоначальная форма этого имени –Саба. «В основе имен Сауап и Тауып персонажа, в некоторых вариантах эпоса «Кобланды» называемого отцом Кортки, но очевидно первоначально представлявшего женский образ, лежат связанные с молоком и хлебом слова «саба» и «таба»: «Мать-Саба» (Саба-апа>Сабапа>Сабап>Сауап) и «Мать-сковорода»...» [4:176].

В этом исследовании мы попытаемся проверить эту гипотезу на материалах казахского фольклора и этнографии, а затем реконструировать мифологический символизм саба.

Сосуд, особенно тот, в котором готовится пища, – это символ Матери, материнского лона не только в мифологии, но и в бессознательном современного человека. Один из последователей К.Г. Юнга Эрих Нойманн пишет: «Этот центральный символ Женского – сосуд. С самого начала и до самых поздних стадий развития мы находим этот архетипический символ как сущность женского. Основное символическое уравнение женщина тело сосуд соответствует тому, что, вероятно, можно назвать самым элементарным переживанием Женского...» [5: 44].

«Саба» – большой бурдюк для сквашивания кумыса, а также пахтания масла из простокваши. Саба выделывалась из прокопченной конской кожи и устанавливалась чуть ниже супружеской постели, как и остальная кухонная утварь и припасы пищи, на женской половине юрты, справа от входа. Если она не помещалась на женской половине, ее могли установить в виде исключения на мужской половине. Саба символизировала процветание, богатство семьи, рода.

Саба могли иметь объем от 10 до 200 л [6:115-118]. Есть понятия «тай жүзген саба» – бурдюк, в котором может плавать стригунок, «бес биенің сабасы» – бурдюк, сшитый из шкур пяти кобыл. Такие огромные саба конечно были не слишком удобны в быту, имели ритуальное значение, а также являлись предметом престижа, демонстрируя состоятельность владельца.

Хотя мужчины доили кобыл наряду с женщинами, именно женщины исполняли особую роль в сезонных праздниках, связанных с кумысом и саба. Во время весеннего обряда «бие байлау» (привязывание кобыл) старшая в семье женщина мазала сливочным маслом верхушки кольев для привязи «желі», челку жеребенка, гривы и круп жеребца и кобыл, сопровождая обряд благопожеланием, устраивала рядом с ней угощение.

Через несколько дней, когда в саба поспевают кумыс первой в году дойки, проводится праздник первого кумыса «кымызмұрындық». «...На кумысмурындыке кумыс первым пробовали женщины, и еще одна особенность – проводилось спортивное состязание борьба женщин «Қатын күрес», которая не проводилась на других тоях. Женщины нижний край головного убора «кимешек» обвязывали вокруг талии и боролись между собой. Девушкам не разрешали бороться... Эта особенность «кумысмурындыка» обусловлена культом плодородия, который имеет женское начало» [7: 27]. Осенью, когда кобыл перестают доить, устраивается праздник последнего в году кумыса «сірге жияр». «На «сірге жияр», как и на кумысмурындыке, последний кумыс на дне бурдюка (сабы) пьют только женщины, после чего все расходятся» [7: 27]. Таким образом, и первый, и последний кумыс сезона из саба пьют только взрослые женщины.

Рис. 1. Саба из коллекции Кунсткамеры [б: 118]

Термины, связанные с саба, отражают ее антропоморфность или зооморфность: «ауыз» (рот) – отверстие в верхней части, «мойын» (шея) – узкая часть бурдюка ниже отверстия, «еміздік» (бутылка с соской для кормления грудного младенца или молодняка, от «емізу» – кормить грудью) – верхний и четыре нижних угла саба, «сабааяқ» (ноги бурдюка) – квадратная деревянная подставка с четырьмя ножками (саба запрещалось ставить на голую землю, в случае отсутствия подставки, бурдюк устанавливали на войлок или др. подстилку).

В процессе приготовления кумыса и масла важнейшую роль имеет взбалтывание напитка в бурдюке с помощью мутовки «пішек». В случае взбивания масла из простокваши-«іркіт» это особенно долгий процесс, требующий силы и терпения, вместе с молодыми женщинами посменно этим занимаются подростки – мальчики и девочки. Начать это действие поручается человеку с легким характером. Гость, зашедший в дом в такое время, также несколько раз взбалтывает содержимое саба, сопровождая действия благопожеланиями. Содержимое огромных саба взбалтывали вместе два джигита, иногда верхом на лошади. Для этого верхнюю часть саба выводили наружу юрты через кереге.

Процесс взбалтывания молочного напитка в бурдюке был настолько важен, что название столицы Кыргызстана Бишкек (дореволюционное «Пишпек») происходит от названия мутовки (кырг. «пішек, піскек»). Кыргызский этнограф Гульнара Айтпаева пояснила в личной беседе: «Мутовка – есть инструмент, который взбивает или вокруг которого взбивается кумыз. Учитывая, чем являются лошадь и кумыс для кыргыза, в этом процессе можно усматривать метафизику. Метафизически пишпек – это ось, вокруг которой или которой создается живая материя. Шире, в системе мира, пишпек может быть соотнесен с алтын казык – осью мира. Здесь, думаю, присутствует и архетипичный мотив мужского начала, входящего в женскую плоть. Мутовка – пишпек – скорее, символ мужского начала».

В шорском сказании «Кан Кес» начало мира описывается так:

Давным давно это было...

Это было в те времена, когда мешалкой горы делили,

Когда ковшом воду делили,

Пробиваясь, белое море текло

Нагромождаясь, золотая гора выростала...[8:29.32.34.36].

Здесь очевиден космогонический символизм процесса взбивания масла в бурдюке. Процесс взбалтывания молочного напитка в саба напоминает индийский миф о пахтании Мирового молочного океана с помощью горы в качестве мутовки для получения эликсира бессмертия. Кстати, по реконструкции С. Кондыбая, Коклен – параллельный Сауап-хану образ ряда вариантов эпоса «Кобланды» – являлась обладательницей эликсира бессмертия [9:190,195-196].

Рис. 2. Саба на подставке [б: 118]

Изображение саба на квадратной подставке и с рукоятью мутовки, выступающей из отверстия наверху, напоминает тюркскую мифологическую модель четырехугольной земли с Мировой горой в центре и Мировым деревом на вершине этой горы. Содержимое саба – это недра Мировой горы. С.Кондыбай на тюркских примерах раскрывает символизм пещеры внутри Мировой горы как лона Великой матери [10: 374-375]. Независимо от него к такому же выводу приходит исследователь орнамента А.Кажгалиулы: «...Мировое дерево, возвышающееся на вершине Мировой горы, не что иное как дитя Великой горы – Улы тау» [11: 456].

Название мутовки этимологически связано с глаголом «*нісу*» (вариться, готовиться, созреть), означающим трансформацию состояния сырого продукта в обработанное, готовое, зрелое. Этот процесс происходит в материнском лоне, символизируемом разными сосудами, например, в казане.

Саба играет роль не только в сезонных кумысных праздниках [12:30.43], но и в семейной обрядности. Во время свадьбы после обряда беташар проводится обряд «*бие қысырама*» свекровь целует невестку в лоб, произносит благопожелание, а затем разрывает («*жырттыс*») белую ткань, раздавая всем присутствующим женщинам с пожеланием «*биелеріңқысырамасын*» (пусть ваши кобылы не останутся яловыми). Гости, возвращаясь к себе, повязывают жырттыс в верхней части своей саба со словами «*бісімілла, биемқысырқалмасын*» (во имя Аллаха, пусть моя кобыла не останется яловой, т.е. пусть моя кобыла будет жеребой) [6:511]. Принесшую много жеребят кобылу с большим животом называют «саба бие» – «кобыла-саба».

Беременную женщину у казахов сравнивают с саба, на «*құрсақ той*» (праздник, угощение в честь беременности) свекровь молодой женщины – организатор угощения – говорила: «*Ақкеліннің құрсағы ақ айранға толыпты*» – «Утроба белой невестки наполнилась белой простоквашей» [13].

Саба, в свою очередь, можно сравнить с рожавшей женщиной. На определенном этапе наполненную простоквашей саба ритмично толкают в бок, заставляя покачиваться, чтобы взбитое масло на поверхности простокваши собралось вместе (*май біріктіру*). Этот процесс раскачивания называется «*толқу*» (колыхаться, волноваться, плескаться), что ассоциируется с «*толғақ*» (преддровыми схватками) и русским глаголом «толкать». Толкают саба тазиком или другим подобным сосудом, упирая тазик дном в бок саба, что отчасти напоминает родовспомогательную практику.

Одно из табу, связанных с саба, – это запрет брать показывающееся в отверстии масло до того, как процесс пахтания будет завершен полностью. Свежевзбитое масло-«младенец» появляется из «рта» Саба апа, как Афина, вышедшая из головы Зевса. В казахской мифологии Самрук, царь змей Бапы-хан и другие сверхъестественные существа глотают и изрыгают героя, наделяя его особенными качествами, исцеляя, возрождая заново [14: 132-133, 167]. «*Ауызынан*

түскендей» (как будто выпал изо рта) говорят, когда хотят подчеркнуть внешнее сходство ребенка с кем-то из взрослых.

Масло, жир по-казахски «май» (сары май – сливочное масло). В фольклоре есть образ *Май-ана*, за которым нетрудно увидеть образ богини Умай-ана. Конечно, сходство имени Умай/Май и слова «май» (масло, жир) может быть простым совпадением, но любопытный факт. Он наверняка как-то интерпретировался в народном сознании.

Поскольку полная саба символизирует процветание и изобилие, ее нельзя переворачивать, ударять по дну, считается, что тогда достаток покинет дом. Всегда полный бурдюк свидетельствовал о достатке в семье, о такой говорили «сынбай тұрған саба» (саба, которая стоит, не переламываясь). Старинное имя Токсаба (*Тоқсаба*) в древности означало должность интенданта – человека, заведующего обеспечением армии продовольствием и другими припасами («тоқ» – сытый, сытный, упитанный, обильный, довольный).

Один из ритуалов, позволяющих «заразить» достатком, процветанием был связан с саба. Желающий помочь бедняку потомственный бай, одновременно с пожеланием приумножить подаренный скот, мог предложить бедняку потереться спиной о байскую саба. При этом произносилась ритуальная формула «құтымыз жұқсын», «жұғысты болсын» – «пусть передастся наше процветание» (от жұғу – «прилипнуть, приставать»).

О дородной женщине говорят «бес биенің сабасындай байбише» – «старшая жена, подобная саба из шкуры пяти кобылиц», и это сравнение имеет положительную окраску. В этом фразеологизме, как и в «тай жүзген саба» – «саба, в которой плавают стригунок» прослеживаются следы культа кобылы-демиурга, творца человека, кобылы-Великой матери [15: 36-39, 43-45].

Идиомы «сабасына сыймау» (не уместаться в своей саба) – «сильно рассердиться», «сабасына түсу» (опуститься в свою саба) – «придти в себя, успокоиться» передают представление о некоей форме, объеме эмоций человека. Во время взбалтывания кумыс начинает пениться, подниматься, а затем опускается обратно, т.е. в этих фразеологизмах человек уподобляется саба, а его эмоции – кумысу.

Отправляясь в гости на той, богатые люди везут саба с кумысом для угощения, при этом саба нельзя выпивать до дна, надо обязательно оставить на доньшке кумыс, с которым саба возвращают домой, иначе достаток покинет дом щедрого владельца саба.

«Сабаны тіліп кету» – изрезать, продырявить саба – это знак победы над ненавистным, давним врагом, пожелание ему сгинуть навсегда вместе с потомством. Но в эпосах и сказках распространен мотив, когда мужчина сам в гневе режет свою саба. Обычно этот мотив присутствует в зачине сказки или эпоса. Бездетную супружескую пару, богатую и влиятельную, приглашают на той, они едут на праздник, взяв свою саба или даже несколько саба, но на всенародном празднике им нет места, хозяин той приказал не впускать на него бездетных или рассаживать их в отдельной, плохой юрте. Вне себя от позора и гнева мужчина режет саба, выливает кумыс на землю (это табуированное действие, молочные напитки сакральны) и, затем, отправляется в паломничество по святым местам вымаливать ребенка. Этот мотив присутствует в сказках «Девушка Дудар» [16, 75: 78], «Алибек батыр» [16, 75: 252], в эпосе «Кобланды» (вариант Н. Байганина [16,37:113]; вариант Н. Битлеуова [16, 37: 205] и т.д.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Исследование полностью подтвердило гипотезу С.Кондыбая о символизме саба как Великой матери. Термины, связанные с саба, отражают ее антропоморфность или зооморфность. Очевиден космогонический символизм процесса взбивания масла всаба. В обрядах, связанных с началом и завершением кумысного сезона, подчеркивается особая связь женщин с саба. В обряде «би еқысырама» обнаруживается связь между молодой женщиной, кобылой и саба, будущей беременностью невестки, кобыл и изобилием молока. Возможно, что мифологический мотив рождения изо рта у тюрков возник в связи с культом матери Саба, «изо рта которой рождается масло». В этнографии табу брать масло из отверстия саба по мере его появления

объясняется тем, что «масла не будет», но в контексте символизма рожаящей матери Саба понятно, что процесс вынашивания и родов не должен прерываться, ведь «младенец» не может рождаться по частям. Обряд приобщения бедняка к процветанию богатой семьи путем трения спиной о наполненную байскую саба на мифологическом уровне понимался как новое рождение от матери Саба. Поездка супругов на пиршество с саба на символическом уровне – поездка в гости одновременно с реальной и мифической женами. Фольклорный мотив разрезания собственной саба бездетным мужчиной – это, вероятно, жертвоприношение ради рождения ребенка. Таковы лишь некоторые выводы анализа символизма саба как Великой матери.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Названия частей саба, связанные с ней пословицы и поговорки, обряды отождествляют саба, женщину-мать и кобылу. Саба предстает как образ Мировой горы-матери, а процесс пахтания масла или взбивания кумыса в ней с помощью мутовки как сакральный брак, космогония. Этот богатый мифологический символизм саба позволил ей стать носителем символического капитала.

Список использованной литературы:

1. Пьер Бурдые Практический смысл (сборник) – Алетейя 2001.
2. Кондыбай. 2011-1. Кондыбай, С. Мифология предказахов / Книга первая /Пер. Зиры Наурзбаевой. — Алматы: СаГа, 2011.
3. <https://sozdikqor.kz/search?q=%D1%81%D0%B0%D0%B1%D0%B0>
4. Кондыбай. 2011-2. Кондыбай, С. Мифология предказахов / Книга вторая/Пер. Зиры Наурзбаевой. — Алматы: СаГа, 2011.
5. Нойманн, Эрих. Великая Мать. — М.: Добросвет, 2014.
6. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия. 5 том. – Алматы: Азия арна, 2014.
7. Токтабай, А. Культ коня у казахов. – Алматы: KazIzdat-КТ, 2004
8. Березкин, Ю.Е., Дувакин, Е.Н. Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог // <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/>.
9. Кондыбай. 2008-3. Кондыбай, С. Мифология предказахов / Книга третья / Пер. Зиры Наурзбаевой. — Алматы: СаГа, 2008.
10. Кондыбай. 2008-4. Кондыбай, С. Мифология предказахов/ Книга четвертая / Пер. Зиры Наурзбаевой. — Алматы: СаГа, 2008.
11. Кажгалиулы, Алибек. Органон орнамента. – Алматы, 2003, 456 с.
12. Сураганова З. К. Праздники в Сары-Арке: ресурсы сохранения и формы репрезентации в современных условиях // Отан тарихы. 2018. № 3 (83). – С. 30-43.
13. Оспанулы, Е. Казахские народные обычаи. — Алматы, 2017.
14. Наурзбаева, З. Вечное небо казахов /Второе издание. — А. KazHeritage, 2020.
15. Кондыбай. 2008-4. Кондыбай, С. Мифология предказахов/ Книга четвертая / Пер. Зиры Наурзбаевой. — Алматы: СаГа, 2008.
16. Бабаларсөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006.

Список литературы на английском языке / References in English

- 1 P'er Burd'e Prakticheskij smysl (sbornik) – Aletejya 2001.
- 2 Kondybaj. 2011-1. Kondybaj, S. Mifologiya predkazahov / Kniga pervaya/Per. Ziry Naurzbaevoj. – Almaty: SaGa, 2011.
- 3 <https://sozdikqor.kz/search?q=%D1%81%D0%B0%D0%B1%D0%B0>
- 4 Kondybaj. 2011-2. Kondybaj, S. Mifologiya predkazahov / Kniga vtoraya/Per. Ziry Naurzbaevoj. – Almaty: SaGa, 2011.

5 Nojmann, Erih. *Velikaya Mat'*. – M.: Dobrosvet, 2014.

6 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі зһыжесі / *Enciklopediya. 5 tom.* – Almaty: Aziya arna, 2014.

7 Toktabaj, A. *Kul't konya u kazahov.* — Almaty: KazIzdat-KT, 2004

8 Berezkin, YU.E., Duvakin, E.N. *Tematicheskaya klassifikaciya i raspredelenie fol'klornomifologicheskikh motivov po arealam. Analiticheskij catalog*// <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/>

9 Kondyбай. 2008-3. Kondyбай, S. *Mifologiya predkazahov / Kniga tret'ya / Per. Ziry Naurzbaevoj.* — Almaty: SaGa, 2008.

10 Kondyбай. 2008-4. Kondyбай, S. *Mifologiya predkazahov/ Kniga chetvertaya / Per. Ziry Naurzbaevoj.* — Almaty: SaGa, 2008.

11 Kazhgaliuly, Alibek. *Organon ornamenta* — Almaty, 2003, 456 s.

12 Suraganova Z. K. *Prazdniki v Sary-Arke: resursy sohraneniya i formy reprezentacii v sovremennyh usloviyah // Otan tarihy. 2018. № 3 (83).* – S. 30-43.

13 Ospanuly, E. *Kazahskie narodnye obychai.* — Almaty, 2017

14 Naurzbaeva, Z. *Vechnoe nebo kazahov /Vtoroe izdanie.* — A. KazHeritage, 2020.

15 Kondyбай. 2008-4. Kondyбай, S. *Mifologiya predkazahov/ Kniga chetvertaya / Per. ZiryNaurzbaevoj.* — Almaty: SaGa, 2008.

16 Babalarsәzi: *Zhyz tomдық.* — Astana: Foliant, 2006.

ӘӘЖ671(01)

МРҒТІІ 03.02.09

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.08>

¹Ishmukhamedov Sharip*, ²Kassenov Farkhad

¹associate professor, candidate of political sciences
“Turan” University

²Phd student, Institute of Philosophy, Political science and Religious studies
of the CS MES RK

FEATURES OF DIGITALIZATION OF POLITICAL PROCESSES IN KAZAKHSTAN

Abstract

The digitalization process in Kazakhstan has its own brief history, achievements and results, which are noticed at the level of the UN, the World Bank and other international rating organizations. The most interesting is the process of digitalization of the political sphere in Kazakhstan, which can be considered a completely new process and trend. It is for the first time manifested and discussed in Kazakhstan in comparison with other countries of the Central Asian region. Theoretical studies show that digitalization of the political sphere has the main directions as “digital democracy”, “digital bureaucracy” and “digital diplomacy”. The modern example of Kazakhstan shows that the digitalization of the political sphere is developing and strengthening. This is directly related to the development of Internet technologies, the availability of the Internet, the growth of the political culture of population. The political power in Kazakhstan pays attention to several directions of process of digitalization of the political sphere. However, there is no clear and unambiguous choice between the options for supporting "digital bureaucracy" or "digital democracy". The latest processes and tendencies in the actions of officials, deputies of Kazakhstan related to the adoption of new laws on "media", on "social networks" show that there is a search for administrative, legislative ways and methods of managing and control of the process of politicizing social networks.

Key words: digitalization, Kazakhstan, opposition, social networks, political process.

¹Ишмухамедов Шарип*, ²Касенов Фархад

¹кандидат политических наук, доцент, университет Туран

E-mail:sharipkz@mail.ru

²докторант Института философии, политологии и религиоведения МОН РК

ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Процесс цифровизации в Казахстане имеет свою короткую историю, достижения и результаты, которые замечают на уровне ООН, Всемирного банка и других международных рейтинговых организаций. Наиболее интересным является процесс цифровизации политической сферы в Казахстане, который можно считать совершенно новым процессом и тенденцией. Он впервые проявляется и обсуждается в Казахстане в сравнении с другими странами региона Центральной Азии. Теоретические исследования показывают, что цифровизация политической сферы имеет основные направления как «цифровая демократия», «цифровая бюрократия» и «цифровая дипломатия». Современный пример Казахстана показывает, цифровизация политической сферы развивается и усиливается. Это напрямую связано с развитием интернет технологий, доступностью интернета, ростом политической культуры населения. Политическая власть в Казахстане уделяет внимание нескольким направлениям процесса цифровизации политической сферы. Однако нет четкого и однозначного выбора между вариантами поддержки «цифровой бюрократии» или «цифровой демократии». Последние процессы и тенденции действий чиновников, депутатов Казахстана связанных с принятием новых законов о «СМИ», о «социальных сетях» показывают наличие такого поиска. Таким образом, можно утверждать, что происходит поиск административных, законодательных путей и методов управления процессом политизации социальных сетей.

Ключевые слова: цифровизация, Казахстан, оппозиция, социальные сети, политический процесс.

¹Ишмухамедов Шарип*,² Касенов Фархад

¹Саяси ғылымдардың кандидаты, доцент

Туран университеті, Қазақстан Республикасы

E-mail:sharipkz@mail.ru

² философия, саясаттану және дінтану институтының докторанты
ҚР БҒМ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ПРОЦЕСТІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қазақстандағы цифрландыру процесінің өзінің қысқаша тарихы, жетістіктері мен нәтижелері бар, олар БҰҰ, Дүниежүзілік банк және басқа да халықаралық рейтингтік ұйымдар деңгейінде байқалады. Ең танымалы сұрағы ол – Қазақстандағы саяси саланы цифрландыру процесі, оны мүлде жаңа үрдіс пен үдеріс деп санауға болады. Бұл Орталық Азия аймағының басқа елдерімен салыстырғанда Қазақстанда алғаш рет көрініс тауып, талқылануда. Теориялық зерттеулер саяси саланы цифрландырудың «цифрлық демократия», «цифрлық бюрократия» және «цифрлық дипломатия» сияқты негізгі бағыттары бар екенін көрсетеді. Қазақстанның қазіргі үлгісі саяси саланы цифрландыру дамып, нығайып келе жатқанын көрсетеді. Бұл Интернет-технологиялардың дамуына, интернеттің қолжетімділігіне, халықтың саяси мәдениетінің өсуіне тікелей байланысты. Қазақстандағы саяси билік саяси саланы цифрландыру

процесінің бірнеше бағыттарына назар аударады. Дегенімен, «цифрлық бюрократияны» немесе «цифрлық демократияны» қолдау нұсқаларының арасында нақты және біркелкі таңдау жасалынбаған. Қазақстандық шенеуніктердің, депутаттардың «БАҚ», «әлеуметтік желілері» туралы жаңа заңдарды талқылап, қабылдауға байланысты әрекеттеріндегі соңғы процестер мен тенденцияларды талдап түсіндіретіні – ол, әлеуметтік желілердің саясаттандыру процесін басқарудың әкімшілік, заңнамалық жолдары мен әдістері іздестіріліп жатқанын көрсетеді.

Кілт сөздер: цифрландыру, Қазақстан, оппозиция, әлеуметтік желілер, саяси процесс.

Introduction

Digitalization of the work of public service, economic processes, business through electronic government, social networks, access to mobile communications are among the main and important tasks for every modern state and society. According to modern research, digital technologies penetrate into various spheres of social, economic, political relations, allowing the population to expand the possibilities of governance, development of the state and society. However, the most difficult thing is the digitalization of the political sphere for the development of democratization processes, openness of government decision-making, and increased accountability of government bodies for decisions and actions.

The relevance of the article is determined by the growth of the digitalization process in various areas of public relations in Kazakhstan, as well as in the entire region of Central Asia. Especially important is the need for a scientific assessment of the process of digitalization of the political sphere, political relations within society, in relation to political actors. There is a constant increase in the quality of the Internet, the availability of Internet technologies and the role of social networks in the public, economic and political spheres in Kazakhstan. Recent discussions on the role of social media show the desire of authorities to give direction to this process and identify barriers to its influence in society. Obviously, one can expect further legislative, administrative decisions for choosing a direction, methods of controlling the process of politicizing social networks, determining the role of social networks, digital media. In these conditions, one can expect an increase in conflicts in the context of the growing role of social networks in society, their popularity among young people and politically active citizens.

The aim of the study is an attempt to prove that at the level of government in Kazakhstan there is a process of choosing between two main ideas and points of view in relation to the process of politicization of social networks, politicization of the Internet space. The objectives of the study are to study the process of politicization of social networks, the Internet space in Kazakhstan, as well as the attitude of the country's authorities to this process. The prospect of politicization of the Internet space in the Central Asian region is also assessed in connection with the growth of general digitalization, access to the Internet in society.

Research methods. The goal of achieving the objectivity of the results of scientific research required the use of comparative analysis, case study, functional analysis, as well as factual analysis of the conclusions and data of international organizations on the topic of digitalization in Kazakhstan and Central Asian countries.

Sources of research.

The objectivity of the conclusions is based on the widespread use of modern and relevant materials and data from international organizations, the opinions and positions of well-known scientists and authors studying the process of digitalization and politicization of the Internet space, social networks. Materials and data from the media and other open sources about the facts and processes of digitalization of political sphere, Internet space in modern Kazakhstan were also used.

Main part.

Modern studies of digitalization processes in the CIS countries show that there is a certain trend in the development and use of digital technologies. According to the opinion of the Russian scientist Konkov A.E. modern digitalization practice shows that three most significant areas of digitalization of political relations between citizens and state bodies are manifested: First, digital democracy, which introduces new information and communication technologies for accounting, studying the opinion of

the population in relation to the decisions made by the authorities. Secondly, technologies of "e-government" for increasing competence, fast responses to ruling authorities, state bodies, which also includes the ability of the population to send their requests directly to executive bodies and services within the framework of the concept of "digital bureaucracy". Thirdly, digital diplomacy, which uses modern digital technologies to promote the political goals of the ruling class, not only within the country and society, but also in international relations [1].

Theoretical studies of the digitalization of the political sphere, political relations between the government and society, the opposition, the media confirm that there is a deep transformation of traditional forms, methods of cooperation, relations between the main actors, participants in political relations. Digitalization, social networks, accountability and transparency will become the main drivers of new forms and levels of relations between the authorities, officials, the government and the opposition, civil society, and the politically active population. But it is confirmed that in the context of different political regimes, systems, the depth of digitalization, the level of education of the population, the political culture of society, there will be different results of digitalization in the political sphere. In general, the world practice of research shows that the main result of digitalization carried out by the authorities themselves, the government "from above" is the development of mechanisms for the work of the state apparatus itself, improving the quality of work, expanding the functions of state bodies within the framework of e-government [2]. The researchers also add that along with the development of e-government, the digitalization of the work of the state bodies themselves, the entire system of relations between the authorities, the opposition, the population and the media will change. Digitization, the spread of digital technologies, the politicization of social networks will completely change the mechanisms of work of the media, political parties, and the opposition. As a result, this will lead to the emergence and success of digital parties, digital media, the emergence of new "digital media leaders" who will eventually replace traditional media, traditional political parties and leaders. Attempts by the authorities to prohibit the activities and development of digital political actors will not be successful in the context of globalization, digitalization and digital education and the experience of the population [3]. Thus, theoretical studies confirm that, ideally, political digitalization in should be aimed at the further development of democracy, accountability of the authorities in the decision-making process, reporting of state bodies, and vice versa, digitalization without education, without educating the population, developing people's experience will have the opposite the effect. Digitalization, which does not include electronic voting, electronic applications and petitions of citizens, special political educational programs for the population, special platforms for discussing the activities of parliament, government, local authorities, will be limited and ineffective in the political sphere [4].

It is important to note that at the state level in Kazakhstan it is recognized that digitalization is one of the most important mechanisms for solving not only large-scale national tasks of economic development, strengthening business, but also a tool for solving structural problems in the fight against corruption, increasing the accountability of state bodies, and more. Modern achievements and experience of Kazakhstan in the implementation of the national program for expanding Internet access, increasing Internet speed, developing e-government and civil service also confirm that digitalization has a positive effect on the overall development of the quality, efficiency of public services and public service. In his statement in 2021, the head of the Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan, Alik Shpekbayev, confirmed that digitalization has become the most effective mechanism for combating corruption in the civil service [5]. Speaking about the connection between digitalization and the effectiveness of the fight against corruption in the country, one can analyze the research results of the most famous international governmental and non-governmental organizations, such as the World Bank and Transparency International. Modern data from international organizations confirm that there is a connection and mutual influence of the level of development, the depth of the spread of digitalization in public service and the results of the fight against corruption. According to the latest official data from the World Bank website and the World Bank's own index on digitalization "Digital Adoption Index", Kazakhstan has achieved great success and results in the process of digitizing the

work of the civil service to help the population, business, and economy. According to the World Bank website, DAI is a universal index that measures countries' digital development, spread of digital tech in economy, society where three dimensions are compared and calculated most: digital tech for people, government, and business. The DAI index includes only 180 countries according to the latest calculations and studies of 2014 and 2016 [6]. It is interesting to compare the data and results of studies of the level of digitalization, achievements of the fight against corruption in different countries, especially in the CIS region (see Table 1). Based on the results of studying the achievements, successes of countries in terms of the level of fighting corruption according to the "Corruption perception index" by Transparency International INGO, some preliminary conclusions can be drawn, which can be seen from Table 1 [7]. In addition, for the objectivity of the conclusions, data on the level of digitalization in countries can be cited according to the results of a study by the Institute for Management and Development. The rating of the Institute is the most famous and objective in the field of studying the level and success of digitalization by scientists, professionals, government agencies, since it is based not only on official data provided by government agencies of the studied countries, but also on data from NGOs, international organizations and opinion polls of local businesses. It is important to highlight that the rating and research of the Institute includes information on only 63 countries, where the CIS region was represented only by Kazakhstan, Russia and Ukraine. The rating lacks information on the situation in Uzbekistan, Kyrgyzstan and other CIS countries [8]. Comparison of data from Transparency International, Institute for Management and Development and the World Bank on digitalization and corruption in countries shows that there is a clear, demonstrable link between these two variables and processes. The data presented show that the successes and achievements of digitalization of public administration, service, business directly affect the effectiveness of the fight against corruption. Thus, digitalization as a process and goal of state, social development should continue and develop in the field of politics and political relations, as the most important area for strengthening democratization, openness and stability of the state and economy. Digitalization cannot be limited only to e-government, the development of the work of a bureaucratic decision-making mechanism.

Table 1: Comparative indicators of the ranking/ achievements of countries by the level of digitalization and the fight against corruption

Rank/position of the country according to the «World digital competitiveness ranking» of the IMD in 2020 (latest official ranking by 20.08.2021)	Rank of the country according to the «Corruption perception index» by Transparency International in 2020 (latest official ranking by 20.08.2021)	Rank of the country according to the «Digital Adoption Index» of the WB in 2014/2016 (latest official ranking by 20.08.2021).
The USA #1	The USA #25	The USA – 72/74%
Singapore #2	Singapore #3	Singapore 87/88% - leading position in the ranking
Denmark #3	Denmark #1	Denmark 77/79%
Sweden #4	Sweden #3	Sweden 80/83%
Switzerland #6	Switzerland # 3	Switzerland 79 / 82%
The Netherlands #7	The Netherlands #8	The Netherlands 82 /83%
Kazakhstan #36	Kazakhstan #94	Kazakhstan 63/ 67%
Russia #43	Russia #124	Russia 68/74%
Ukraine #58	Ukraine #117	Ukraine 43/45
Uzbekistan - no data	Uzbekistan #146	Uzbekistan 30/40%
Venezuela #63 (the last in the ranking)	Venezuela # 176	Venezuela – 49/49%

Source: Prepared by the author based on data from the World Bank [6], Transparency International INGO [7], Institute for Management and Development [8].

The trend of digitalization grows in social, business spheres and it is common for the region of Central Asia as a part of world community and information communications. Digitalization of political processes are most pronounced in Kazakhstan, which is the most developed country in terms of the penetration of communicative technological innovations deep into the public organism among all the countries of Central Asia. This is due to the quantitative and qualitative parameters of spread of information-communication technologies, internet access and information freedoms of the people. So, the number of smartphone users is growing from year to year, and now it is quite comparable with the average values of developed countries. According to the World Bank, it is possible to compare statistics of the number of mobile cellular subscriptions per 100 people among Central Asian countries (Table 2 and 3).

Table 2: The number of mobile cellular subscriptions per 100 people in Central Asia

№	Country	in 2010	in 2018	in 2019
1	Kazakhstan	118,3	146,6	139
2	Turkmenistan	62,9	162,8	163
3	Kyrgyzstan	97,3	121,9	134
4	Tajikistan	77,7	111	112
5	Uzbekistan	73,2	76	101

Source: Prepared by the author based on data from the World Bank [9].

Table 3: The number of individuals using the Internet (% of population)

№	Country	in 2010	in 2018
1	Kazakhstan	31,6	76,4
2	Uzbekistan	15,9	55
3	Kyrgyzstan	16,3	38 (in 2017)
4	Tajikistan	11,6	22 (in 2017)
5	Turkmenistan	3	21 (in 2017)

Source: Prepared by the author based on data from the World Bank [10].

This is due to several important factors that are interrelated and largely determine the specifics of Kazakhstan as a leader of digitalization in the region. The above statistical facts and data show that digitalization is a general trend for the countries of the Central Asia region, where there is an increase in the number of mobile phone users and Internet access among the population. Obviously, from the technical point of view, digitalization in Kazakhstan has no difficulties and limitations, since there is a high percentage of the population with access to the Internet and mobile phones.

First of all, the spread of digital technologies is one of the state priorities, and they are given a lot of place in government programs. So, since 2017, the State Program "Digital Kazakhstan" has been implemented, according to which very ambitious goals are set to develop increasing Internet access to 82% by 2020 [11]. The role of the government in the development of digital technologies in Kazakhstan is rather ambiguous and controversial. On the one hand, the Digital Kazakhstan program includes various projects for the allocation of state grants and activities for the development of digitalization in the country until 2022. However, the Program ignored the important sphere of communication and the impact of digitalization on the processes of democratization, increasing openness, accountability, and transparency of the work of state authorities. The content analysis of the Program showed that the term "democracy" was used only once and only in the sense of improving environmental protection among the "Creating a "Unified State System for Monitoring the Environment and Natural Resources" will allow in the political and legal aspect: to contribute to the implementation of the national sustainable

development strategy and environmental disaster prevention; contribute to the implementation of publicity and democratization processes in the field of environmental protection and natural resources; create the necessary conditions for access for the general public to environmental information resources; to monitor public opinion on environmental issues” [11]. In general, digitalization in Kazakhstan is recognized as the main mechanism for the long-term development of the state, society and economy, which was confirmed in the Strategic Development Plan of the country until 2025 from 2018. The strategy includes a "roadmap" for the implementation of the digitalization program in education, civil service, government, in the field of economics, developing the theory of "digital bureaucracy". The strategy showed that the priority of digitalization in the field of politics and public administration is the technical development of the bureaucratic system, the fight against corruption, increased accountability of civil servants, the strengthening of the rule of law, the judicial system without attention to another important elements of the development of democracy such as a multi-party system, elections of local and central authorities, protection of political rights of citizens [12].

There is a unique initiative of the new President of Kazakhstan K. Tokayev within the framework of the “Hearing state” concept, which has become an answer to many questions of the development of digitalization in the political sphere and the prospects for “digital democracy”. It presented many promising and revolutionary plans and tasks for Kazakhstan, such as the notification character of holding, organizing peaceful rallies; the development of a multi-party system and the encouragement of open political competition; support for the work of human rights organizations, civil and political activists. For the first time, the Head of State, in his message to the people of the country in 2020, spoke for the need to digitize the process of discussing reforms and proposals from the population, public organizations through online petitions and appeals [13]. However, according to opinion and position of international human rights organizations like “Human Wright Watch”, the digitalization of the political sphere in Kazakhstan is limited to elements and projects of “digital bureaucracy” [14]. According to the position of Freedom House, the ongoing programs of democratization, protection of the political rights of citizens, permission of the organization, obtaining permission for peaceful rallies through digitalization of the political process have only a formal declaration without real impact on changes in the nature of relations between the government and civil society, the media, opposition movements [15].

In comparison to neighboring countries of the region, Uzbekistan has been developing the State Program “Digital Uzbekistan 2030”, however, this program does not have a roadmap for implementation and clear realization of exact goals. Moreover, according to the statement of the Head of the country, Shavkat Mirziyoyev, the digitalization process should be focused on economic goals without special attention and connection with the political transformation of the functions of central and local authorities, the development of digital media, social networks [16]. In 2018, the National Development Strategy of the Kyrgyz Republic for 2018-2040 was adopted, in which promising directions and tasks of the future digital transformation of the country were noted. Currently, there is only the Digital Transformation Concept “Digital Kyrgyzstan 2019-2023”, which indicated the priority tasks for the initial stage of the implementation of the promising goal of digitalization of the country. The state document confirms that the Kyrgyz Republic has prospects and opportunities to become a participant in the development of digital technologies, which will determine the future development of the country and the whole society. The positive side of the Concept is the recognition of the connection and interdependence between economic development, public administration, the quality of public services, the business climate and the activity of people [17].

An important issue in studying the impact of digital technologies on political processes in Central Asia is the issue of freedom of distribution and information in the Internet, access to opposition media channels, non-governmental news websites, and the ability of political activists to disseminate and receive politically, socially significant information. Despite the fact that Kazakhstan has an open and transparent policy regarding the use of means of communication by the population, compared with Uzbekistan and Turkmenistan, all Central Asian countries were classified as “not free” according to the results of 2018, by the non-governmental organization Freedom House, except Kyrgyzstan, which was

recognized as “partly free” [15]. The following were identified as the main negative factors affecting the low position of Kazakhstan among the countries of the region: - “authorities prosecuted internet users for “extremism,” while online outlets Ratel.kz and Forbes Kazakhstan were charged for disseminating false information via articles detailing a former government official’s alleged corrupt business dealings... - new amendments to the law on information and communications restricted anonymity online by mandating that website commentators register... - The National Security Committee took control of the State Technical Service and has been given more power over online content and ICT infrastructure...” [18].

A special example of the influence of social networks, the Internet in Central Asia is shown by Kyrgyzstan. In terms of the penetration of social networks into the political sphere of the struggle for power between parties, between political leaders, for the dissemination of political information and the involvement of the population, Kyrgyzstan is a unique example among the countries of the region. In this country, the influence of social networks has led to an increase in the political culture of the population, the free flow of information, but at the same time brought the masses of people to the revolution and caused great casualties among the civilian population [19]. A particular example and the situation can be argued for various reasons for the economic and social problems of Kyrgyzstan, but it is obvious that such prospects for revolutionary changes for some other Central Asian countries can be disastrous in terms of maintaining independence, territorial integrity and the peaceful end of such political conflicts.

So, until 2018, the leadership of Uzbekistan took tough measures to control information in their country, including hindering the penetration level of mobile communications and the Internet, justifying this with the technical problems of providers and the cultural characteristics of society [20]. The situation with social networks in Uzbekistan is undergoing dramatic changes in connection with the new policy of the country's authorities in relation to the Internet space, the activities of the current President of the country Shavkat Mirziyoyev and the pressure of the population, active in the digital space on the socio-political processes in the country. At the state level, the overwhelming influence of social networks, the process of digitalization of the information space in the political and public sphere, where it is impossible to hide the political, socio-economic problems of society and the state, is recognized by senior officials of Uzbekistan. According to Komil Alimjonov, Head of the Information and Mass Media Agency, social networks were previously blocked due to technical reasons and by the decision of influential people of the country who decided in such a simple way to deal with negative messages and information in the network [21]. A positive tendency of Uzbekistan in the digitalization of the country is the recognition of the need to use and develop new methods of propaganda, the dissemination of official information, as a counterargument and appeal by facts. Such processes and the situation in present-day Uzbekistan can be recognized as revolutionary, when the need to transform the attitude of state bodies to social networks and to modernize the role of the state in disseminating and promoting official information in the same ways and methods used in the Internet is recognized. However, it can be highlighted that the changes are taking place not only due to a rational understanding of the strength and influence of social networks, but also as a result of pressure and demands from below, when the population itself finds ways to unblock social networks, unblock access to inaccessible Internet sites by using VPN addresses and other technical capabilities. With regard to modern processes in Uzbekistan, it is necessary to stop separately and note that the country is beginning to make big changes and transformations in the economy, politics, public administration, as well as in the field of digitalization, the Internet space. At present, it is difficult to draw final conclusions about the direction of further modernization and reform of the state, the processes of changing civil society and democratization in general. The coming years will become important for the long-term future of Uzbekistan, which may become the leader in development, modernization and transformation in Central Asia, or remain in the position of an outsider in the region, which had all the opportunities and resources to take the lead in Central Asia. Turkmenistan remains a closed country where there is no reliable information on the socio-economic situation of the country's population, not to mention the digitalization process and the

development of digital social communications. Tajikistan, like Turkmenistan, in 2021 remains the only countries in the region where there is even no single Concept and adopted medium-term state programs for digital development of the country, the attitude of government bodies to the most important process that separates developing countries from the international community and the global economic process.

An even more important factor influencing the increase in the digitalization process is the developing economy, which has led to an increase in the population's demand for such services and products. The purchasing power of citizens of Kazakhstan for decades has been higher than in other countries of Central Asia, and continues to be higher until now. This led to higher growth rates in the acquisition of various digital gadgets and communication services than in Kyrgyzstan and Tajikistan, which are comparatively comparable in terms of freedom with Kazakhstan. Therefore, the trends of the impact of digital technologies on sociopolitical processes manifested themselves most clearly and precisely in Kazakhstan, allowing us to see what lines social development could take in the region, taking into account the indicated factors. One of these lines is a change in the social structure of society, under the influence of digital technology. Naturally, all the traditional contours are preserved, but this complicates the structure. This is due to conditional differentiation between the so-called "Virtual Kazakhstan" and real Kazakhstan, where the first plays the role of a certain managerial superstructure, while the second is the basis receiving impulses from the first.

Discussion

In studying the process and achievements of digitalization in Kazakhstan, it is important to note that the process is not unambiguous and uniform for the whole society in the country, in conditions of different levels of use, understanding of the mechanisms of work and the possibilities of electronic communication technologies. It is obvious that there are different social, age, economic groups of the population that are the main consumers of digital technologies, which distinguishes them as objects, actors, initiators of the digitalization of political relations in Kazakhstan. In many ways, the differences between social groups are determined by the so-called "digital divide", knowledge, experience, skills in using digital information and communication technologies. The majority of Kazakhstanis still represent a significant group of the population, who most often act as a passive audience, absorbing information and ideological clichés imposed on them. For them, digitalization is limited only to obtaining certificates necessary for employment, business, education or social donations from the government. They are active consumers of digital services and are limited to the provided services and functions of state digital projects "electronic government", "digital Kazakhstan". However, "virtual Kazakhstan" today is represented by a new, growing group of population, who are active users of functions, services of "electronic government" and actively express their position, opinion not only in official, government media blogs or official pages of the leaders of Kazakhstan, but also in social networks. Thanks to information skills, experience, having access to information resources, they can shape the political agenda themselves. In the conditions of rapid economic growth, characteristic of Kazakhstan several years ago, this social stratum had a high level of legitimation in the mass consciousness, was associated with success and was a reference (model) group for the entire society. This population group actively expresses its opinion and spread it through posts, publications and comments. And the third category is those who manage the entire communication process as a whole, understand all the features of the information space of Kazakhstan, have all the leverage of the media. Here it is necessary to make a digression, noting that there are very few representatives of the third category, they try not to show themselves in public space. In addition, this category is largely included by the so-called "old elite," made up of the leaders of the Soviet partocracy and their successors, who were able to privatize the industrial potential left over from the previous era and increase their wealth in the post-Soviet period. Naturally, the "old elite", fearing to lose their position and power, is making every effort to maintain the status quo, including by controlling the dissemination of information. The most negative scenario in this case is the contours of "informational totalitarianism", although now it seems incredible, given the modern openness of society and the resistance to such attempts on the part of civil activists. On the positive side, it can be noted that digital communication technologies ultimately bring to the forefront

those groups that are more actively using all the possibilities of digital technologies, especially social networks. The accelerated dynamics of the implementation of political acts leads to the emergence of new groups of influence, which, figuratively speaking, become the "masters of the minds" of the population. This is a narrow layer of bloggers, writers and journalists who, through social networks, reach a wide audience. Along with the growth of digitalization, the spread and access to the mobile Internet, processes began when the functions of public protection of the interests of the population were taken over by social networks, which also became available to the majority of the population. They have begun to perform some functions or have replaced the activities of traditional opposition media and political parties. The most famous example is the digital activity of the illegal political organization "Democratic Choice of Kazakhstan", which exists exclusively virtually, in social networks and telegram channels, and does not require formal membership. In March 2018, the judicial system of Kazakhstan recognized the activities of the unregistered movement "Democratic Choice of Kazakhstan" illegal and extremist, and the founder and leader of the organization was sentenced in absentia to 20 years in Kazakhstan. An illegal organization through social networks, messengers actively encourages citizens to join the organization, forms a negative image of the current government and provokes protest moods, thereby systematically inciting social hatred and discord. According to the Law of Kazakhstan "On Counteracting Extremism", political extremism is considered a crime against state security. Participation in the work of a prohibited movement, financing and promotion of its work are prosecuted in accordance with the Criminal Code of Kazakhstan [22].

But still, the main thing is that social networks, primarily Facebook, turned into political dialogue and discussion platforms, where alternative public opinion began to be expressed, and on the widest range of issues, from ecology to constitutional reform, from hunger in Kazakhstan 1932-1933 to women's rights and the LGBT community. Initially, government bodies ignored such activity, since, on the one hand, they did not consider them to be of any significance. Indeed, the Facebook community of Kazakhstan in 2011 amounted to less than 300,000 people [23], which was negligible, although qualitatively these users exceeded the audience of other social networks popular then in Kazakhstan (VKontakte, My World, Odnoklassniki), albeit losing quantitatively, as they systematically developed political themes. In addition, the inertia of the bureaucracy affected, which has not yet formed protocols for responding to the activity of the population in social networks, and also has not developed mechanisms for perceiving such information. Despite the proclaimed programs of "Governments for Citizens", their essence was seen exclusively in the issuance of population certificates in electronic form, without taking into account the political activity of the population in virtual reality.

The situation changed in 2014, after the Ukrainian events that stirred up the social networks of Kazakhstan. The annexation of Crimea by Russia, the hostilities in the Donetsk and Lugansk regions of Ukraine caused fierce battles in the Kazakhstani segment of social networks, between supporters of pro-Russian and pro-Ukrainian orientation. In fact, the society turned out to be divided on a number of ideological and political issues, and it was precisely on social networks, although some common unity was officially doctrinated on the primacy of Kazakhstan citizenship. According to the opinion of a group of scientists drawing parallels between Ukraine, Armenia and the countries of Central Asia [24], there are negative prospects for the growth of instability, the emergence of mass actions of discontent in the countries of the post-Soviet space due to the increase in digitalization, the growth of politicization of social networks, the penetration of the Internet into the sphere of political relations in the absence of effective mechanisms for the government to respond to the wishes and opinions of the population.

The danger of increased tension and instability in the countries of Central Asia due to the growth and influence of social networks, dissemination of political information via digital technologies, including radical information, is confirmed by modern studies. According to studies by a group of scientists [25] in political regimes where traditional media are controlled by the state, social networking sites may be the only place where citizens encounter and exchange information to express their political discontent. The technical and professional backwardness and inefficiency of the state and special internal affairs bodies of Central Asian countries, the inability to effectively limit the radicalization of

social networks and the Internet, can lead to the expansion of the functions of social networks as a digital mechanism and a resource of political instability in the countries of the region. Moreover, lack of readiness of the government to propose other methods of information warfare against the radicalization of social networks, to propose a different opinion on social networks can undermine the credibility of state and official information, undermine the trust and legitimacy of local authorities and government. In turn, a decline in confidence can stimulate protest behavior, which is already high and is aggravated by the social, economic problems that are present in all countries of Central Asia. The issue of professional training and advanced preparation of officials, special government agencies in the information sphere, the Internet space determines the need to change the public service system itself, the transformation of the functions of government agencies, as the main mechanism to increase confidence to official media, state or government-controlled social networks.

Research results.

Modern facts and processes in Kazakhstan prove that there is a complex process of choosing the country's authorities in relation to social networks, Internet media, and in general to the process of politicization of the Internet space. Top management represented by President Tokayev and former deputy chairman of the lower house of the Parliament of Kazakhstan Dariga Nazarbayeva promote two different points of view regarding the problem of controlling the management of the politicization of social networks and the politicization of the Internet space [26]. The discussion and possible adoption of a new law on limiting the work of world social networks, the requirements for their registration in Kazakhstan shows the desire of the Kazakh authorities to regulate and establish the boundaries of the work of social networks in the country.

Conclusion.

Thus, digitalization is a multifaceted and complex process that takes place in many areas of state, social development, economy and business in Kazakhstan with a growth and deepening trend. Currently, the digitalization of the political sphere of Kazakhstan is just beginning and has different directions for further development. State policy has various programs such as "e-government", "Hearing state", which aim to digitalize many processes of public service, economic relations, trade, business. The digitalization of the political sphere in Kazakhstan is limited by the principles of "digital bureaucracy" with possible prospects and elements of "digital democracy" in accordance with the plans and the "Hearing State" project. It is difficult to assess the further development of digitalization in Kazakhstan and in the countries of the Central Asian region, since they have different speeds and tasks without communication with each other. It is especially difficult to assess the impact of digitalization on the political sphere of Kazakhstan, since it is obvious that digitalization in the political sphere will be limited and will not affect many elements, examples of political digitalization described in the theories of political transformation. However, it is obvious that digitalization as a large-scale and difficult to control process will increase the digital activity of the population, especially among young people, and it will be difficult or impossible to control the growth of political activity of various organizations and movements, including radical and extremist ones, by simple restrictions and prohibitions. The growth of digital activity, digital literacy in the field of social relations in the country will inevitably raise the question of the further development of digitalization in the political sphere in the near future. Digitalization will also require advanced training of civil servants themselves to meet the requirements of the time and the requirements of politically active citizens, political parties, social movements, which will also increase their activity in the digital sphere.

References

1. Konkov A.E. *Digitalization in political relations: planes for perception and mechanisms for transformation. Global Infrastructure in the Digital Age // The contours of global transformations: politics, economics, law. – 2019 -№12(6). –P.6-28. (In Russ.) – DOI:10.23932/2542-0240-2019-12-6-1*
2. Hanna N. *A role for the state in the digital age // Journal of Innovation and Entrepreneurship. - 2018. - №7. -P.1-16. DOI: 10.1186/s13731-018-0086-3*

3. Dommett K., Kefford G. and Power S. *The digital ecosystem: the new politics of party organization in parliamentary democracies* // *Party Politics*. -2020.-February. -P. 1–11. DOI: 10.1177/1354068820907667
4. Coleman S. *Can the internet strengthen democracy?* // *European Journal of Communication*. - 2018. –№33. –P.461. DOI: <https://doi.org/10.1177/0267323118789517a>
5. *Digital technologies in combating corruption focus of OSCE high-level regional conference in Almaty*. OSCE Secretariat, Communication and Media Relations Section [Data file]. -2021. - URL: <https://www.osce.org/secretariat/435020> (retrieved 03.07.2021)
6. *Digital Adoption Index*. The World Bank. [Data file]. - 2021. - URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2016/Digital-Adoption-Index> (retrieved 03.07.2021)
7. *Corruption perception index*. Transparency International INGO [Data file]. -2021. - URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/usa>
8. *World digital competitiveness index*. Institute for Management and Development [Data file]. - 2021. - URL: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/> (retrieved 03.07.2021)
9. *Mobile cellular subscriptions per 100 people*. The World Bank. [Data file]. -2021. - URL: <https://data.worldbank.org/indicator/IT.CEL.SETS.P2> (retrieved 03.07.2021)
10. *Individuals using the Internet (% of population)*. The World Bank. [Data file]. -2021. - URL: <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS>
11. *State Program "Digital Kazakhstan"*. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 [Data file]. -2017. –URL: <http://egov.kz/cms/ru/law/list/P1700000827> (retrieved 03.07.2021)
12. *Strategic plan 2025*. Official informational resource of prime-minister office of the RK. [Data file]. -2018. -URL: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025> (retrieved 03.07.2021)
13. *Message from the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan: Kazakhstan in a new reality: time for action*. Official web site of the President of Kazakhstan. [Data file]. -2020. - URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g
14. *Kazakhstan: crackdown on government critics*. The human rights watch organization. [Data file]. -2021. - URL: <https://www.hrw.org/news/2021/07/07/kazakhstan-crackdown-government-critics>
15. *Nations in transit: Kazakhstan*. Freedom house organization. [Data file]. -2020. - URL: <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/nations-transit/2020>
16. *Mirziyoyev: Uzbekistan planiruet dovesti dolu cifrovoy ekonomiki do 30%* (Mirziyoyev: Uzbekistan plans to increase the share of the digital economy to 30%). Sputnik Uzbekistan news agency. [Data file]. -2019. -URL: <https://uz.sputniknews.ru/economy/20181228/10368929.html> (retrieved 03.07.2021)
17. *Digital Kyrgyzstan. National digital transformation Concept*. Government of the Kyrgyz Republic [Data file]. – 2019. –URL: <https://digital.gov.kg/> (retrieved 03.07.2021)
18. *Freedom on the Net 2018*. Washington, DC: Freedom House. [Data file]. -2018. -URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2018> (retrieved 03.07.2021)
19. *Turdubaeva E. Communicating with voters in social networks: the case of 2011 Presidential elections in Kyrgyzstan* // *Mediterranean Journal of social sciences*. – 2013. - #4(9). –P.482-493.– URL:DOI: 10.5901/mjss.2013.v4n9p482
20. *"Mi dazhe ne mechtali!" V Uzbekistane razblokirovali saiti, kritikovavshie vlasj ("We didn't even dream!" Sites that criticized the government have been unblocked in Uzbekistan)*. BBC news agency. [Data file]. – 2019. –URL: <https://www.bbc.com/russian/features-48284122> (retrieved 03.07.2021)
21. *Altman K. Blokirovavshich Facebook i YouTube v Uzbekistane posadili v turmu – Komil Allamzhanov (Facebook and YouTube blockers put in jail in Uzbekistan - Komil Allamzhanov)*. CA news agency. [Data file]. – 2019. –URL: <http://ca-news.org/news:1560216> (retrieved 03.07.2021)

22. Mukanov B. *Partia Ablyazova DVK priznana ekstremistskoi organizatsiei v Kazakhstane (Party of Ablyazov DCK recognized as extremist organization in Kazakhstan)*. *Informburo.kz*, news agency. [Data file]. -2019. -URL: <https://informburo.kz/novosti/partiyu-ablyazova-dvk-priznali-ekstremistkoy-organizatsiei-v-kazahstane-.html> (retrieved 03.07.2021)

23. *Kazakhstan is nearing No.100 in Facebook*. *Tengrinews.kz*, news agency. [Data file]. -2019. -URL: <https://en.tengrinews.kz/internet/Kazakhstan-is-nearing-No100-in-Facebook-95/> (retrieved 03.07.2021)

24. Brodovskaya E., Dombrovskaya A. and Karzubov D. *Online mobilization of mass protests in Ukraine, Moldova, Armenia, and Kazakhstan (2013-2016.): the results of comprehensive comparative empirical. International conference on electronic governance and open society in Eurasia (EGOSE 2017).*-2017.- P.32-36. -URL: DOI: 10.1145/3129757.3129764 (retrieved 03.07.2021)

25. Bekmagambetov A., Wagner K.M., Gainous J., Sabitov Z., Rodionov A. and Gabdulina B. *Critical social media information flows: political trust and protest behaviour among Kazakhstani college students // Central Asian survey*. -2018. -# 37(4). -P.526-545. -URL: DOI: 10.1080/02634937.2018.1479374

26. Orazbaieva A. *Dariga Nazarbaieva: "Globalnaia infosreda neset ugrozu suveritetu" (in Russian language) // Newtimes.kz news agency*. [Data file]. -2021. -URL: <https://newtimes.kz/obshchestvo/136431-dariga-nazarbaieva-globalnaia-informatsionnaia-sreda-neset-ugrozu-suverenitetu> (retrieved 18.09.2021)

Spisok ispolzovannich istochnikov

1. Konkov A.E. *Tcifrovizatsia politicheskikh otnosheni: grani poznania I mehanimi transformatsii. // Konturi globalnich transformatsi: politika, ekonomika, pravo. – 2019 -№12(6). –P.6-28. –DOI:10.23932/2542-0240-2019-12-6-1*

2. Hanna N. *Rol gosudarstva v cifrovuiu epochu // Journal of Innovation and Entrepreneurship*. -2018. -№7. -P.1-16. DOI: 10.1186/s13731-018-0086-3

3. Dommett K., Kefford G. and Power S. *Tcifrovaia ekosistema: novaia politika poiticheskoi transformatsii v parlamentskikh demokratiach // Party Politics*. -2020.-February. -P. 1–11. DOI: 10.1177/1354068820907667

4. Coleman S. *Mozhet li internet usilit demokratiu ? // European Journal of Communication*. -2018. -№33. -P.461. DOI: <https://doi.org/10.1177/0267323118789517a>

5. *Cifrovie tehnologii v borbe s korrupciei mnenie OBCE v visokoi konferentsii v Almate. OSCE Secretariat, Communication and Media Relations Section [Data file]*. -2021. -URL: <https://www.osce.org/secretariat/435020> (retrieved 03.07.2021)

6. *Indeks Tcifrovogo Vospriatia. The World Bank*. [Data file]. - 2021. -URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2016/Digital-Adoption-Index> (retrieved 03.07.2021)

7. *Indeks Vospriatia Korrupcii. Transparency International INGO [Data file]*. -2021. -URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/usa>

8. *Indeks Mirovoi cifrovoi Konkurentosposobnosti. Institute for Management and Development [Data file]*. -2021. -URL: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/> (retrieved 03.07.2021)

9. *Podpiski na mobil'nyuyu sotovuyu svyaz' na 100 chelovek. The World Bank*. [Data file]. -2021. -URL: <https://data.worldbank.org/indicator/IT.CEL.SETS.P2> (retrieved 03.07.2021)

10. *Fizicheskiye litsa, pol'zuyushchiyesya Internetom (% naselenia). The World Bank*. [Data file]. -2021. -URL: <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS>

11. *Gosudarstvennaia Programma "Tcifrovoyi Kazahstan". Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 [Data file]*. -2017. -URL: <http://egov.kz/cms/ru/law/list/P1700000827> (retrieved 03.07.2021)

12. *Strategicheski Plan 2025. Ofitsial'nyy informatsionnyy resurs apparata Prem'yer-Ministra RK. [Data file]. -2018. -URL: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025> (retrieved 03.07.2021)*

13. *Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana: Kazakhstan v novoy real'nosti: vremya deystvovat'. Ofitsial'nyy sayt Prezidenta Kazakhstana. [Data file]. -2020. -URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokayeva-narodu-kazakhstana-1-sentyabrya-2020-g*

14. *Kazakhstan: podavleniye kritikov pravitel'stva. Organizatsiya po zashchite prav cheloveka. [Data file]. -2021. -URL: <https://www.hrw.org/news/2021/07/07/kazakhstan-crackdown-government-critics>*

15. *Narod v puti: Kazakhstan. Organizatsiya Freedom House. [Data file]. -2020. -URL: <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/nations-transit/2020>*

16. *Mirziyoyev: Uzbekistan planiruet dovesti dolu cifrovoi ekonomiki do 30%. Sputnik Uzbekistan news agency. [Data file]. -2019. -URL: <https://uz.sputniknews.ru/economy/20181228/10368929.html> (retrieved 03.07.2021)*

17. *Tsifrovoy Kyrgyzstan. Kontsepsiya natsional'noy tsifrovoy transformatsii. Pravitel'stvo Kyrgyzskoy Respubliki [Data file]. – 2019. –URL: <https://digital.gov.kg/> (retrieved 03.07.2021)*

18. *Svoboda v seti 2018. Washington, DC: Freedom House. [Data file]. -2018. -URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2018> (retrieved 03.07.2021)*

19. *Turdubaeva E. Obshcheniye s izbiratelyami v sotsial'nykh setyakh: keys prezidentskikh vyborov 2011 goda v Kyrgyzstane // Mediterranean Journal of social sciences. – 2013. - #4(9). –P.482-493.–URL: DOI: 10.5901/mjss.2013.v4n9p482*

20. *“Mi dazhe ne mechtali!” V Uzbekistane razblokirovali saiti, kritikovavshie vlasj. BBC news agency. [Data file]. – 2019. –URL: <https://www.bbc.com/russian/features-48284122> (retrieved 03.07.2021)*

21. *Altman K. Blokirovavshich Facebook i YouTube v Uzbekistane posadili v turmu – Komil Allamzhanov. CA news agency. [Data file]. – 2019. –URL: <http://ca-news.org/news:1560216> (retrieved 03.07.2021)*

22. *Mukanov B. Partia Ablyazova DVK priznana ekstremistskoi organizatsiei v Kazakhstane. Informburo.kz. news agency. [Data file]. -2019. -URL: <https://informburo.kz/novosti/partiyu-ablyazova-dvk-priznali-ekstremistkoy-organizatsiei-v-kazakhstane-.html> (retrieved 03.07.2021)*

23. *Kazakhstan priblizhayetsya k 100-y strochke v Facebook. Tengrinews.kz. news agency. [Data file]. -2019. -URL: <https://en.tengrinews.kz/internet/Kazakhstan-is-nearing-No100-in-Facebook-95/> (retrieved 03.07.2021)*

24. *Brodovskaya E., Dombrovskaya A. and Karzubov D. Onlayn-mobilizatsiya massovykh protestov v Ukraine, Moldove, Armenii i Kazakhstane (2013-2016 gg.): Rezul'taty kompleksnogo sravnitel'nogo empiricheskogo analiza. Mezhdunarodnaya konferentsiya po elektronnomu upravleniyu i otkrytomu (EGOSE 2017).-2017.- P.32-36. -URL: DOI: 10.1145/3129757.3129764 (retrieved 03.07.2021)*

25. *Bekmagambetov A., Wagner K.M., Gainous J., Sabitov Z., Rodionov A. and Gabdulina B. Kriticheskiye informatsionnyye potoki v sotsial'nykh setyakh: politicheskoye doveriye i protestnoye povedeniye kazakhstanskikh studentov // Central Asian survey. -2018. -# 37(4). –P.526-545. -URL: DOI: 10.1080/02634937.2018.1479374*

26. *Orazbaieva A. Dariga Nazarbaieva: “Globalnaia infosreda neset ugrozu suveritetu” // Newtimes.kz news agency. [Data file]. -2021. -URL: <https://newtimes.kz/obshchestvo/136431-dariga-nazarbaieva-globalnaia-informatsionnaia-sreda-neset-ugrozu-suverenitetu> (retrieved 18.09.2021)*

УДК 94(574) „14/15“
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.09>

¹Ж.Ж. Жеңіс*

¹т., э., к. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНДАҒЫ ЖҮЗДІК БӨЛІНІСТІҢ РУХАНИ-ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ БИЛЕРДІҢ ОРЫНЫ

Аңдатпа

Жүздердің пайда болуы мен мақсаты – қазақстандық тарихнаманың өзекті мәселелерінің бірі. Қазақ халқының тарихын зерттеудің әдістемелік тәсілдерінің айтарлықтай өзгеруіне карамастан, пікірлер алшақтығы әлі де сақталып келеді.

Жүздер қазақ халқының қоғамдық-саяси ұйымының нақты формасы болды. Жүздердің пайда болу уақыты, олардың пайда болу себептері және жалпы пікірдің ішкі құрылымы туралы ғалымдардың ортақ пікірі жоқ.

Қазақстандық тарихнамада жүздер біртұтас қазақ ұлтының ажырағысыз бөлігі және дәстүр бойынша бекітілген өз территорияларын мекендейтін тайпалардың одақтары ретінде мойындалады.

Алтын Ордадағы діни-рухани процестердің нәтижесінде, кейін Қазақ хандығында мемлекет пен рулардың үш бөлікке бөлінуі біртіндеп діни-рухани сипатқа ие болды. Рулық ұйымдар мен жүздер қайта құрылғаннан кейін генеалогиялық байланыстар мен жүз жүйесі билік пен идеологиялық қатынастар саласында маңызды рөл атқарды. Қазақ билері қазақтардың біртұтас этностық топ ретінде ұйымдастырылуы мен бірлескен іс-қимыл тәртібін реттеді. Бұл негізінен көшпелі экономиканың тұтынушылық бағдарымен қатар, рухани-идеологиялық қажеттілікпен түсіндірілді. Сондықтан генеалогиялық туыстық және жүздердің жүйесі көшпелі қоғам өмірінде маңызды идеялық-реттеуші рөл атқарды.

Түйін сөздер: қазақ этносы, жүздер, тарих тарикаты, рухани және діни процестер, билер институты, тарихи процесс, этногенез.

¹Женис Ж.Ж.*

²к.и.н., директор научно-исследовательского института имени Куньтегин
г. Алматы, Казахстан

ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОСНОВЫ ДЕЛЕНИЕ КАЗАХОВ НА ДЖУЗЫ И РОЛЬ БИИЕВ В ЭТОМ

Происхождение и назначение джузов - один из важнейших вопросов в историографии Казахстана. Несмотря на существенные изменения методических подходов к изучению истории казахского народа, разногласия по-прежнему сохраняются.

Жузы стали реальной формой общественно-политической организации казахского народа. У ученых нет единого мнения о времени появления джузов, причинах их появления и внутренней структуре.

В казахстанской историографии джузы признаны неотъемлемой частью единой казахской нации и традиционно сложившихся союзов племен, населяющих их территории.

В результате религиозных и духовных процессов в Золотой Орде, а затем и в Казахском ханстве, деление государства и племен на три части постепенно приобрело религиозно-

духовный характер. После реорганизации племенных организаций и джузов, генеалогические связи и системы джузов сыграли важную роль в сфере власти и идеологических отношений. Казахские бии регламентировали организацию и взаимодействие казахов как единой этнической группы. В основном это объяснялось потребительской ориентацией кочевого хозяйства, а также духовными и идеологическими потребностями. Поэтому система генеалогического родства и династий играла важную идейно-регулирующую роль в жизни кочевого общества.

Ключевые слова: казахский этнос, жузы, тарикат йассавийа, духовно-религиозные процессы, институт биев, исторический процесс, этногенез.

¹Zh.Zh. Zhenis*

¹PhD in History, Director of the Kultegin Research Institute
Almaty, Kazakhstan

SPIRITUAL AND RELIGIOUS FOUNDATIONS DIVISION OF THE KAZAKHS INTO “ZHUZES” AND THE ROLE OF BIEES IN THIS

Abstract

The origin and purpose of juzes is one of the most important issues in the historiography of Kazakhstan. Despite significant changes in methodological approaches to the study of the history of the Kazakh people, disagreements still persist.

Zhuzes became a real form of social and political organization of the Kazakh people. Scientists do not have a consensus about the time of the appearance of juzes, the reasons for their appearance and the internal structure.

In Kazakhstani historiography, Juzes are recognized as an integral part of a single Kazakh nation and traditionally established unions of tribes inhabiting their territories.

As a result of religious and spiritual processes in the Golden Horde, and then in the Kazakh Khanate, the division of the state and tribes into three parts gradually acquired a religious and spiritual character. After the reorganization of tribal organizations and Juzes, genealogical ties and Juz systems played an important role in the sphere of power and ideological relations. Kazakh biys regulated the organization and interaction of Kazakhs as a single ethnic group. This was mainly due to the consumer orientation of the nomadic economy, as well as spiritual and ideological needs. Therefore, the system of genealogical kinship and dynasties played an important ideological and regulatory role in the life of a nomadic society.

Key words: Kazakh ethnos, zhuzes, yassaviya tarikat, spiritual and religious processes, biys institute, historical process, ethnogenesis.

Кіріспе

Өзектілігі: Қазақ жүздерінің шығу тегі, мақсаты мен Отан тарихындағы орыны ғалымдар арасында әлі күнге дейін таласты мәселе. Қолдағы бар мәліметтерді саралай отырып, «Қазақ жүздерінің» пайда болу кезеңі, мақсаты мен тарихи маңызын анықтау саласында еңбек еткен зерттеушілердің негізгі тұжырымдарын бірнеше топқа бөлуге болады.

Біріншілері, жүздердің пайда болуын Қазақстан территориясындағы алғашқы мемлекеттердің пайда болуымен байланыстырып, мемлекетті үш жүзге бөлу дәстүрін сақтар кезеңінде салтанат құрған ерте мемлекеттерден іздейді.

Екіншілері, қазақтардың үшке бөлінуін Алтын Ордадағы рухани-саяси процестермен байланыстыратындар.

Үшінші топ, бұл процесті Қазақ хандығының құрылуымен пайда болған құбылыс деп санайтындар.

Мақсаты мен міндеттері: Мәселеге қатысты осы үш тұжырымның да талқылауға тұрарлықтай тарихи негізі бар. Шыныда да мемлекетті және оны мекендейтін халықты үш топқа бөліп, басқару сақтар кезеңінен бастап орын алған құбылыс.

Материалдар мен әдістемесі. Ә. Ғалиев ежелгі сақтардың үш бөлікке бөлінгенді туралы деректерді Геродот жазбаларынан келтіріп, «Тарғытайдың Липоксаис, Арпоксаис, Колаксаис атты үш ұлы болды. Олардың билігі тұсында сақтарға аспаннан алтын соқа, кісен, саптаяқ және айбалта түседі» деп жазады [1,56 б.].

Қазіргі ирандықтар, тәжіктер және үнділердің арғы ортақ тектері арийлердің қасиетті кітабы Авестада да арийлер қоғамы үш топқа бөлінеді – әскерилер, руханият өкілдері және егіншілер. Арийлерде әскерилерге тән түс қызыл, руханият өкілдерінің түсі ақ және егіншілердің түсі жасыл болып белгіленді. Тіпті, қазірге дейін Иран, Тәжікстан мен Үндістанның мемлекеттік туларындағы үш жолақ түстер осы Авестадан негіз алатын рухани ортақтық деп бағалауға болады.

Негізгі бөлім: Осы мәліметтерді саралу,ерте кезеңде қоғамды үш топқа бөлу тек әлеуметтік сипат алғандығын байқауға болады. Ғұндардың, Түркі қағанаттарының тарих сахынасына шығып, түркі-көшпенділер мемлекеттерінің империялық кезеңінде, үшке бөлінудің әскери-саяси кезеңі басталады. Ғұндардың әскери мемлекеттік құрылымы туралы деректерде олардың көсемі Еділ патшаның әкесі Руғила патша үш ағайынды еді. Ақтар мен Мыңзық қос қанаттағы, өзі ортадағы әскерді басқарды деп жазылды. Түрік қағанатының дәстүрі бойынша да әскер үшке бөлінетін. Қос қанатқа тек хан тұқымынан тараған ханзадалар әскербасылық ететін де, ортадағы жасақ тікелей қағанның өзіне бағынатын [2, 151 б.].

Осылайша, Л. Н. Гумилев айтқандай, түркілердің ел басқарудағы «еншілес сатылы жүйе» деп аталған бұл тәртіп ғұндардан бастау алып, Шыңғысхан империясына дейінгі аралықты кезеңде іске асқан дәстүрлі жүйе болды. Мысалы, 581 жылы Тобо хан өлер алдында өзінің ұлы Яньлоға тақты қалдырмай ағасының ұлы Далобяньға береді. Бірақ Коло Исиги ханның ұлы Шету құрылтайда бұған қарсы шығады. Оның дәлелі бойынша Далобянь қытай әйелінен туған ұл, сондықтан да ол мемлекет басқара алмайды, мемлекетті Тобоханның ұлы Яньло билеуі керек еді [3,66 б.]. Сатылы-еншілес жүйе арқылы көне түркі қоғамы қос нәтижеге қол жеткізді. Мемлекет басына билікке қауқарсыз жас бала немесе билікке лайықсыз кісі келе алмады және еншілес ханзадалар жоғалу қаупінен құтылып, билеуші әулет мүшелері арасында шынайы бәсекелестік тудырды.

Шыңғысхан мемлекетінде ел шығыс және батыс болып екіге бөлінеді. Батыс бөліктің билеушісі шығыс билеушісіне бағынды (Жошы Шыңғысханға, Шағатай Үгедейге бағынды). Батыс билеушісінің қызметі елді, әскерді басқару және оның таққа құқы болмады. Қос билеуші туысқан болды. Бұл дәстүр Үгедей өлгенге дейін, яғни, 1241 жылға дейін он екі жыл бойы сақталды. Бұл жүйе көне түркі, қарахан, жужан қағанаттарында болды. Мемлекетті екіге бөлу, оның бір-біріне бағыныштылығы ұзақ уақыт сақталды. Ал-Омари "Хулагу (Ирандағы елхандар мемлекетінің билеушісі) өмір бойы тәуелсіз хан емес, Мөңке ханның орынбасары ретінде басқарды. Кейін, Шыңғыс хан тағының мұрагері Жошы Ұлысы мен оның екінші ұлы Берке-хан үш ордаға бөлінді: Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда және Алтын Орданың ұлы ханы Берке ханға бағынды [3, 162 б.].

Көріп отырғанымыздай үш топқа бөліну сақтар кезінде тек әлеуметтік сипатқа ие болса, ерте ортағасырлардан бастап біртіндеп бұл жүйе әскери-саяси мағына ала бастады.

Ал, қазіргі қазақ жүздерінің туыстық-генеологиялық жүйесінің пайда болуы Қазақ хандығының қалыптасу кезеңінде нығайғанымен өз бастауын Алтын Ордадағы рухани процестерден алады. Құрбанғали Халид Жалаиридің жазуынша көшпелілерді үш жүзге бөлген Жәнібек хан екенін айтады. Ш.Уәлиханов та жүздердің шығуын Алтын Ордадағы саяси-рухани процестермен байланыстырады [4].

Талқылау: Тарихи зерттеулерді талдау, шынында да бұрынғы жүзге бөлінудің саяси-әлеуметтік сипаттарына Алтын Орда кезеңінен бастап рухани – діни реңк қосыла бастайды. Бұл әсіресе, Алтын ордадағы, Қазақ хандығындағы діни-рухани топтардың, әсіресе исламдық-

сопылық ағымдардың арасындағы өзара күресі кезінде анық біліне бастайды. Белгілі тарихшы З.Жандарбектің айтуынша «йасауийа тариқатының тарих сахнасына шығуымен түркі халықтарының тілі мен әдет-ғұрышы, салт-дәстүрі, дәстүрлі мәдениеті толығымен қайтадан қалпына келтірілді. Түркі дүниесі жеке халық ретінде тарих сахнасынан шығып қалу қауіпінен арылды және өз дамуының келесі кезеңіне аяқ басты» [5].

«1320 жылы Йасауи жолының мемлекеттік идеологияға айналуы халықтың рухани, мәдени тұтастығын қалыптастырып қойған жоқ, сонымен бірге мемлекеттің бүкіл құрылымдық жүйесін қайта құруға ықпал етті. Бұрынғы рулық, тайпалық жүйелер ыдыратылып, орнына рухани негізде біріктірілген рулық, тайпалық жүйелер дүниеге келді. Қандық принцип тек жеті ата деңгейінде қалдырылды. Олар жүздерге топтастырылып, мемлекеттің басқару жүйесін құрады. Бұл бір жағынан мемлекетті басқарудың көне түркілік жүйесін қалыптастырса, екінші жағынан йассауи жолының құрылымдық жүйесін толық қайталады. Ру, тайпа, жүздерді басқару толығымен йасауийа тариқаты өкілдерінің қолына – билерге берілді. Қазіргі күні Тәуке хан құрды деп жүрген Билер кеңесі алғаш рет осы Өзбек хан кезінде қалыптасқан болатын. Билер-йасауийа тариқатының өкілдері бар күшін Жошы Ұлысында ең әділетті қоғамды орнатуға салды. Пайғамбар дәуірінен кейінгі ең әділетті қоғам осы Жошы Ұлысында орнады» [5].

Алайда, 1342 жылы Өзбек хан кенеттен қайтыс болды, Жәнібек таққа отыруымен басқару жүйесі толығымен өзгерді. Ясауи жолының өкілдері басқару жүйесінен алынып тасталды, басқару жүйесі абсолюттік билікке негізделген, ирандық басқару жүйесі қалпына келтірілді. Мемлекеттің діни бағытының өзгеруі мемлекеттің бүкіл болмысының өзгеруіне әкелді [5].

Қазақ тайпалары арасында ушығып кеткен жаулықты ауыздықтау және сапырылысқан рулық, тайпалық құрылымды реттеу үшін Есім хан «Ескі жол» деп аталып кеткен өзегі ескі, қағидасы жаңа дала заңын ендіреді. Бұл заңда Есім хан Алтын Орда заманындағы ру-тайпалардың басын біріктіру үшін Алтын Орда заманындағы тәсілді қолданып, қазақ тарихында екінші рет ру-тайпалардың құрылымын мақсатты түрде сапырылыстырды. Осы жарғыда салт-дәстүр, әдет-ғұрып жоралғыларымен бірге қазақ тайпаларының жаңаша құрылымының сұлбасы айқындалды [6].

Қазақ руларының осылай сапырылыстырылуы салдарынан ру-тайпалардың шежірелік тізбегінде елеулі үзік пайда болғандығы аңғарылады. Сол замандарда шежірелік санаға «жеті атасын білудің қажеттігі» зорлап сіңірілді. Себебі, жоғарыдағы азамат соғысының барысында жеті атадан асқан ұрпақтар бір-бірімен дұшпан болып шыққан еді. Осындай себептермен бүгінгі көптеген рулардың шежіресіндегі тізбек XVII ғасырдың бас кезінен бері қарай нақтылық сипат алады [6].

Дәл осы Қазақ хандығы билеушілері мен билерінің ұйғарымымен қазақты «үш ананың баласы» деген концепция қалыптасты. Қазақ халқын құраушы ру-тайпалардың этногенезіне қатысты тарихи шынайылықтан алыс болғанына қарамастан Қазақ хандығы кезеңіндегі жазылып, таратылған жыр дастандарда, ауыз әдебиеті үлгілерінде «қарға тамырлы қазақ» түсінігі бекітіліп, насихатталды.

«Қазақтан Қырғыз, Алау-ды,
Айтып келем айырып.
Бөлінген тақта тарауды,
Алаудан - Алаш, Маңғыбай

.....

Үш енеден туып дүреді.
Үш шешемнен туған соң
Осы еді ғой қазақтың
Үш жүз болған себебі.
Ағарыс пен Жанарыс.
Кенжесі екен Бекарыс.

Ақарыстың баласы:
Үйсін, Найман – Ұлы жүз.
Жанарыстың баласы:
Арғын, Қыпшақ – Орта жүз.
Бекарыстың баласы:
Алшын, Кеншін – Кіші жүз. [7]

деп қазақты жасанды түрдегі туыстық-генеологиялық жақындықты насихаттай отырып жырлады.

Ақселеу Сейдімбек «Қазақтардың ауызша тарихы» монографиясының «Шежіре мен тарих» тарауында халықтың қалыптасуында тірек болған қазақ халқының тарихы тайпалар тарихы деп есептейді [8, 130-140].

Қазақ хандығы құрылғаннан кейін жаңа рулардың құрылуына байланысты қазақ шежірелері қалыптасты. Ру-тайпалардың ата-тегі ұлттың бірігуінің, елдің негізін қалаудың және мемлекеттің нығаюының қуатты тетігі болды. Ру тайпаларының генеологиялық құрылымы Қазақ хандығының қоғамдық-саяси негізін нығайту үшін қажет болды.

Қазақ хандығының этносаяси жағдайы өте күрделі жүрді. Бұл кең байтақ далада тарихи қалыптасқан, бытыраңқы тайпалар болғанына қарамастан, оны одан әрі біріктіру сол кездегі Қазақ хандығының негізін қалаушылар үшін, әсіресе билер үшін маңызды мәселе болды. Бұл мәселені шешу үшін қазақ билері қазақ халқын біріктіретін тайпалардың бірлігіне негізделген ұлттық бірлік идеясын қалыптастырды.

Туыстық жүйе негізінде қалыптасқан рулық құрылым ұлттың, бірлестіктің біртұтас мүддесі мен этнобірлігін әкелді. Қазақстандық қоғамдағы «жеке адам», «отбасы», «әулет», «әке», «ру», «тайпа», «жүз», «халық» сияқты атаулармен өзара байланысты туыстық жүйе. Ру-тайпалық құрылымы этникалық даралық немесе этникалық оқшаулау емес, ол біртұтас этноәлеуметтік туынды болды. Дәстүрлі тайпалық жүйеде ұрпақтан ұрпаққа қандас туыстар болады, ал бір тайпадан екінші руға әр түрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер жатады [8, 130-140].

Алдымен Алтын Ордада, кейін Қазақ Хандығында орын алған рухани процестердің қазақтардың жүз түрінде қайта бөлініске түскендігіне «жүз» атауының тегінен байқауымызға болады.

«Жүз» атауы да жүздік құрылымның шығу уақыты мен мақсаты сияқты, тарихшылардың әртүрлі көзқарастарына ие. Өкінішке орай, көптеген зерттеушілер бұл атауды талдауда көбінесе атаудың айтылу ерекшелігіне басымдылық беріп, атаудың мағыналық сипатына көңіл аудармай келді. Әсіресе, ортағасырлық қытай, араб-парсы деректерінде кездесетін қазақтың жүзіне еш қатысы жоқ «гуз», «йоз» сөздерін «жүз» сөзімен тәждестіреді. Мысалы, Х.М. Адильгереев Х ғасырдағы оғыздардың да үшке, яғни үлкен, орта және кіші ордаларға бөлінді деген мәліметін келтіріп, «гуз» сөзі «юз», «жуз» деген мағына білдіреді деп жазады [7].

Н.Мыңжан б.з.б. III ғасырда ғұндардың батыс жағында өмір сүрген Ұлы Йозыларды қазақтың Ұлы жүзіне сәйкестейді. У. Шәлекенов те қытай деректеріндегі «ұлы және кіші йозілерге» сүйеніп қазақтардың ұлы жүзі мен кіші жүзі антикалық заманда өмір сүрген деген тоқтамға келеді [7]. Шындығында, «жүз» атауына қатысты бұл тұжырымдар бар болғаны сөздер тегінің ұқсастығына негізделген, үстірт пікірлер.

Зерттеу нәтижесі: Біздіңше, қазақтың "жүз" атауы – "бөлік", "бөлшек", «құрамы» деген мағынаны білдіретін арабтың ج – «джоз» сөзінен шыққан [10, 436 б.]. Алтын Орда мен Қазақ хандығының исламдану процесінің күшеюі осы кезеңде көптеген араб-парсы сөздерінің түркі тіліне, әсіресе, мемлекеттік басқару жүйесіне енуін жылдамдатты. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Қазақ хандығындағы йассауи тарихатының шеттетілуімен және осының нәтижесінде орын алған діни-рухани процестердің етек алуымен йассауи тариқаты қалпына келтірген түркілік дүниетаным ғана күйреген жоқ, түркі тілінің орнын қайта араб тілінен енген сөздер басты.

3. Жандарбек дұрыс айтқандай «Бұл жерде қазақтардың діни дүниетанымының өзгеруіне байланысты қазақтың бұрынғы ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрінен бас тартуын, өздерінің жаңадан қалыптастырған діни танымына лайықты салт-дәстүрді қабылдағанын көруімізге болады. Сырттан келген діни ағым міндетті түрде тек діни танымды ғана өзгертіп қоймайды, салт-дәстүрді, жалпы мәдениетті өзгертеді. Алтын Орданың күйреуі Өзбек ханның ұлы Жәнібек ханның йассауи жолынан бас тартып, орнына араб дәстүршілдігімен алмастырғанда, халықтың көпшілігінің діни дүниетанымы өзгеріп, этникалық жіктелулерге түсті» [6].

Қорытынды: Қорыта келе, «жүз» атауы мәні жағынан сонау сақтар кезеңінен басталып, Қазақ хандығы тұсында іске асырылған қоғамды, мемлекетті және халықты үш топқа бөлу болды. Тарихи қажеттілікке орай сақтар кезеңінде үшке бөліну әлеуметтік сипатқа ие болса, ерте және ортағасырлардағы түркі қоғамында саяси-әскери әкімшілік қызметі болды. Ал, Алтын орда кезеңінен бастап, саяси-әскери әкімшілік бөлігіне қоса діни-рухани астарға ие болды

Бұған дәлел «жүз» атауының өзі сол кездегі діни-рухани процестерден хабар беретін араб тіліндегі атаумен аталуы.

Тарих саласындағы кез келген зерттеу ең алдымен Ел бірлігіне, мемлекетіміздің іргесін бекітуге, Тәуелсіздігіміздің еңсесінің биік болуына қызмет ету керек. Елбасымыз Н.Назарбаев айтқандай «Бірлік, ынтымақ, сабырлылық пен парасаттылық, ең алдымен, өзімізге - қазақтарға керек». Міне, сондықтан да тарихымызда өткен дана билеушілеріміз бен билеріміздің сол кездегі тарихи қажеттілікке орай жасаған қадамдарына шынайы баға беру ең алдымен өткеннен сабақ алып, болашаққа нық қадамдар жасау үшін керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. – Алматы: Фонд Евразии, 1997. – 167с.
2. Жұртбаев Т. Дулыға-2. – Алматы: Жазушы. – 325 бет.
3. Жеңіс Ж.Ж. Ежелгі және ортағасырлардағы Тұран мен Иран. – Алматы: Алтын шаңырақ. 2016 жыл. – 238 бет.
4. Коптилеуова А.Б. Қазақ жүздері қашан пайда болды [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL.: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225/>(дата обращения: 8.05.2021)
5. Жандарбек З. «Жеті Жарғы» және қазақ жүздері//<https://abai.kz/post/17228>.
6. Жандарбек З. Қазақ халқының қалыптасуына дәстүрлі ислам ықпал етті [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://ult.kz/post/zikiriya-zhandarbek-kazak-khalkynyn-kalyptasuyna-dasturli-islam-ypkal-etti>(дата обращения: 10.05.2021).
7. Мұхамбеткәрім Қ. Үш жүз атауы қайдан шыққан?[Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<https://abai.kz/post/40635>(дата обращения: 15.05.2021).
8. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008.
9. Адильгереев Х.М. К истории образования казахского народа // Вестник АН Каз ССР. 1951 №1 (70). – С. 81-96.
10. Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия. 1970. – 784 с.

Paydalanılğan ädebïetler tizimi:

1. Galiev A.A. Tradicïonnoe mirovozzrenie kazaxov. – Almatı: Fond Evraziï, 1997. – 167с.
2. Jurtbaev T. Dwlığa-2. Almatı, Jazwşı. 325 bet.
3. Jeñis J. J. Ejelgi jäne ortağasırlardağı Turan men İran. – Almatı, Altın şañıraq. 2016 jil. 238 bet.
4. Koptilewova A.B. Qazaq jüzderi qaşan payda boldı [Élektron.reswrs]. – 2017. – URL.: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225/> (data obraşçeniya: 8.05.2021)
5. Jandarbek Z. «Jeti Jarğı» jäne qazaq jüzderi//<https://abai.kz/post/17228>
6. Jandarbek Z. Qazaq xalqınıñ qalıptaswına дәstürli islam ıqpal etti [Élektron.reswrs]. – 2016. – URL: <https://ult.kz/post/zikiriya-zhandarbek-kazak-khalkynyn-kalyptasuyna-dasturli-islam-ypkal-etti>(data obraşçeniya: 10.05.2021)

7. Muxambetkärим Q. Üş jüz atawı qaydan şıqqan? [Élektron.reswrs]. – 2016. – URL:[https://abai.kz/post/40635\(data obraşçeniya: 15.05.2021\)](https://abai.kz/post/40635(data%20obraşçeniya:15.05.2021)).
8. Seydimbek A. Qazaqtñ awızşa tarixi: Zerttew. Astana: Foliant, 2008.
9. Adil'gereyev KH.M. K istorii obrazovaniya kazakhskogo naroda // Vestnik AN Kaz SSR. 1951 №1 (70) –S. 81-96.
10. Rubinchik YU. A. Persidsko-russkiy slovar'. –Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. 1970. 784 str.

УДК 316.45
МРНТИ 04.41.61

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.10>

¹ Столярова Э.О.*

¹к.соц.н., главный научный сотрудник научно-исследовательского центра «Алтайтану» Аманжолов университета, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail:eleonora193967@mail.ru

СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСКАЯ МОЛОДЕЖЬ: ВЛИЯНИЕ УРБАНИЗАЦИОННОГО ФАКТОРА НА ИНТЕРЕС К ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИМ СОБЫТИЯМ

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Современное городское пространство в Казахстане (история формирования, актуальные тенденции и перспективы)», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант AP08957082)

Аннотация

В статье представлены некоторые результаты социологического исследования «Ценностные установки и социальные практики казахской молодежи (на примере Восточно-Казахстанской области)». Основное внимание уделено сопоставлению уровня и направленности интереса к событиям общественно-политической жизни у трех групп респондентов, различающихся по времени социализации в городской среде – коренных горожан (группа А), недавно приехавших в город из сельской местности на учебу или работу (группа В), и тех, кто провел детство в селе, но уже несколько лет проходит процесс адаптации к городскому образу жизни(группа С). Таким образом появляется возможность увидеть воздействие фактора урбанизации на изменения в системе интересов и ценностей молодежи. Интерес к общественно-политическим событиям – это один из основных элементов гражданской идентичности, он способствует формированию критического мышления, осознанию места личности в социальном пространстве, влияет на развитие социальной ответственности. В статье представлена оценка сформированности интереса к общественно-политическим событиям в зависимости от продолжительности периода городской социализации. Делается вывод о том, что достаточно длительный период городской социализации выводит интерес к общественно-политической жизни на более глобальный уровень.

Ключевые слова: казахская молодежь, урбанизация, общественно-политическая жизнь.

¹Э.О. Столярова*

¹әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Аманжолов университетінің
"Алтайтану" ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері,
Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail:eleonora193967@mail.ru

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДЫҚ ЖАСТАР: ҰЙЫМДАСТЫРУ ФАКТОРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ОҚИҒАЛАРҒА ҚЫЗЫҚТЫҚТАРҒА ӘСЕРІ

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын (AP08957082 гранты) "Қазақстандағы заманауи қалалық кеңістік (қалыптасу тарихы, өзекті үрдістер мен перспективалар)" жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген

Аңдатпа

Мақалада "қазақ жастарының құндылықтары мен әлеуметтік тәжірибелері"(Шығыс Қазақстан облысы мысалында) әлеуметтік зерттеуінің кейбір нәтижелері келтірілген. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын (AP08957082 гранты) "Қазақстандағы заманауи қалалық кеңістік (қалыптасу тарихы, өзекті үрдістер мен перспективалар)" жобасының бір бөлігі болып табылады. Қалалық ортада әлеуметтену уақытында ерекшеленетін респонденттердің үш тобында әлеуметтік-саяси өмірдегі оқиғаларға қызығушылық деңгейі мен бағдарын салыстыруға басты назар аударылады - жақында келген байырғы қала тұрғындары (А тобы), қаладан ауылдық жерлерден оқуға немесе жұмысқа (В тобы), ал балалық шағы ауылда өткендерге, бірақ бірнеше жыл бойы олар қалалық өмір салтына бейімделу процесін бастан өткерді (С тобы). Осылайша, урбанизация факторының жастардың қызығушылықтары мен құндылықтар жүйесінің өзгеруіне әсерін көруге болады. Қоғамдық және саяси оқиғаларға қызығушылық - азаматтық бірегейліктің негізгі элементтерінің бірі, ол сыни ойлауды қалыптастыруға, жеке тұлғаның әлеуметтік кеңістіктегі орнын білуге ықпал етеді және әлеуметтік жауапкершіліктің дамуына әсер етеді. Мақалада қалалық әлеуметтену кезеңінің ұзақтығына байланысты қоғамдық -саяси оқиғаларға қызығушылықтың қалыптасуы бағаланады. Қалалық әлеуметтенудің ұзақ кезеңі әлеуметтік және саяси өмірге жаһандық деңгейде қызығушылық тудырады деген қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: қазақ жастары, урбанизация, қоғамдық-саяси өмір.

¹E.O. Stolyarova*

¹ candidate of Social Sciences, Chief Researcher of the Altaytanu Research Center
of Amanzholov University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
E-mail:eleonora193967@mail.ru

The article was prepared within the framework of the project "Modern urban Space in Kazakhstan (history of formation, current trends and prospects)", funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant AP08957082)

MODERN KAZAKH YOUTH: THE INFLUENCE OF THE URBANIZATION FACTOR ON INTEREST IN PUBLIC AND POLITICAL EVENTS

Abstract

The article presents some results of the sociological study "Values and social practices of the Kazakh youth (on the example of the East Kazakhstan region)". The main attention is paid to the comparison of the level and direction of interest in the events of socio-political life in three groups of

respondents who differ in the time of socialization in the urban environment – indigenous citizens (group A), who recently came to the city from rural areas to study or work (group B), and those who spent their childhood in the rural areas, but have been undergoing the process of adaptation to the urban lifestyle for several years (group C). Thus, it becomes possible to see the impact of the urbanization factor on changes in the system of interests and values of young people. Interest in social and political events is one of the main elements of civic identity, it contributes to the formation of critical thinking, awareness of the place of the individual in the social space and influences the development of social responsibility. The article presents an assessment of the formation of interest in social and political events, depending on the duration of the period of urban socialization. It is concluded that a sufficiently long period of urban socialization brings interest in social and political life to a more global level.

Key words: Kazakh youth, urbanization, socio-political life.

Введение Урбанизация, в большей или меньшей степени, является одним из основных трендов современного развития. Чрезвычайно актуален этот процесс и для Казахстана с его нарастающими показателями внутренней миграции. Именно молодежь составляет большую часть этого миграционного потока и, в силу своей открытости новому, ментальной гибкости и высокой адаптивности, в значительной мере находится под воздействием урбанизационного фактора. Это влияние затрагивает все аспекты социального существования, в том числе, степень вовлеченности в общественно-политическое информационное пространство.

Цель: В октябре-ноябре 2020 года в рамках проекта «Современное городское пространство в Казахстане (история формирования, актуальные тенденции и перспективы)», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант AP08957082) сотрудниками научно-исследовательского центра «Алтайтану» Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова было проведено социологическое исследование «Ценностные установки и социальные практики казахской молодежи (на примере Восточно-Казахстанской области)» [1]. В целом тематика исследования охватывала различные сферы жизнедеятельности современной городской казахской молодежи, но в данном материале представлены результаты, касающиеся сформированности их интереса к событиям общественно-политической жизни на различных территориальных уровнях – от локального до глобального.

Материалы и методы: Основным методом исследования был выбран социологический опрос, что обусловлено задачами исследования, одна из которых заключалась в выявлении вовлеченности казахской городской молодежи в общественно-политическое пространство. В опросе приняли участие более 500 представителей казахской молодежи в возрасте 17-25 лет, проживающих в гг. Усть-Каменогорск и Семей.

Одна из важных методологических особенностей исследования – прием, использованный авторами, и позволивший в определенной степени, компенсировать ограничение всех разовых социологических опросов – статичность. Хотя данные были получены одномоментно, сопоставление групп с различным по времени проживания городским «бэк-граундом» позволяет увидеть влияние урбанизационного фактора в динамике.

Обсуждение результатов Сложно переоценить значение процессов урбанизации для современного казахского этноса и казахстанского социума в целом. Но, несмотря на широкое признание этого факта, конкретных исследований, позволяющих оценить характер и степень влияния урбанизации на отдельные социально-демографические группы или определенные аспекты социальных процессов в Казахстане не так много, еще реже встречается сочетание этих подходов. Среди казахстанских научных публикаций, посвященных проблемам урбанизации и внутренних миграций, их влияния на отдельные стороны жизни, можно выделить работы Алексеенко А.Н. [2,3], и Забириной А.Т. [4,5], которые одними из первых начали поднимать этот вопрос в отечественной историографии.

Предлагаемый ниже материал – попытка восполнить недостаточную изученность вопроса.

Результаты исследования: Вовлеченность в общественно-политические процессы является важным элементом современной личности. Этот процесс во многом определяет и характеризует систему ценностей, которыми руководствуется современная молодежь, его изучение позволяет лучше понять структуру и содержание гражданской идентичности.

Участники опроса, с одной стороны, являются представителями одной социально-демографической категории населения – казахская городская молодежь, с другой стороны – имеют разный опыт проживания в городской среде, то есть в разной степени находятся под влиянием урбанизационного фактора. Группа А – коренные горожане, Группа В – те, кто приехал в город из сельской местности совсем недавно и находятся на начальной стадии городской социализации. Наконец, Группа С – это так называемое «полупортное поколение». Они оказались в городской среде в подростковом возрасте, а в детстве испытали на себе сильное влияние сельских условий жизни. Такой двойственный, во многом противоречивый характер социализации делает эту группу особенно интересной для исследования.

Связь между интересом к общественно-политическим событиям и ростом гражданского самосознания имеет универсальный характер и подтверждается всем ходом мировой истории. Можно ли в степени интереса к общественно-политическим событиям различного уровня увидеть отражение процессов городской социализации? В задачи исследования не входило определение уровня политической активности респондентов, но ответы на следующие вопросы позволяют получить дополнительную информацию об их ценностных ориентирах и фокусе их политических интересов: *интересуетесь ли Вы событиями в общественно-политической жизни Вашего города, области, Казахстана, других стран?*

При анализе данных был применен метод поляризации: то есть учитывались ответы, отражающие крайние позиции «Да, постоянно» и «Нет, практически не интересуюсь». Такой подход позволяет более четко выявить различия между группами и зафиксировать возможные тенденции. В тексте приведены два рисунка, отражающие эти полярные позиции: высокая степень интереса к общественно-политической жизни и отсутствие интереса к ней.

Судя по полученным данным (Рис. 1), интерес респондентов к событиям общественно-политической жизни не слишком высок.

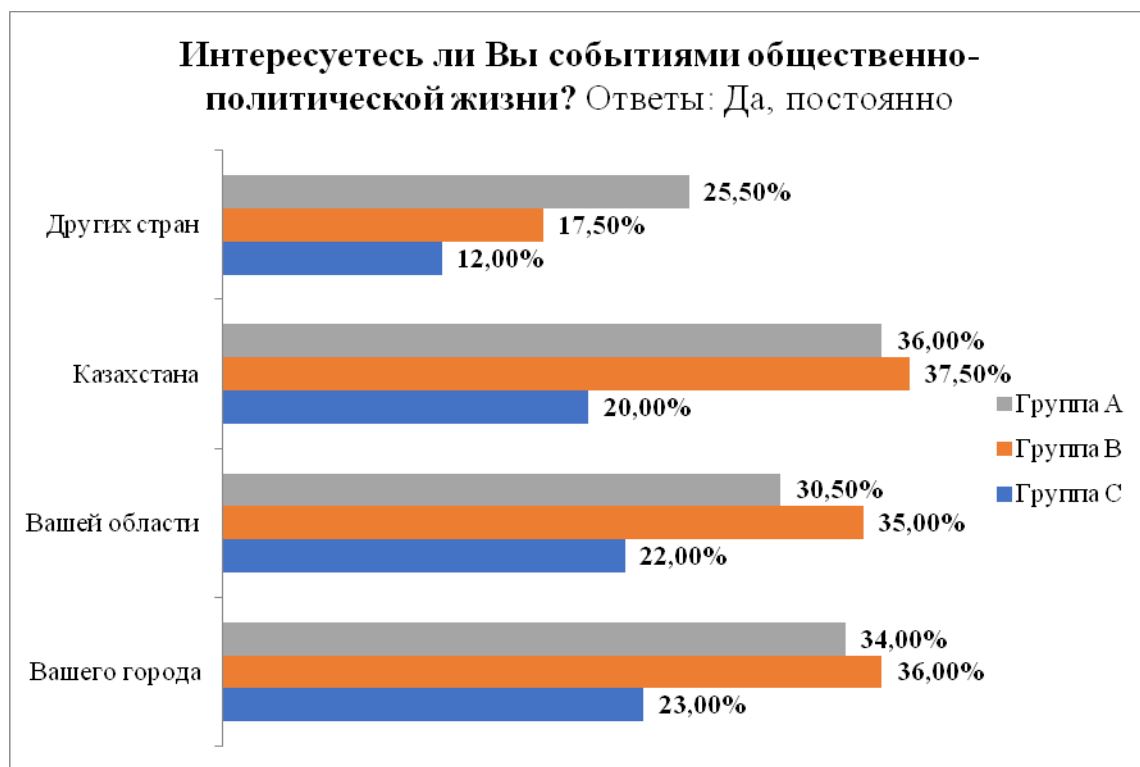

Рис. 1 - Высокий интерес к событиям общественно-политической жизни

В тоже время, формирование гражданской позиции и вовлеченность в общественно-политическое пространство – это одно из объективных следствий развития урбанизационного вектора развития, и этот процесс явно затронул значительное число респондентов. Число тех, кто демонстрирует крайне низкий интерес к общественно-политическим событиям, значительно ниже тех респондентов, которые давали утвердительные ответы (Рис. 2).

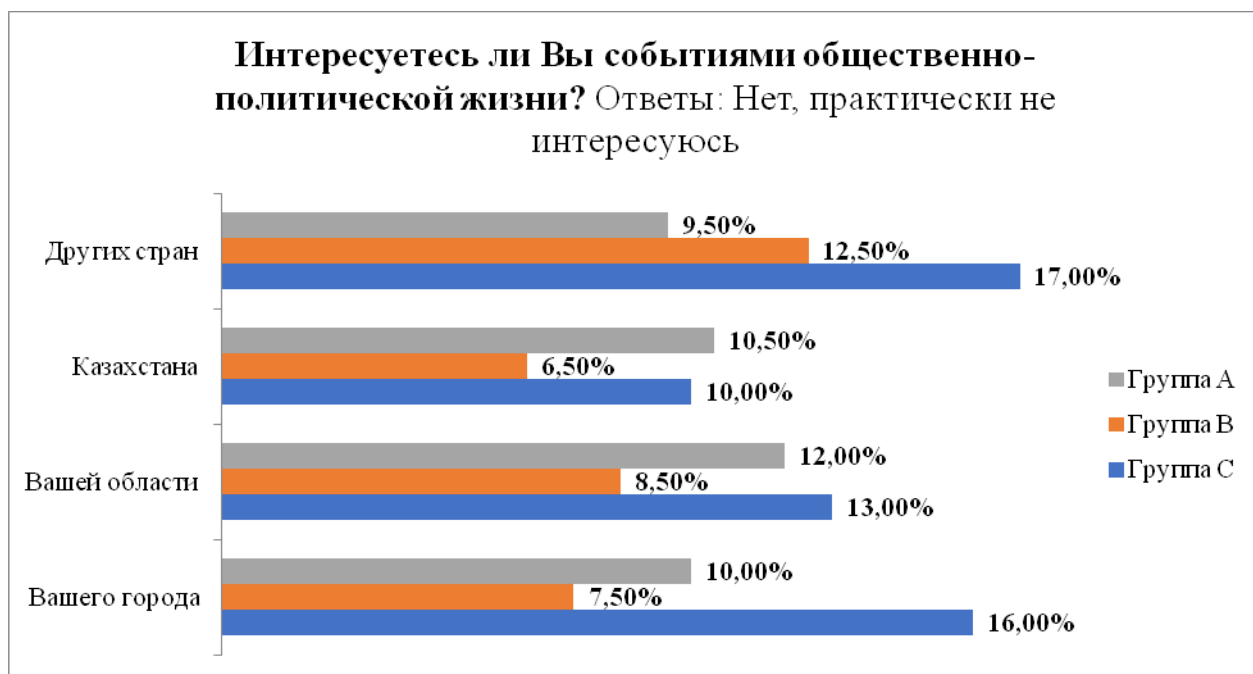

Рис. 2 - Отсутствие интереса к событиям общественно-политической жизни

Самый низкий уровень вовлеченности в общественно-политическую жизнь демонстрируют представители группы С. Гипотеза, которая нуждается в дополнительном изучении: возможно, промежуточное, по сути, маргинальное, состояние представителей этой группы (детство в сельской местности, последующая социализация в городской среде) не позволяет сформироваться достаточной мотивации для активного включения в общественно-политическое пространство. Это может свидетельствовать о наличии потенциального риска вовлечения в стихийные политические движения и акции – низкий уровень осведомленности об общественно-политических событиях служит питательной средой для некритичного восприятия популистских и радикальных лозунгов, а общественно-политическая апатия легко сменяется всплеском неконтролируемой социальной агрессии.

В зависимости от того, идет ли речь о событиях внутри страны или за ее пределами, представители группы А и В проявляют разный уровень заинтересованности. Интерес к общественно-политическим событиям на городском, областном и республиканском уровне более характерен для респондентов из группы В. Это можно трактовать как результат остро переживаемого перехода от статуса сельского жителя к статусу горожанина, что происходит, в том числе, через активизацию гражданской позиции. Потребность чувствовать себя сопричастным с общественно-политическими событиями жизни города сливается с потребностью в сопричастности с жизнью страны.

Понятия «горожанин» и «гражданин» имеют глубокую и органичную внутреннюю связь. Коренные горожане, в силу социализации в условиях урбанизма, воспринимают свой гражданский статус как нечто само собой разумеющееся. Поэтому, они идут в своем общественно-политическом развитии дальше - их интересы уже выходят за пределы одного государства, глобализация оказывает на них более мощное воздействие.

Это особенно заметно, если сравнить количество ответов, характерных для представителей этой группы, соответствующих позициям «Да, постоянно интересуюсь событиями общественно-политической жизни других стран» (25,5% - каждый четвертый) и «Нет, практически не

интересуюсь событиями общественно-политической жизни других стран» (9,5%). В других группах этот результат выглядит совсем иначе: группа В – 17,5% и 12,5%, группа С – 12,0% и 17,0% соответственно.

Две полярные по своему опыту проживания в городском пространстве группы – горожане во втором-третьем поколении и недавно переехавшие из сельской местности – демонстрируют примерно равный по интенсивности интерес к общественно-политическим событиям. Можно с достаточной долей уверенности утверждать, что вовлеченность в общественно-политическое информационное пространство является одной из ценностей современной казахской городской молодежи. Но, в структуре этого интереса между группами фиксируется заметное отличие – если «новых» горожан интересуют события общественно-политической жизни внутри страны, а то, что происходит за ее пределами занимает их в гораздо меньшей степени, то коренные горожане гораздо чаще говорили о своем постоянном интересе к событиям за рубежом. Оба вектора общественно-политических интересов свидетельствуют о процессе активной гражданской социализации, пусть и в разной форме, отражающей ценности развития.

Заключение

Более высокий уровень интереса к общественно-политическим событиям отмечается либо у коренных горожан, либо у тех, кто совсем недавно переехал в город. У тех представителей казахской молодежи чья социализация проходила полностью в городской среде, интерес к общественно-политической жизни на глобальном уровне заметно выше, чем у тех респондентов, которые сохраняют более или менее тесные связи с традиционным сельским образом жизни. Можно сказать, что в перспективе урбанизация расширяет горизонты общественно-политических интересов. Однако, в ближайшие годы, пока будет сохраняться значительный приток сельской молодежи в города, ее основное внимание будет обращено на события общественно-политической жизни своего региона и Казахстана.

Список использованной литературы:

- 1 Столярова Э.О., Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н., Аналитический отчет по результатам социологического исследования «Ценностные установки и социальные практики казахской молодежи (на примере Восточно-Казахстанской области)». – Усть-Каменогорск: Издательство «Медиа-Альянс», 2021. – 131 с.
- 2 Алексеенко А.Н. Надежды и реальность этнической репатриации в Казахстан // Диаспоры. – 2014. – №2. – С. 6-39.
- 3 Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Жанбосинова А.С. Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. История. 2019. Т. 64. Вып. 4. – С. 1368-1385.
- 4 Забирова А.Т. Миграция, урбанизация и идентификация у казахов. - Астана: Nits Ghylym, 2002. – 134 с.
- 5 Забирова А.Т. Тенденции миграционной подвижности казахов (на примере Астаны) // Социологические исследования. 2002. – №9. – С. 93-100.

References

- 1 Stolyarova E.O., Aubakirova ZH.S., Alekseenko A.N., Analiticheskij otchet po rezul'tatam sociologicheskogo issledovaniya «Cennostnye ustanovki i social'nye praktiki kazahskoj molodezhi (na primere Vostochno-Kazahstanskoy oblasti)». – Ust'-Kamenogorsk: Izdatel'stvo «Media-Al'yans», 2021. – 131 s.
- 2 Alekseenko A.N. Nadezhdy i real'nost' etnicheskoy repatriacii v Kazahstan // Diaspory. – 2014. – №2. – S. 6-39. 32.
- 3 Alekseenko A.N., Aubakirova ZH.S., ZHanbosinova A.S. Etnodemograficheskie evolyucii i stanovlenie suverennoj demograficheskoy sistemy v Kazahstane // Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. 2019. T. 64. Vyp. 4. – S. 1368-1385.
- 4 Zabirova A.T. Migraciya, urbanizaciya i identifikaciya u kazahov. – Astana: Nits Ghylym, 2002. – 134 s.
- 5 Zabirova A.T. Tendencii migracionnoj podvizhnosti kazahov (na primere Astany) // Sociologicheskie issledovaniya. 2002. – №9. – S. 93-100.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 11-97
МРНТИ 03.01.39.

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.11>

¹*Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu**

¹*Bitlis Eren Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti,
E-mail:sefafuat@hotmail.com*

BIBLIOGRAPHIC REVIEW ABOUT TURKICNESS AND TURKISM

Abstract

In this article briefly provides bibliographic information about the historical development of Turkicness and the Turkism movement. Before proceeding to the information about the studies and authors, who written on the topic, the process of formation of the concepts of Turkishness and Turkism is described. It has been stated that the Turkism movement in the Ottomans was influenced by Western orientalist. Information was given about the books in which Turkists such as Ziya Gökalp and Yusuf Akçura expressed their views. Finally, studies giving information about the Turkestan independence struggle were introduced.

More studies are needed on the subject in libraries and archives of Turkey and the world. The archives of the Russian Federation and former Soviet republics are among the most important resource centers on the national independence movements of the Turks under Russian rule and the development of the ideal of Turkish unity. For example, in funds numbered 1, I-1, 1010 and I-47 in the Uzbekistan State Archives, there are very important documents about the activities carried out by the Turkestan Turks for their national independence and the measures taken by the competent Russian authorities against them. Among these documents, there are many reports prepared by the Russian administrators and the papers they presented.

There is very important information about the position of Islam in Turkestan, the struggle of the people of Turkestan against Russian rule, the work of Tatar teachers in the Cedit schools and the measures taken by the administration of tsarist Russia against the Jadit schools and Tatar teachers.

Keywords: Turkicness, Turkism, Ottoman Empire, Russia, Turkestan

¹*Вежихи Сефа Фуат Хекимоғлы**

¹*Доктор Университета Битлис Эрен, Департамент международных отношений, Турция,
E-mail:sefafuat@hotmail.com*

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ТУРЕЦКОГО И ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье кратко приводится библиографическая информация об историческом развитии тюркизма и движения тюркизма. Прежде чем перейти к информации об исследованиях и авторах, написавших на эту тему, описывается процесс формирования концепций тюркизма и тюркизма. Было заявлено, что движение тюркизма в Османской империи находилось под

влиянием западных востоковедов. Была дана информация о книгах, в которых такие турки, как Зия Гёкалп и Юсуф Акчура, выразили свои взгляды. Наконец, были представлены исследования, дающие информацию о борьбе за независимость Туркестана.

В статье кратко приводится библиографическая информация об историческом развитии тюркизма и движения тюркизма. Прежде чем перейти к информации об исследованиях и авторах, написавших на эту тему, описывается процесс формирования концепций тюркизма и тюркизма. Было заявлено, что движение тюркизма в Османской империи находилось под влиянием западных востоковедов. Была дана информация о книгах, в которых такие турки, как Зия Гёкалп и Юсуф Акчура, выразили свои взгляды. Наконец, были представлены исследования, дающие информацию о борьбе за независимость Туркестана.

Есть очень важная информация о положении ислама в Туркестане, борьбе народа Туркестана против русского господства, работе татарских учителей в школах Cedit и мерах, принятых администрацией царской России против Жадитских школ и татарских учителей.

Ключевые слова: тюркизм, Османская империя, Россия, Туркестан.

*¹Вежихи Сефа Фуат Хекимоглы**

*¹Тарих ғылымдарының докторы, Университет Битлис Эрен,
Халықаралық қатынастар департаменті, Түрік Республикасы
E-mail: sefafuat@hotmail.com*

ТҮРІКТІЛІК ПЕН ТҮРІКШІЛДІК ЖАЙЫНДАҒЫ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Бұл мақалада түрікшілдік пен түрікшілдік қозғалысының тарихи дамуы туралы қысқаша библиографиялық ақпарат берілген. Тақырып бойынша жазған зерттеулер мен авторлар туралы ақпаратқа кіріспес бұрын, түрікшілдік пен түрікшілдік ұғымдарының қалыптасу процесі сипатталған. Османлылардағы түрікшілдік қозғалысына батыс шығыстанушыларының әсері болғаны айтылды. Зия Гёкалп, Юсуф Акчура сияқты түріктердің өз пікірлерін білдірген кітаптары туралы ақпарат берілді. Соңында Түркістан тәуелсіздігі үшін күрес туралы ақпарат беретін зерттеулер енгізілді.

Бұл тақырып бойынша Түркия мен әлем кітапханалары мен мұрағаттарында қосымша зерттеулер қажет. Ресей Федерациясы мен бұрынғы кеңестік республикалардың мұрағаттары түріктердің Ресей билігіндегі ұлттық тәуелсіздік қозғалыстары мен түрік бірлігі мұратын дамытудағы маңызды ресурстық орталықтардың бірі болып табылады. Мысалы, Өзбекстан мемлекеттік архивіндегі 1, I-1, 1010 және I-47 нөмірлі қорларда Түркістан түріктерінің өздерінің ұлттық тәуелсіздігі үшін жүргізген іс-әрекеттері мен Ресейдің құзыретті органдары қолданған шаралар туралы өте маңызды құжаттар бар. оларға қарсы.

Бұл құжаттардың ішінде ресейлік әкімшілер дайындаған көптеген есептер мен олар ұсынған құжаттар бар. Исламның Түркістандағы орны, Түркістан халқының орыс билігіне қарсы күресі, Цедит мектептеріндегі татар мұғалімдерінің жұмысы және патшалық Ресей әкімшілігінің жәдит мектептері мен татар мұғалімдеріне қарсы қолданған шаралары туралы өте маңызды мәліметтер бар.

Кілт сөздер: Осман империясы, Ресей, Түркістан, түрікілік, түрікшілдік.

Giriş: “Türk Yurdu” fikrinin ortaya çıkış süreci, Türk halklarının tarih sahnesine çıkıp, çevresindeki birçok enik unsur ve devletlerle çeşitli alanlarda ilişkiler kurarak, M. Ö. 1000’li yıllardan başlayarak, M. S. 1. yüzyıla kadar gelen döneme denk düşmektedir. Bu fikrin meydana gelerek, çeşitli aşamalardan geçip, sosyo-politik ve manevi bir olgu olarak uluslararası arenada vücut bulması, Turan-Çin, Turan-Helen Alemi, Turan-Arap Halifeliği, Turan-Moğol, Turan-Cungar ve Turan-Rusya gibi karşılıklı ilişkilerini kurulması devrinde, Türk halklarının kendi tarihi menfaatlerinin farkına vararak şuurulu bir

şekilde mücadele yürütmeleriyle doğrudan bağlantıdır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, Türkistan Birliği ya da geniş manada Türk Birliği ideali, Türk halklarının tarih sahnesine çıkışıyla var olmuş, uzun asırlar boyunca ağır tecrübeler yaşayarak, söz konusu fikrin savunma bağıksılığını kazanmıştır. Yüzyıllar boyunca Türklük bilinci, Bilge Kağan, Yusuf Has Hacıp, Alişir Nevai ve Magjan Cumabayev gibi tarihi şahsiyetler tarafından değişik ifadelerle de olsa halka duyurulmuştur. [1, s. 214] Tarih boyunca, Türklerin devlet kurdukları değişik coğrafyalardaki devlet adamları ve aydınları arasında bu fikri savunanların sayısını artırmak ta mümkündür.

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak, Türklük ya da Türk Birliği fikrinin, Türk tarihinin her devresinde var olduğunu ifade etmek, yanlış olmasa gerek. Ancak, modern manada, Türk milliyetçiliği veya Türkçülük fikri, çok sonraki dönemlerde, 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Günümüzde anlaşılan anlamda milliyet fikri Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak Avrupa ile en çok temas içerisinde olan ve Avrupa medeniyetinden az ya da çok etkilenmiş olan Türk halklarının, bu fikri diğer Türk topluluklarında daha önce tanımış olmaları son derece normaldir.

Türkçülük fikrinin modern anlamda sistemli bir hal alması ise ancak 19. yy’ın sonlarında gerçekleşecektir. Bu yüzyılda, milliyet fikri Avrupa’dan gelmiş olduğuna göre, Avrupa ile en çok temas ve ilişkileri olan, Avrupa medeniyetinden az çok etkilenmeye başlayan, Türk kavimlerinin diğerlerinden önce bu fikirle tanışmış olmaları gerekir. Bu şartlara haiz olanlar, Osmanlı Türkleri ile birlikte, Kırım, İdil-Ural ve Azerbaycan Türkleri idi. Söz konusu bu dört Türk topluğunda, 19. asrın sonlarına doğru. Milliyet fikri doğmuş ve yayılmıştır. [2, s.19] Rusya Türkleri arasında, modern milliyetçilik akımından ilk etkilenen topluluklar Kırım ve Kazan Tatarları ile Başkurtlardı. Bunlar arasında akla ilk gelen aydın ve önder şahsiyetlere örnek olarak, İsmail Bey Gaspıralı, Cafer Seydahmet Kırimer; Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Ahmet Zeki Velidi ve Abdullah Taymas gösterilebilir.

Osmanlı Devletinin Son Döneminde Millet ve Türklük Kavramları. Osmanlı Devlet anlayışında “millet” deyiimi,etnik mensubiyeti açıklamak için kullanılmamaktaydı. Bu söz, halkların dini grubunun belirtilmesi için “*cemaat*” olarak istifade edilmekteydi. İmparatorluk içerisinde halkların ayırt edici unsuru milli değil dini idi. Örneğin, Osmanlı yönetim sistemi açısından değerlendirdiğimizde, bir Yunan toplumu yoktu, Ortodoks milleti vardı. Bu milletin içinde de Rumlar, Sırlar, Bulgarlar ve Hıristiyan Araplar bulunmaktaydı. [3, s. 41] “Millet” kavramının, Batılıların kullandıkları “*nation*” sözünün bir karşılığı olarak anlaşılması, Türkçülüğün gelişimine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. O zamana kadarki Türkiye toplumunda halk kendisini, *Türk* olmaktan çok *Müslüman* olarak ifade etmekteydi. 19. yüzyıla deyin, Osmanlı eserlerinde Türk sözü, “*cahil Anadolu köylüsü*” anlamına geliyor ve küçümseyici-aşağılayıcı bir nitelikte kullanılıyordu. [3, s. 24] Osmanlı ülkesinde devletin gerçek sahibi olan Türkler olmasına rağmen, en çok ihmal edilmiş olan millet yine onlardı. Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Arnavutlar zengin bir edebiyat oluşturmuşlardı. Bu uluslara tanınmış olan hukuk Türklere verilmemişti. Türkler asırlar boyunca cephelerde savaşarak can vermişlerdi. Türkler gerilerken sağlam toplum teşkilatına sahip Hıristiyanlar sürekli ilerlemekteydi. [4, s. 656-657]

Osmanlı topraklarında yaşamakta olan gayri Müslim unsurlar, Fransız ihtilali sonucu yayılan milliyetçilik fikirlerinin etkisi ve Avrupalı büyük devletlerin *Şark Meselesi* bünyesinde uyguladıkları yayılmacı ve kollayıcı politikaları neticesinde, 19. asrın başlarından itibaren ayrı birer millet olarak ortaya çıkmaya başlamışlardı. [5, s. 42] Bunun sonucu olarak da Balkanlarda yaşamakta olan Hıristiyan azınlıklar, 19. yüzyıl boyunca ayaklanmalar çıkarmışlar ve teker, teker Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmışlardır. Devlet bu şekilde çöküşe doğru giderken, imparatorluğu kurtarmak için çeşitli fikir akımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri de Osmanlıcılıktır. Bu fikrin hayata geçmesi halinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda meskûn tüm halkların etnik ve dini ayrılıklarını bir tarafa bırakarak “*Osmanlı*” adıyla yeni bir millet oluşturulması planlanmıştır. Esasında Osmanlıcılık görüşünün temellerini Osmanlı Sultanı II. Mahmut atmıştır. Padişah, 1826 yılında yaptığı bir konuşmasında; “*Ben tebaanın Müslümanını camide, Hristiyan’ını kilisede, Musevi’sini havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur*”[6, s. 485] demişti. Ancak bu fikir uygulamada bir karşılık görmemiş, devletten kopuşlar devam etmiştir. Osmanlıcılığın iflası, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi bakımından 1912-1913 Balkan Savaşları, tam bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu tarihten sonra Türkler, geniş coğrafyaya

yayılan çok uluslu yapı yerine, toprak bütünlüğü ve nüfusun altyapısı bakımından daha güvenilir ve homojen bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. [7, s. 8-9] Balkan Savaşları öncesinde Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna Hersek'i topraklarına katması, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Girit Sorunu (Girit adasının Yunanistan'a bağlanması), 31 Mart Olayı (Meşrutiyet karşıtlarının İstanbul'da 13 Nisan 1909 tarihinde çıkarmış oldukları ayaklanma) ve Trablusgarp Savaşı (Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki son toprağı olan Libya'nın İtalya tarafından işgal edilmesi) gibi gelişmelerim, Osmanlı Devleti üzerindeki olumsuz etkileri son derece büyüktü. Bunun üzerine Balkan faciasının yaşanması, Rumeli topraklarının kaybedilmesi ve binlerce Türkün katliama maruz kalarak yaşamakta oldukları yerleri terk ederek Türkiye'ye göç etmesi, Osmanlılık fikrinin çökmesi, Türkçülüğün gelişmesiyle neticelenmiştir.[3, s. 131]

Bu olaylar yaşanmadan yaklaşık yarım yüzyıl önce, 1862 senesinde, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milletlerin amaç ve hedeflerinin birbirine ters düştüğünü, devlette birleştiricilik görevini yapacak yegâne unsurun Türkler olduğunun idrakine varmıştı. [3, s. 48] Osmanlı Devleti'nde bu tür görüşler, Ali Paşa'dan da önce dile getirilmekteydi. 1836-1839 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş olan Alman General Helmuth von Moltke, imparatorluğun Avrupa topraklarında yürütülen mücadelenin bir fayda getirmeyeceğini, yönetimin dikkatini, milyonlarca Türk asılla halkların yaşamakta olduğu Asya kıtasına yöneltmesinin daha doğru olacağını dile getirmişti. Böylelikle Moltke, ima yoluyla da olsa, Çarlık Rusya egemenliği altındaki Kafkasya ve Orta Asya'daki Türklerle birlikte, geniş ve güçlü bir devletin kurulabilmesinin mümkün olduğunu ifade ediyordu. Aslında Osmanlı Devleti de, 19. asrın ortalarında, milliyetler çağındaki Avrupa'da fazla bir şansının kalmadığının farkındaydı. Burada sonucu olmayacak mücadeleler yürütmek yerine, maddi temelleri de var olan Asya'daki Türk halklarıyla birlik kurmanın daha gerçekçi olduğunun farkına varmaya başlamıştı. [7, s. 7]

Benzer yorumlar Macar Türkolog Arminius Vambery tarafından da yapılmıştır. Asıl adı Armin (Hermann) Wamberger (Weinberger) olan Türkolog, Sultan Abdülmecid zamanında, 1857 yılında İstanbul'a gelmiş, çeşitli yerlerde hizmet verdikten sonra Hariciye Nezaretinde tercümanlık görevinde bulundu. 1863 yılının Mart ayında Macar İlimler Akademisinin sağladığı 1.000 florinlik maddi destekle Orta Asya seyahatine çıkmıştır. Gezisi sırasında İngiliz hükümetine, Ruslar aleyhine casusluk faaliyetleri de yürütmüştür. Tahran'da bulunduğu sırada, hacdan gelmekte olan bir grup ile birlikte Hive, Buhara, Semerkant ve Herat'ı ziyaret etti. Geniş bir dil bilgisine sahip olan Vambery, derviş kılığıyla yapmış olduğu başarılı seyahatini aynı yıl tamamlayarak geri dönmüştür. [8, s. 502] O, gezisi sonrasında *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada (Orta Asya'ya) Seyahati* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserde, Osmanlı Devletinin, Çar I. Petro'dan önceki gücüne yeniden kavuşabilmesi için doğudaki Türk halklarıyla birlik içinde olması gerektiğini belirtmiştir. Arminius Vambery ayrıca, Türkler ve Moğollar arasında ırk ve dil bağlarının bulunduğunu işaret etmiş, geliştirmiş olduğu teorilerle; Türkler, Çinliler, Macarlar, Estonyalılar ve diğer toplulukları bir çatı altında toplamış, bunlara da *Turan grubu* adını vermiştir. Macar Türkolog Arminius Vambery, daha sonraki yıllarda da, Osmanlı Devleti'ne gelerek burada uzun süre kalmış ve Padişah II. Abdülhamit'in dostluğunu kazanmıştır. Vambery, "*Bir Anglo-Sakson, bir Slav, bir Latin milleti mevcut olduğu gibi büyük bir Turan kavmiyeti medeniyeti vardır ve o cemiyetin bayraktarı Türklerdir. Türklerin geleceği çok milletten daha emindir*"[9, s. 48] diyerek, özellikle İstanbul'daki entelijensiyasının gurunun okşamasını bilmiştir. Onun bu tür sözleri, daha birçok yazı ve konuşmasında da mevcuttur.

Türkçülük akımı, Rusya Türklerinin aydın zümresinin önemli şahsiyetlerinin bazılarının Osmanlı Devletine iltica etmesinden bir süre sonra siyasi mahiyet te kazanarak, tüm Türk halklarını tek bir devlet çatısı altında toplama ülküsüyle Pantürkizm hareketine dönüşmüştür. Bu tür hareketler, 19. yy sonu ve 20. yy başında, Avrupa'da diğer uluslarda da görüşmüştür. Ancak Pantürkizm, diğer "*pan*" hareketlerden (Almanya'nın bayraktarlığını yaptığı *Pancermenizm* ve Rusya önderliğindeki *Panslavizm*) birçok noktalarda önemli farklılıklar arz etmektedir. Fransız tarihçi François Georgeon'un da belirttiği üzere Pantürkizm, her şeyden önce ilerici bir içeriğin taşıyıcılığını yapmıştır. Siyasi sebeplerle Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş olan Rusya Müslümanları aracılığıyla Türkiye'ye

taşınmış olan bu düşünce vasıtasıyla Türk milliyetçiliği, liberal ve burjuva bir boyut kazanmıştır. Pantürkistler, geleneksel İslam anlayışına modern yorumlar getirmişler, kadınların toplumsal hayatta ter almasını savunmuşlar, Rusya Türklerindeki Tatarlar ve Azerbaycan Türklerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de ekonomik ve toplumsal alanda ilerlemenin gerçekleşmesini istemişlerdir. [10, s. 7]

20. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, Birinci Dünya Savaşına gelinceye kadarki dönemde, Kazan Tatarlarından Yusuf Akçura ile Azerbaycanlı Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali gibi Rusya Türklerinin de İstanbul'a gelmesiyle birlikte Türkiye'de Türk Birliği fikri daha da güç kazanmış, bu aydınların da içinde yer aldığı çeşitli dernekler kurulmuş, dergiler ve gazeteler çıkarılmaya başlanmıştır. Bu fikrin en büyük savunucusu olan ve Kırım'da çıkardığı "*Tercüman*" gazetesıyla tüm Türk Dünyasını etkilemeyi başaran İsmail Bey Gaspralı'nın görüşleri, bu dönemde Türkiye'de de dikkatle izlenmekteydi.

Türklük ve Türkçülük Çalışmalarının Kaynak Eserleri: Türkiye'de Türklük üzerine ilk çalışmalar, dil, edebiyat ve tarih alanlarında kendini göstermiştir. Osmanlı Türk münevverleri dil ve tarih konularında, o zamana kadar değinilmemiş yani hususlar üzerinde çalışmalar yaparken, uluslararası politikanın ilgi odağı haline gelmiş olan Orta Asya'ya kayıtsız kalamamışlardır. Örneğin, dil bilim alanında pek mühim faaliyetleri içerisinde olan Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-ı Çağatay* ve *Lisan-ı Türk-i Osmani* adındaki eseri kaleme almıştır. O, 1869 yılında Orta Asya seyahatine çıkmış ve Buhara elçisiyle birlikte bölge hakkında bir rapor hazırlamış ve 1871'de İstanbul'a dönerek bu raporu Osmanlı hükümetine sunmuştur. [5, s. 98] 19. yüzyılın son çeyreği, Sultan II. Abdülhamit devri, imparatorluğun devamını sağlamak için Osmanlı aydınlarının Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerini tartıştığı bir dönem olmuştur. Bu tartışmalarda, Osmanlı tarihinin önemli simalarında Türklük vurgusunun ön plana çıktığını gözlemlemekteyiz. *Kaşgar Tarihi* kitabının yazarı Mehmet Atıf, eserinin önsözünde, Orta Aysa Türklüğünü, din ve milliyet bakımından kardeşleri olarak göstermiştir. Tanzimat devri Osmanlı yazarlarının en meşhurlarından Ahmet Mithat Efendi, 1887 senesinde neşrettiği *Mufassal Tarih-i Kurun-u Cedide* adlı eserinde, Osmanlıların Türk soyundan olduğunu açık bir dille ifade etmiştir. *Kamus-ı Türki* adlı Türkçe sözlüğün Şemsettin Sami, Osmanlı dili ya da Osmanlıca deyimine kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. O'na göre *Osmanlı* tabiri sadece devletin unvanı idi. Milletinin adı Türk, dili de Türkçe idi. Sonraki yıllarda Jön Türk hareketinin önemli isimlerinden bir olan, fikir adamı, gazeteci ve yazar Mizancı Murat, *Tarih-i Umumi* adlı çalışmasında, Türklerin İslam öncesi tarihi üzerinde durmuştur. [3, s. 79] Köken olarak Dağıstanlı olan Mizancı Murat'ın asıl adı, Mehmed Murad'dır. Moskova'da Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, Rus yönetiminin baskıcı politikaları neticesinde İstanbul'a göç etmiştir. 1873 yılında geldiği İstanbul'da çeşitli gazetelerde çalışmış, Mekteb-i Mülkiye ve Darülmüallimin-i Âliye'de öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır. Bir süreliğine Dağıstan'a gitmiş ve dönüşünde, ona Mizancı adının verilmesini sağlayan *Mizan* gazetesini 1879-1882 yılları arasında yayınlamıştır. [11, s. 214]

Türkiye'de Türkçülük neşriyatı denildiğinde, hiç şüphe yok ki, akla gelen ilk isimler Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'dır. Gökalp'in bu konuda yazdığı en önemli eserler ise, "*Türkçülüğün Esasları*" ve "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*"tır. O, Türkçülüğün Esasları adlı kitabının başlangıç kısmında, Türklük üzerine ilk incelemelerin, Türk ülkelerinden önce Batılı ülkelerde başladığını bildirmektedir. Yine onun belirttiği gibi, Türklerin ulus bilincinin oluşmasında, 19. asırda Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin büyük etkisi olmuştur. Bu yüzyılda, Batı ülkelerinde Türklerle ilgili olarak iki hareket zuhur etmişti. Bunlardan ilki "*Turquerie*" yani Türk hayranlığıdır. Bu dönemde Osmanlı Türkiyesi'nde üretilen sanat eserleri, Avrupalı sanatseverlerin dikkatini çekmişti. Batılı seçkinler, Türk eserlerini bir şekilde tedarik ederek evlerinde bir *Türk salonu*, ya da *Türk odası* olarak sergilerlerdi. Ayrıca, Avrupalı ressamların Türklerle ilgili tabloları, şairlerin, filozofların Türk ahlakını ortaya koymak için yazdıkları kitaplar, Lamartine, Pierre Loti, Claude Ferrere'in Türkler hakkındaki dostane yazıları Türklerin milli duygularının coşmasına vesile oluyordu. [12, s. 5-6]

Ziya Gökalp'inyukarıda adı geçen eserlerinin yanı sıra, Kazan Türklerinden Yusuf Akçura'nın, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük görüşlerini değerlendirerek, Türklüğün varlığını sürdürebilmesi için Türkçülüğün uygulanmasının vazgeçilemez olduğu kanaatini bildirdiği, "*Üç Tarz-ı Siyaset*" adlı

eseri de, bu dönem yayımlarının en önemlileri arasında yer almaktadır. Akçura'nın, bundan başka, 19. asrın sonu ile 20. asrın başındaki Türkçülerin hayatının ve faaliyetlerini anlattığı “*Türkçülüğün Tarihi*” adında başka bir çalışması da mevcuttur. Gökalp “*Türkçülüğün Esasları*”nda, milletin oluşumunu, ırk, etnik köken, coğrafi, siyasi ya da iradi bir gruba bağlılıkla değil; dil, din, ahlak gibi olguların ortak olduğu, başka bir ifadeyle aynı eğitimi alan bireylerle sağladığını söyler. Türklerin tek bir dil ve kültüre sahip olduğu düşüncesindeki Ziya Gökalp, Türk halklarını üç gruba ayırarak sınıflandırmıştır.

1. Birçok özelliklerle birlikte kültürel açıdan tek ulus olan Türkiye Türkleri,

2. Türkiye Türklerini içine alacak şekilde, Azerbaycan, İran ve Harezmi bölgelerinde yaşamakta olan Oğuz Türkleri, (Gökalp bu dört grubu Oğuzistan olarak adlandırmaktadır)

3. Oğuz grubuna göre daha uzakta kalan, Yakut, Kazak, Kırgız, Özbek, Kıpçak ve Tatar gibi diğer Türk halkları.

Ziya Gökalp'e göre Turan'a giden yol, bu üç grubun birliğinden geçmekteydi. Yani, sırasıyla Türkiye Türkleri iç birliğini sağlamalı, ardından Oğuz birliği kurulmalı ve nihayetinde Türk birliğine ulaşılmalı.

Türklük Bilimi hakkında Avrupalı alimler, 19. asır boyunca birçok eser yayınlamıştır. Bu eserlerden bilhassa iki tanesi Türk aydınları tarafından büyük takdir ile karşılanmıştır. Bunlardan ilki Arthur Lumley Davids'in Londra'da 1832 senesinde yazdığı “*A Grammar of the Turkish Language*” Türk Dili Grameri kitabıdır. Bu eser aynı zamanda, Türkçenin yayınlanan ilk sistematik grameridir. Kitabın gramer bölümleri, Fuat ve Cevdet Paşaların *Kavaid-i Osmaniye* adlı eserlerine ilham kaynağı olmuştur. Bununla birlikte Ali Suavi'nin Paris'te çıkardığı *Ulum* gazetesinin ilk sayısında neşredilen “*Türk*” adlı makalesine Davids'in eserinin giriş kısmı temel olmuştur. [3, s. 53] Bahse mevzu diğeri kitap Leon Cahun'un, 1896 yılında Paris'te yayınladığı “*Introductory Histoire de L'Asie*” adındaki Asya Tarihine Giriştir. Bu kitapta Avrupa'ya medeniyeti getiren ırkın Turan ırkı olduğu teorisini ortaya koymuştur.

Batılı büyük devletlerin, Şark meselesi çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu askeri, siyasi ve sosyal açıdan müşkül vaziyete sürüklediği bu yüzyılda, bazı Avrupalı bilim insanları, Türklerin faziletlerini, kültürlerinin yüceliğini övmekte, Türklere karşı yöneltilen suçlamalara karşı koymaktaydı. Türkler hakkında olumlu ifadeler içeren bu çeşit yazılar, gözlem ve Türkiye'yi ziyaret maksadıyla Türkiye'ye gelen Avrupalıların seyahatnameleri ile hatıralarında yer almaktadır. 19 yy.'daki bazı keşifler de Avrupalıların, Asyalılara ve Asya kültürüne olan ilgisinin artmasını sağlamıştır. 18. yüzyılın ortalarında Fransız Şarkiyatçı, Sinolog ve Türkolog Joseph de Guignes'in *Histoire Generale des Huns, des Tures, des Mongoles, et Autres Tartares Occidentaux* (Hunlar, Türkler, Moğollar ve diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi) adlı kitabında Türkler hakkında tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Bu eserde, İslamiyet öncesi Türklerin Asya tarihinde önemli rol oynadıkları gün ışığına çıkarılmıştır. [13, s. 12] Aslen Polonyalı olan ve Osmanlı hizmetine girdikten sonra Mustafa Celaleddin adını alan Konstanty Borzecki de Türklerin eski tarihi hakkında bir eser kaleme almıştır. Osmanlı ordusunda önemli başarıları da olan Mustafa Celaleddin Paşa, 1869 yılında İstanbul'da yayınladığı *Les Tures Anciens et Modernes* (Eski ve Yeni Türkler) adlı kitabında kendisinden önce Davids'in de yaptığı gibi Türklerin medeniyete olan hizmetlerinden bahsetmiş, ayrıca ırk bakımında asılları üzerinde de tafsilatlı bilgiler vermiştir. O, bu çalışmasında, Türklerin ve Hunların, Moğollarla ırk olarak akraba oldukları fikrinin yanlış olduğunu ispata çalışmıştır. Yukarıda adını zikrettiğimiz Macar bilim insanı Arminius Vambery, Celaleddin Paşa'nın bu görüşüne karşı çıkmış, Türkler ve Moğollar arasında ırk ve dil bağlarının varlığına işaret etmiştir. Vambery, geliştirdiği teorilerle Türkler, Çinliler, Macarlar, Estonyalılar ve diğer toplulukları Turan grubu altında toplamıştır. [13, s. 13]

Avrupalı şarkiyatçılar, 1700'lü yıllardan itibaren, Çin ve Arap kaynaklarına dayanarak bilimsel çalışmalar yapmaktaydı. Osmanlı aydınları, coğrafi yakınlığın sağladığı avantajdan da yararlanarak bu ilmi faaliyetleri tanıma imkânı bulmuşlar ve bu şarkiyatçılardan etkilenmişlerdir. Joseph de Guignes, A. Lumley Davids ve Leon Cahun gibi alimlerin çalışmalarının yanı sıra, yukarıda da zikrettiğimiz üzere, Turan sözcüğünü coğrafi bir isim olmaktan ziyade etnik bir kategoriye ifade etmek için kullanan Vambery, Osmanlı aydınlarındaki etkilenmenin kaynağını oluşturmuştur. Bunlara ilave olarak,

Avrupa’da vuku bulan 1848 Devrimlerinden Osmanlı topraklarına sığınan Macar ve Polonyalı mülteciler, Avrupa’daki romantik milliyetçilik anlayışını, Osmanlı Devleti’ne taşımışlardır. [5, s. 96]

Avrupa’da yapılan bilimsel çalışmalardan haberdar olunması ve yeni düşünce akımlarının imparatorluk arazisine girmesi beraberinde, 19. yy’ın ikinci yarısından başlayarak Türk aydınları arasında kültürel Rönesans’ın doğmasını sağlamıştır. Ziya Gökalp özellikle, J. De Guignes’in Hunlar, Türkler, Moğollar ve diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi, Lumbey David’in Türk Dili Grameri ve Leon Cahun’un Asya Tarihine Giriş adlı eseri ile bu çalışmanın Necip Asım tarafından yapılan tercümesinden etkilendiğini belirtmektedir. [14, s. 104] Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki Türk aydınları, bir yandan İslam öncesi Türk tarihine ve imparatorluk dışında, özellikle de Rusya’da yaşamakta olan Türk halklarına karşı bilimsel ilgileri artmaktayken; diğer taraftan kendi milli sanatları ve dillerine bağlılıkları artmaktaydı. Ziya Gökalp’e göre, bu hususta da Avrupa’nın etkisi vardı. Çünkü Batılı ülkelerde yapılmakta olan çalışmaları inceleyen bu aydınlar, Avrupalıların Türk sanatına duyduğu hayranlığı görüyor, Lamartine, Pierre Loti gibi yazarların Türk örf ve adetlerine övgü dolu sözleri ile Max Müller gibi Batılı dil bilimcilerin Türk dili mantiki grameri ve uyumlu havası hakkında yazdıklarını okudukça milletiyle gururlanmaktaydılar. [14, s. 105]

Bu bağlamda, Fransız A. I. De Sacy, Alman W. Radloff, İngiliz E. J. W. Gibb gibi 19. yüzyılın diğer şarkiyatçıları da Türk aydınları üzerinde önemli etkiler bıraktığını da dile getirmek gerekir. Ancak Sultan II. Abdülhamit saltanatının son yıllarındaki Türk gençlerine en büyük etki Leon Cahun tarafından bırakılmıştır. Sürgündeki Jön Türkler, 1860’lı yıllardan itibaren Cahun ile irtibat halindeydiler. Onun eserinde, Asya’ya medeniyet getiren ırkın Türkler olduğunu söylemesinin, Türkçü aydın kesimde büyük bir memnuniyetle karşılandığına şüphe yoktur. Orhun (Göktürk) kitabelerini 1893 yılında çözümleyen ve bu bilgileri 1896’da kitap olarak yayınlayan Danimarkalı dil bilimci ve Türkolog Vilhelm Thomsen de, Türk aydınlarının ilgilendiği Avrupalı şarkiyatçılardandı. [13, s. 14]

Osmanlı İmparatorluğunda, 1908 yılında Meşrutiyetin ikinci kez ilanından sonra, ülkede oluşan yeni özgür ortamda birçok dernek ve cemiyetler kurulmuş, dergi ve gazeteler yayın hayatına başlamışlardı. 20. asrın başlarında Türkiye’de Türkçü yayınların merkezi, İstanbul’da faaliyet gösteren Türk Ocağı’nın yayın organı olan Türk Yurdu dergisi olmuştur. 1919 senesinde İstanbul’un İtilaf Devletleri tarafından işgali üzerine kapanmak zorunda kalan Türk Ocakları, 1923’ten sonra Cumhuriyetin başkenti Ankara’da yeniden açılmıştır. Bu dergide Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul ve Yusuf Akçura gibi birçok Türkçünün makaleleri yayımlanmıştır. Bu dergi 1931 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. 1941 senesinde Hamdullah Suphi Tanrıöver’in çalışmalarıyla Türk Ocaklarının yeniden aktif hale gelmesiyle yayın hayatına yeniden başlayan Türk Yurdu dergisi; Hasan Ferit Cansever, Haluk Ökeren, Osman Turan, Reşat Genç, Sadi Somuncuoğlu gibi aydın devlet ve bilim insanlarının yönetiminde basımını günümüze kadar sürdürmektedir. [14, s. 11-12] Türkiye’de, 20. asırda Türkçülük üzerine yayın yapan daha birçok dergi vardır. Bunlar arasında en çok bilineni, Cumhuriyet Türkiye’sinin en meşhur Türkçülerinde Hüseyin Nihal Atsız tarafından çıkarılan *Orkun*’dur. Bu derginin, kapağında kurt amblemi bulunuyordu ve derginin adı olan *Orkun* yazısının hemen yanında Ziya Gökalp’in sözü, “*Ben, Sen, O yok, Biz varız*” yazısı yer almaktaydı. [15, s. 16] Bundan başka, Önyasa, Milli Yol ve Gökbörü gibi dergilerde de mevcuttur.

Rusya’da ulusal bağımsızlık mücadelesi yürüten bazı önderler, Bolşevikler karşısında başarılı olamayınca yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Onların bazıları Türkiye’ye gelmiştir. Bu liderler Türkiye’de buldukları süre içinde Rusya Türkeri’nin hukuk mücadelesine devam etmişler ve bu mücadeleyi yazdıkları eserlerle Türkiye’ye ve Batı alemine duyurmaya çalışmışlardı. Başkurt halkının önemli liderlerinden Zeki Velidi Togan’ın “*Hatıralar*” ile “*Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*” ve Azerbaycan Türklerinin önderi, Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti’nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade, “*Azerbaycan Cumhuriyeti*” ile yine Azerbaycanlı önderlerden Mirza Bala Mehmetzade, “*Azerbaycan Misak-ı Millisi*” ve “*Milli Azerbaycan Hareketi*” adlı kitaplar ile bu mücadeleyi tanıtmışlardır. Azerbaycanlı aydınlar İstanbul’da “*Azeri Türk*” adlı bir dergi de çıkarıp burada çok önemli makaleler yayımlamışlardır. Milli mücadeleyi savunmak için yurt dışında mücadele edenler arasında Mustafa Çokay’ın ayrıcalıklı bir yeri vardır. Türkistan Muhtar Cumhuriyeti’nin

Bolşevikler tarafından dağıtılması üzerine Çokay, bir süre Kafkasya’da bulunmuş, ardından İstanbul üzerinden Paris’e giderek Rusya Türklerinin milli bağımsızlık mücadelesini siyasi alanda yürütmeye devam etmiştir. Aynı yıllarda, Türkistan davasını ve Türk halklarının haklılığını dünyaya duyurmak için Türkiye’de bulunan Rusya Türklerinin önderleri de aynı çaba içindeydiler. Seslerini duyurma gayreti içindeki Türkistanlılar, 1927 yılında İstanbul’da, Zeki Velidi’nin yönetiminde “*Yeni Türkistan*” dergisi yayınlamaya başlamıştı. Bu dergiye yazılarıyla katkı sağlayan Mustafa Çokay, mücadeleyi daha geniş kitlelere duyurmak için Berlin’de 1929 yılında “*Yaş Türkistan*” dergisini çıkarmıştır. Mustafa Çokay maddi varlığının büyük kısmını, Yeni Türkistan dergisinin çıkarılmasına harcamıştı. Bu yüzden Yaş Türkistan için gerekli maddiyat, o zamanki Polonya Devlet Başkanı Jozef Pilsudski’nin himayesindeki Promete derneğinden sağlanmıştır. Paris’te ikamet etmekte olan Çokay, derginin editörü idi. Basım ve yayın işlerini ise Berlin’deki Türkistanlı gençler, Abdolvahap Oktay ve İbrahim Arif Yarkın yapmaktaydı. Bu iki dergi bir süre Türkistan ulusal bağımsızlık mücadelesini birlikte yürütmüştür. 1931’de Yeni Türkistan’ın kapanması üzerine, Yaş Türkistan, yaklaşık 10 yıl tek başına yayınlarına devam etmiştir. 1939’da İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması ve derginin okuyucularının buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmaları sebebiyle faaliyetini durdurmuştur. Yaş Türkistan dergisi basıldığı süre zarfında, Türkiye dahil olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde okunmaktaydı. Dergiyi takip edenler sadece Türkistanlılar değildi. Moskova başta olmak üzere Sovyet idarecileri de dergide yazılanları okuyordu. Mustafa Çokay’ın, Sovyetler Birliği’nin dışında olmasına rağmen ülke hakkında bu kadar çok bilgiye sahip olabilmesi komünist yönetimi hiddetlendirmiş, Türkistan’da çok sayıda aydın, Çokay’a casusluk yaptıkları gerekçesiyle cezalandırılmıştır. Fakat her ne hal ve şartta olursa olsun, Sovyet yönetimi, Çokay’ın yazdıklarını yalanlayamamıştır. [16, s. 36-37]

Sovyetler döneminde Türkçülük ve Türk halklarının ulusal bağımsızlık mücadeleleri ile ilgili araştırmalar, Komünizm ve Bolşevizm bakış açısıyla kaleme alındığından, bu eserler ilmi tarafsızlıktan yoksundur. Söz konusu çalışmalarda Türkçülük; agresif, yayılcı, burjuva milliyetçiliği olarak karalanırken, halkının özgürlüğü için mücadele eden büyük şahsiyetler bozguncu ve yıkıcı olarak haksız bir şekilde suçlanmışlardır. D. L. Golinkov tarafından kaleme alınan ve Moskova’da 1975 yılında yayınlanan “*Kruşeniye Antisovetskogo Podpolya v SSSR*” (SSCB’de Sovyet Karşısı Yeraltının Çöküşü)adlı kitabı buna bir örnektir. Eserin 276-290 sayfaları arasında Taşkent’teki Basmacı Milli Hareketi, İngilizlerle işbirliği halindeki bir Anti Sovyet hareket olarak gösterilmiştir. [17]

Konu Hakkındaki Araştırma Eserleri: Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlıklarına kavuşan Türk cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu’nun Türk bölgelerinde ulusal bağımsızlık hareketi gerçek yönleriyle ele alınarak araştırılmıştır. Kazakistan’da, Türkçülük ve Türk halklarının bağımsızlık hareketleri üzerine çalışmalar yapan bilim insanları içinde ismi en öne yazılacaklardan biri, tarihçi Köşim Yesmagambetov’dur. Onun “*Alem Tanıgan Tulga*” (Dünyanın Tanıdığı Şahsiyet) adlı eseri Mustafa Çokay’ın hayatı ve hizmetleri hakkında yazılmış en kapsamlı kitaptır. Ömrünün son gününe kadar Mustafa Çokay araştırmalarını sürdüren Yesmagambetov, 2014 yılında Çokay’ın tüm eserlerini 12. ciltlik bir külliyatta toplamayı başarmıştır. [18]Bir diğer Kazak bilim insanı Mambet Koygeldiyev’in *Ultık Sayasi Elita*” (Milli Siyasi Elit)ve “*Tutas Türkistan ideası ve Mustafa Şokayulu*” (Birleşik Türkistan İdeali ve Mustafa Çokayoğlu) adlı kitapları ile yine Koygeldiyev’in M. K. Aldajumanov ile birlikte kaleme aldığı “*Alaş Kozgalısı*” (Alaş Hareketi)çalışması, Sovyet matbuatında yazılanların aksine Alaş-Orda hareketi hakkında gerçek bilgileri bilim dünyasına kazandırmıştır. Bu hareketle ilgili olarak, Kenes Nurpeyisov’un “*Alaş hem Alaş Orda*” (Alaş ve Alaş Orda)ile Ordalı Konıratbayev’in “*Turar Rıskulov, Kogamdık-Sayasi Jane Memlekettik Kızmeti*” (Turar Rıskulov, Toplumsal, Siyasi ve Devlet Hizmeti)adlı eserleri, Kazakistan’daki ulusal bağımsızlık mücadelesini ve Rusya Türklerinin hak ve hukuku için mücadelesini objektif bir bakış açısıyla gerçek yönleriyle değerlendirmiştir. [19] Tarihçi Sabit Şildebay tarafından 2002 yılında Almatı’da basılan “*Türkşildik Jane Kazakstandağı Ult-azattık Kozgalısı*” (Türkçülük ve Kazakistan’daki Ulusal Bağımsızlık Hareketi)adlı çalışmada, Türkçülük hareketi, olumlu bir şekilde değerlendirilerek bu yolda hizmet edenler halklarının bağımsızlıkları ve hukuku için mücadele veren değerli kişiler olarak gösterilmiştir. [20]

Bağımsızlık devri Özbekistan’da da bu tür yayınlar çıkmaya başlamıştır. Özbek tarihçiliğinin en önemli isimlerinden, İkinci Dünya Savaşı’na da katılmış olan Hamid Ziyayev’inn “*Türkistonda Rossiya*

Tojavuzi va Hukmronligiga Karshi Kurash” (Türkistan’da Rusya Tecavüzü ve Hükümranlığına Karşı Mücadele) adlı eserde, 18. yüzyıldan, 20. asrın başına kadarki dönemdeki Özbek bağımsızlık mücadelesi anlatılmıştır. Dilorom Alimova’nın “*Turkestan v Naçala XX Veka: k İstorii Natsionalnoy Nezavisimosti*” (Yirminci Yüzyılın başlarında Türkistan: Ulusal Bağımsızlık Tarihinin) adındaki çalışması, Özbek Türklerinin ulusal bağımsızlık mücadeleleri hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Bunlardan başka Rustambek Şamsitdinov çalışmalarında Sovyet egemenliği döneminin, Özbekistan kültürel ve sosyal yaşamına yaşattığı faciaları kaleme almıştır. [21]

Sovyetler Birliği’nin yıkılmasının ardından Türkçülük üzerine Tataristan’da da önemli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Rafael F. Muhametdinov tarafından 1995 yılında Kazan’da basılan “*Zarojdeniye i Evolyutsiya Tyurkizma*” (Türkçülüğün Kökeni ve Evrimi) adlı eserde Yusuf Akçura esas alınarak, 19. asrın sonu ile 20. asrın başındaki Rusya ve Türkiye Türklerindeki Türkçü hareketten başlayarak, 20. asrın sonunda Türkiye’deki, Rusya’daki ve Bağımsız Devletler Topluluğu’ndaki Türkçü faaliyetler değerlendirilmiştir. [22] Tatarların ulusal bağımsızlık hareketleri üzerinde önemli çalışmalar yapan Tatar bilim adamı Ravil Amirhanov’un, 2005 yılında Kazan’da basılan “*Tatarskiy Narod i Tatarstan v Naçale XX veka*” (20. Yüzyılın Başlarında Tatar Halkı ve Tataristan) adlı eserinde Sovyet yönetimi kurulmadan önceki ve Sovyetler Birliği’nin kurulmasının ardından oluşan Tatar ulusal mücadelesi hakkında bilgiler verilmektedir. [23] Yine Kazan’da Sovyetler Birliği’nin dağılmasının hemen ardından 1991 yılında, Tatar ulusal bağımsızlık hareketinin önder isimlerinden olan, Ayaz İshaki’nin 1933 yılında Berlin’de Tatar dilinde basmış olduğu “*İdil-Ural*” adlı eseri 1991 yılında Rus dilinde yeniden basılmıştır. Bir başka Tatar ulusal liderleri olan Musa Jarullah Bigiyev’in bazı makaleleri 2006 yılında Kazan’da “*Anatologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı*” (Tatar Teolojik Düşüncesinin Antolojisi) adıyla bir kitap halinde toplanarak basılmıştır. [24]

Azerbaycan’da Bakü şehrinde 1998 yılında “*Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq Problemləri*” adlı bir konferans düzenlenmiş ve bu konferansda Azerbaycan’daki Türkçü hareket hakkında çok değerli bildiriler sunulmuştur. 2003 yılında ise TÜRKSOY tarafından Ankara’da “*İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri*” adlı bir konferans düzenlenmiş, bu konferansa da Türkiye’nin yanı sıra Kazakistan, Tataristan ve diğer Türk halklarının yaşadığı ülke ve bölgelerden çok sayıda bilim adamı katılarak, bu iki değerli Türkçü hakkında önemli bilgiler içeren bildiriler sunulmuşlardır. 2005 yılında Güney Kazakistan Oblastında “*Turar Rıskulovtın 110 Jıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılemi Konferentsiya*” adlı bir konferans yapılmış ve bu konferansta Turar Rıskulov’un hizmeti ve sadece Kazakistan değil tüm Türk dünyası için ne kadar önemli bir şahıs oluşu ile ilgili bildiriler sunulmuştur. [25]

Son dönemlerde Türkiye’de Türk ilim adamları tarafından da Türkçülük akımı ciddi bir şekilde incelenmeye ve bu konuda eserler verilmeye başlanmıştır. Nizam Önen’in “*İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*”, Yusuf Sarınay’ın “*Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Türk Ocakları*”, Füsun Üstel’in “*İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği, Türk Ocakları (1912-1931)*”, Rıdvan Akın’ın “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*” adlı kitapları Türkiye Türkleri ile birlikte Rusya’da yaşayan Türklerdeki Türkçü hareketler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bunlar arasında Yusuf Sarınay ve Füsun Üstel tarafından kaleme alınan eserler Türkiye Türklerinde Türkçülük hareketi için son derece önemli olan “Türk Ocakları” hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. [26] Türkiye’de Türkistan Türklerinin bağımsızlık hareketi hakkında önemli çalışmalar kaleme alan bilim insanlarından biri de Abdulvahap Kara’dır. Bu alanda çok sayıda makale ve kitabı bulunan Kara’nın en önemli eserlerinden biri “*Türkistan Ateşi - Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*”dir. Bu kitapta kaynak eserlerden de yararlanarak Mustafa Çokay’ın Türkistan’da ve yurt dışındaki mücadelesi anlatılmıştır. [27]

Ahat Andican’ın 2003 yılında İstanbul’da basılan “*Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*” adlı kapsamlı eserinde ise Türkistan halkının bağımsızlığı için verilen mücadeleden sonuç alınamamasının ardından, hareketin önderlerinin yurt dışında yürüttüğü faaliyetler hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Andican’ın diğer kapsamlı kitabı, “*Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*” adını taşımaktadır. Bu çalışmada Timur devrinden Türkiye Cumhuriyeti’ne kadar Türkiye Türklüğü ile Orta Asya Türkleri arasındaki siyaysa, sosyal ve kültürel ilişkileri irdelenmiştir. Aslen Özbek olan Baymirza Hayıt, İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyet ordusu ile birlikte Almanya’ya karşı savaşırken Beyaz

Rusya topraklarında 1941 senesinde Naziler tarafından esir alınmıştır. Bu tarihten, ölümüne kadar hayatının önemli bir kısmını Almanya’da geçiren Hayit, Türkistan Türklerinin tarihi, savaşları ve ulusal bağımsızlık ayaklanmaları hakkında önemli eserler yazmıştır. Bunlar arasında en önemlileri, “*Türkistan Devletleri’nin Milli Mücadele Tarihleri*” ile “*Basmacılar, Türkistan Milli Mücadele Tarihleri*”dir. Çoğunlukla Türkiye tarihi hakkında araştırmalar yapan, Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden Şevket Süreyya Aydemir’in “*Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*” adlı çalışmasının 3. cildi, Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde önemli görevlerde bulunmuş olan Enver Paşa’nın Basmacı Hareketine katıldıktan sonraki hayatını anlatmaktadır. Enver Paşa’nın Türkistan’da bağımsızlık mücadelesi yürüttüğü sırada onun yanında bulunan Abdullah Recep Baysun’un “*Türkistan İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*” adlı kitabı da bu hareket hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. [28]

Türkçülük hareketi üzerine Batı aleminin aydınları da önemli çalışmalarla katkıda bulunmuşlardır. Jacob M. Landau “*Pan-Turkism from Irredentism to Cooperation*”, David Kushner, “*The Rise of Turkish Nationalism (1876-1908)*”, Uirel Heyd “*Fondations of Turkish Nationalism, The Life and Teachings of Ziya Gökalp*”, S. A. Zenkovsky “*Panturkism and İslam Russia*” Fronçois Georgeon “*Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)*”, “*Aux Origines du Natinalisme Turc, Yusuf Akçura (1876-1935)*”, A. Bennigsen-Lemercier C. Quelqujay, “*Steppe Ezan Sesleri, Rus Egemenliği Altındaki İslam’ın 400 Yılı*” Josephe Castagné, “*Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*”, adlı eserlerde Türkiye ve Rusya Türklerinin Türkçü faaliyetleri ve ulusal bağımsızlıkları için mücadeleleri, ilmi tarafsızlıkla değerlendirilmiştir.

Sonuç: Elbette ki Türklü ve Türkçülük üzerine çalışmalar bu saydıklarımızdan ibaret değildir. Konu üzerinde Türkiye ve dünya kütüphanelerinde ve arşivlerinde daha çok çalışmalar gerekmektedir. Rus egemenliği altındaki Türklerin ulusal bağımsızlık hareketleri ve Türk birliği idealinin gelişimi hakkında, Rusya Federasyonu ile eski Sovyet cumhuriyetlerinin arşivleri en önemli kaynak merkezlerindedir. Örneğin, Özbekistan Devlet Arşivlerindeki 1, İ-1, 1010 ve İ-47’de numaralı fonlarda Türkistan Türklerinin ulusal bağımsızlıkları yolunda yürüttükleri faaliyetler ve yetkili Rus makamlarının bunlara karşı aldıkları önlemler hakkında çok önemli belgeler bulunmaktadır. Bu belgeler arasında Rus idarecilerinin hazırlamış oldukları raporlar ve sundukları bildirimler çok sayıda mevcuttur. Bu belgeler arasında İ-1 Fonundaki, 27 sayılı dosyadaki, 32 numaralı belgenin 1-11. sayfalarındaki, Türkistan General Valisi Duhovski’nin hazırladığı “*Türkistan’daki İslam*” adlı bildirimde ve İ-17, Fonundaki, 1 sayılı dosyadaki, 31137 numaralı belgenin 28-38 sayfalarındaki, “*Fergana Vilayetindeki Ayaklanmaların Soruşturulması Hakkındaki Rapor*, Türkistan’daki İslam’ın durumu, Türkistan halkının Rus egemenliğine karşı vermiş oldukları mücadele, Cedit okullarındaki Tatar öğretmenlerin çalışmaları ve Çarlık Rusya yönetiminin bu Cedit okulları ile Tatar öğretmenlere karşı giriştiği önlemler hakkındaki çok önemli bilgiler yer almaktadır.

Kaynakça

1. Қойгелдиев М.Қ. *Ұлттық саяси элита. – Алматы: «Жалын», 2004. – 399 б.*
2. Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s. 19.*
3. Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Türk Ocakları, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 24.*
4. Pavrus Risal, “*Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar I*”, *Türk Yurdu, yıl 1, sayı 21, cilt 2, 23 Ağustos 1328-5 Eylül 1912, s. 656-657.*
5. Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005. – S. 42.*
6. Azmi Özcan “*Osmanlıcılık*”, *TDV İslam Ansiklopedisi, C. 33, s. 485 485-487.*
7. Ridvan Akin, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918), Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 8-9.*
8. Turgut Akpınar, “*Arminius Vámbéry*”, *TDV İslam Ansiklopedisi, C. 42, s. 502 501-502.*
9. Necati Gültepe, *TURAN, Turancılık Tarihinin Kaynakları, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 38-39.*
10. François Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930), (Çev. Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 7.*

11. Abdullah Uçman, "Mizancı Murad" TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, s. 214-216.
12. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990, s. 5-6.
13. David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (Çeviren Şevket Serdar Türet, Rekin Erdem, Fahri Erdem), Kervan yayınları, İstanbul, 1979, s. 12.
14. Uirel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Çeviren Kadir Günay), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 104.
15. Necmeddin Sefercioğlu, *Türkçü Dergiler*, Türk Ocakları Yayınları, Ankara, 2008, s. 11-12.
16. Y.T., "Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay", *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay*, (Çıkaran A. Oktay), İstanbul, 1950, s. 36-37.
17. Голинков Л.Д. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Москва: «Издеалство политической литературы», 1975. - . 704 с.
18. Есмагамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 501 б.; Мұстафа Шоқай Шығармаларының Толық Жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты», 2014.
19. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. – Алматы: «Жалын», 2004. - 399 б., Қойгелдиев М.Қ., Алдажұманов Қ.С. т.б. Алаш қозғалысы. Движение Алаш. – Алматы: «Алаш баспасы», 2005. – 493 б., Нұрпейісов К. Алаш һәм алашорда. – Алматы: «Атамек», 1995. – 253 б., Қоңыратбаев О.Т. Рысқұлов. Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. – Алматы: «Қазақстан», 1994. - 448 б.
20. Шілдебай С. Түрікілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: «Ғылым», 2002. – 138 б.
21. Зияев Х. Туркистонда Россия тожавузи ва хукмронлигига қарши кураш. (XVIII-XX аср бошлари). – Тошкент: «Шарқ» наириет-матбаа концернининг бош тахририяти, 1998. – 475 б.; Шамсутдинов Р. Узбекистонда Советларининг қулоқлаштириши сиесати ва унинг фожеали оқибатлари. - Тошкент: «Шарқ» наириет-матбаа концернининг бош тахририяти, 2001. – 366 б.; Истиқлол йулида шахид кетганлар. – Тошкент: «Шарқ» наириет-матбаа концернининг бош тахририяти, 2001. – 413 б.; Алимова Д.А. Туркестан в начале XX века: к истории национальной независимости. – Ташкент: Главная редакция издательско-полиграфического концерна «Шарқ», 2000. – 668 с.
22. Мухаметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. - Казань: «Заман», 1996. – 272 с.
23. Амирханов Р. Татарский народ и Татарстан в начале XX века. – Казань, 2005. – 173 с.
24. Исхаки Аяз. Идил-Урал. – Берлин, 1933. – 64 с.; Бигиев М. Антология татарской богословской мысли. – Казань, 2006. – 181 с.
25. *Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq Problemləri*. - Bakü: Ay-Ulduz Nəşriyyatı, 1998. - 151 s., İsmail Bey Gaspiralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003.
26. Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği. Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
27. Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi, Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayıncılık, İstanbul, 2002.
28. Andican Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.; *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele Tarihleri*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1995.; *Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Qoldanılğan ädebietter

1. Koygeldiyev M.K. Ұлтық саяси элита. – Алматы: «Жалын», 2004. – 399 б.
2. Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s. 19.
3. Yusuf Sarıнай, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 24.
4. Pavrus Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar I", *Türk Yurdu*, yıl 1, sayı 21, cilt 2, 23 Ağustos 1328-5 Eylül 1912, s. 656-657.

5. Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 42.
6. Azmi Özcan “Osmanlıcılık”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 33, s. 485 485-487.
7. Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 8-9.
8. Turgut Akpınar, “Arminius Vámbéry”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 42, s. 502 501-502.
9. Necati Gültepe, *TURAN, Turancılık Tarihinin Kaynakları*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 38-39.
10. François Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, (Çev. Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 7.
11. Abdullah Uçman, “Mizancı Murad” TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, s. 214 214-216.
12. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990, s. 5-6.
13. David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (Çeviren Şevket Serdar Türet, Rekin Erdem, Fahri Erdem), Kervan yayınları, İstanbul, 1979, s. 12.
14. Uirel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Çeviren Kadir Günay), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 104.
15. Necmeddin Sefercioğlu, *Türkçü Dergiler, Türk Ocakları Yayınları*, Ankara, 2008, s. 11-12.
16. Y.T., “Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay”, *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay*, (Çıkaran A. Oktay), İstanbul, 1950, s. 36-37.
17. Golinkov L.D. *Krusheniye antisovetskogo podpol'ya v SSSR. - Moskva: «Izdedalstvo politicheskoy literatury», 1975. - 704 s.*
18. Yesmağambetov K.L. *Әлем таныған тұлға. - Алматы: «Dayk-Press», 2008. - 501 б.; Мұстафа Шокay Шығармаларының Тoлық Жинағы. Он yekі томдық - Алматы: «Kazakstan Respublikasy Білім және ғылым министрлігі R.B. Syleymenov atyндағы Шығыстану институты », 2014.*
19. Koygeldiyev M.K. *Ұтық саяси элита. - Алматы: «Zhalyn», 2004. - 399 б., Koygeldiyev M.K., Aldazhymanov K.S. t.b. Alash kozğalysy. Dvizheniye Alash. - Алматы: «Alash baspasy», 2005. - 493 б., Nырпейісов K. Alash hәм alashorda. Алматы: «Atatek», 1995. - 253 б., Қоңыратбайев O. T. Rysқыlov. Қоғамдық-саяси zhәне мемлекеттік қызметі. - Алматы: «Kazakstan», 1994. - 448 б.*
20. SHildebay S. *Тырикshildik zhәне Kazakstandaғы ұлт-азаттық kozğalys. - Алматы: «Gылым», 2002. - 138 б.*
21. Ziyayev KH. *Turkistonda Rossiya tozhavuzi va khukmronligiga karshi kurash. (KHÝÍÍ - KHKH asr boshları). - Toshkent: «Shark» nashriyet-matbaa koshkerning bosh takhririyati, 1998. - 475 b .; Shamsutdinov R. Uzbekistonda Sovetlarining қ ulok lashtirish siyساتi va uning fozheali okibatları. - Toshkent: «Shark» nashriyet-matbaa koshkerning bosh takhririyati, 2001. - 366 b .; Istiklol yulida shakhid ketganlar. - Toshkent: «Shark,» nashriyet-matbaa koshkerning bosh takhririyati, 2001. - 413 b .; Alimova D.A. Turkestan v nachale KHKH veka: k istorii natsional'noy nezavisimosti. - Tashkent: Glavnaya redaktsiya izdatel'sko-poligraficheskogo kontserna «Shark», 2000. - 668 s.*
22. Zarozhdeniye i evolyutsiya tyurkizma. - Kazan': «Zaman», 1996. - 272 s.
23. Amirkhanov R. *Tatarskiy narod i Tatarstan v nachale KHKH veka. - Kazan', 2005. - 173 s.*
24. Iskhaki Ayaz. *Idil-Ural. - Berlin, 1933. - 64 s .; Bigiyev M. Antologiya tatarskoy bogoslovskoy mysli. - Kazan', 2006. - 181 s.*
25. *Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılık Problemləri. - Bakü: Ay-Ulduz Nəşriyyatı, 1998. - 151 s., İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003.*
26. Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği. Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
27. Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi, Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi, Da Yayıncılık, İstanbul, 2002.*
28. Andican Ahat, *Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.; Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.; Baymirza Hayıt, Türkistan Devletleri’nin Milli Mücadele Tarihleri, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1995.; Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.*

ӘӨЖ 17.00.16
МРНТИ 03.23.07

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.12>

¹С.Б. Даутова *

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
ғылыми -зерттеу институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, доцент
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
E-mail: a730chn@mail.ru

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНЕ ЖАТАТЫН ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ НЕГІЗГІ МӘДЕНИ-КӨРКЕМДІК КОДТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы қазақ халқының ұлттық кодын сақтай білу қажеттілігінің маңыздылығы айтылған. Сонымен қатар, Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштеріндегі қоғамдық сананы жаңғыртуға әсер ететін салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, ұлтымыздың мәдени кодын құрайтындығы туралы баяндалған. Насирудин Баһанддин Рабғузи әулие-әнбиелерінде дүниетаным түсінігі діни тұрғыдан түсіндірілгенімен, бұл адамзаттың өмірімен тығыз байланысты әдет-ғұрыптарымен қатар жүретіндігі қарастырылған. Алтын Орда тұсында жазылған Рабғузидың әдеби мұрасында түркі халықтарының ғана емес, басқа да жалпы халықтардың әдет-ғұрыптарының адам өміріндегі маңыздылығы айтылған. Мақалада Рабғузи шығармасы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан рухани тәрбиені жалғастырушы құрал ретінде қызмет ететіндігі баяндалған. Автордың «Қисас-ул әнбиясы» мәдени құндылығы жағынан жастарға рухани тәрбие беруде өте маңызды шығарма. Онда адам бойындағы рухани мәдениеті, ақылы, жауапкершілігі арқылы жан-дүниені қабылдайтыны және адамның мінез-құлқының қалыптасуына әсер ететін факторлар қарастырылған. Ендеше, осы сезімдерден тұратын адам – өмірі мен оның барысы руханилық құбылыстар жиынтығы болса, бұл кеше, бүгін, ертең де өзінің жалғасын табатыны сөзсіз.

Мақалада, әлемдегі әр ұлт өкілі өзінің ұлттық коды, дүниетанымы, бойында қалыптасқан ұлттық санасы арқылы әлемдік өркениетті қабылдайтындығы және оны өз ұлтының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сәйкес, икемді етіп дамытуды көздейтіндігі сараланған. Түркі тілдес халықтарға ортақ әдеби шығармалар, оның ішінде қазақ халқының этнографиясын зерттеуде, тілін түсінуде ортақ дерек көздерінің бар екендігі Рабғузи шығармаларын құнды етеді. Мақалада, Рабғузи шығармаларындағы қазақ халқының этнографиясын зерттеуде ортақ дерек көздерінің бар екендігін зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселе болып табылатындығы айтылған.

Кілтті сөздер: ұлттық код, рухани мұра, менталитет, толеранттылық, этнос, ислам, тотемизм, конференция, КСРО, реформа.

¹Даутова С.Б. *

¹директор научно-исследовательского института Казахского национального педагогического университета имени Абая, доктор филологических наук, доцент
Республика Казахстан, г. Алматы.
E-mail: a730chn@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ И ЯЗЫКОВОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ОСНОВНЫХ КУЛЬТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ КОДОВ

Аннотация

В статье подчеркивается важность необходимости сохранения национального кода казахского народа указанные в статье первого Президента Казахстана «Ориентация в будущее: духовное возрождение». Кроме того, письменные памятники золотоордынской эпохи рассказывают о традициях и обычаях, которые влияют на возрождение общественного сознания, формируя

культурный код нашего народа. А также, в произведениях Насируддина Баханддина Рабгузи понятие мировоззрения объясняется с религиозной точки зрения, тем не менее оно сопровождается обычаями, тесно связанными с жизнью человека. Литературное наследие Рабгузи, написанное во времена Золотой Орды, подчеркивает важность обычаев не только тюркских народов, но и других народов в жизни человека. В статье говорится, что труд Рабгузи служит инструментом для продолжения духовного воспитания, передаваемого из поколения в поколение тюркского народа. Произведение «Кисас-уль Анбия» – это очень важная работа в духовном воспитании молодежи с точки зрения культурной ценности. Рассмотрены факторы, влияющие на формирование поведения человека и восприятие души через духовную культуру, разум, ответственность в человеке. Если человек состоит из этих чувств – его жизнь и ее ход – это совокупность духовных явлений, она обязательно будет продолжаться вчера, сегодня и завтра.

В статье анализируется тот факт, что каждая нация мира воспринимает мировую цивилизацию через свой национальный код, мировоззрение, национальное сознание и стремится гибко развивать ее в соответствии с традициями и обычаями своей нации. Произведения Рабгузи ценятся тем, что есть общие литературные произведения, общие для тюркоязычных народов, в том числе изучение этнографии и понимание языка казахского народа. В статье говорится, что изучение наличия общих источников в изучении этнографии казахского народа в творчестве Рабгузи является актуальной проблемой сегодня.

Ключевые слова: национальный кодекс, духовное наследие, менталитет, толерантность, этнос, ислам, тотемизм, конференция, СССР, реформа.

¹ S.B. Dautova *

¹Director of the Research Institute of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Doctor of Philology, Associate Professor
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: a730chn@mail.ru

FEATURES OF ARTISTIC AND LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE MAIN CULTURAL AND ARTISTIC CODES AND MOTIONAL LINES OF THE GOLDEN HORDE LITERATURE

Abstract

The article emphasizes the importance of the need to preserve the national code of the Kazakh people indicated in the article of the first President of Kazakhstan "Orientation to the future: spiritual rebirth". In addition, the written monuments of the Golden Horde era tell about the traditions and customs that influence the revival of public consciousness, forming the cultural code of our people. And also, in the works of Nasiruddin Bakhanddin Rabguzi, the concept of worldview is explained from a religious point of view, nevertheless, it is accompanied by customs closely related to human life. Rabguzi's literary heritage, written during the time of the Golden Horde, emphasizes the importance of the customs of not only Turkic peoples, but also other peoples in human life. The article says that the work of Rabguzi serves as a tool for the continuation of spiritual education, passed on from generation to generation of the Turkic people. The work "Kisas-ul Anbiya" is a very important work in the spiritual education of young people from the point of view of cultural value. The factors influencing the formation of human behavior and the perception of the soul through spiritual culture, reason, responsibility in a person are considered. If a person consists of these feelings - his life and its course are a combination of spiritual phenomena, it will certainly continue yesterday, today and tomorrow.

The article analyzes the fact that every nation of the world perceives world civilization through its national code, worldview, national consciousness and seeks to flexibly develop it in accordance with the traditions and customs of its nation. The works of Rabguzi are valued for the fact that there are common literary works common to the Turkic-speaking peoples, including the study of ethnography and understanding of the language of the Kazakh people. The article says that the study of the presence of

common sources in the study of the ethnography of the Kazakh people in the work of Rabguzi is an urgent problem today.

Keywords: national code, spiritual heritage, mentality, tolerance, ethnos, Islam, totemism, conference, USSR, reform.

Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштерінен өз бастауын алатын қазақ әдебиеті, кеңестік кезеңде идеологиялық бұрмалаушылыққа ұшырап, шынайылықтан ажыратылды. Бірақ, Қазақстан мемлекеті тәуелсіздігін алған соң, қазақ әдебиетінде маңызды орын алатын Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік өзгеріске ұшырауына (репрезентациялануына) талдау жасай отырып, оны жаңа көзқарас негізінде зерделеуді қолға алды. Қазақстан республикасының тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында, қоғамдық сананы жаңғыртудың басты шарттарының бірі етіп, қазақ халқының ұлттық кодын сақтай білу керектігі айтылған болатын [1]. Қазақстанның дамуында елеулі орын алатын дәстүрлерді жаңғыртуда, ұлттық-рухани сананың дұрыс пайымдалуындағы қазақ халқын өзге ұлттардан ерекшелендіретін тіл, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар ұлттың мәдени кодын құрайды.

Кеңестік кезеңде атейстік идеология түріктік сопылық поэзияларды теріс ұғындыруға тырысты. Біздің қарастыратын мәселеміз, осы Алтын Орда тұсында жазылған діни әдеби ескерткіштер болып табылатын Рабғузидың «Қисас ул-әнбийасы» мен Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадисі». Жақсылықов А.Ж. өзінің еңбегінде Н.Рабғузидың әдеби мұраларындағы ой-пікірлерді қазақ әдебиетіндегі зар заман ақындарының шығармашылығымен ұштасатындығын айтады. Қазақ әдебиеті тарихында ортақ діни идеялардың болуы, түркі тілдес халықтардың мәдени мұрасын зерттеудің өзектілігін дәлелдей түседі [2]. Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттерден бастау алатын қазақ әдебиетінің тарихындағы сопылық ағым, осы кезеңде әдеби-эстетикалық бағытта жаңа сипатқа ауысты.

Алтын Орда дәуірінде билік құрған Өзбек билеушісі Тоқбуға бек Рабғузиге араб, парсы, тілдері нұсқасында жазылған «Қисас ул-әнбийа» шығармасын бір жүйеге келтіруді тапсырады [17, 332 б.]. Пайғамбарлар туралы хикаяларды бір ізге түсіруге келісімін берген Рабғузи былай деп жазған: «Бір Аллаға тапсырып, тәңірден тілек тілеп, Пайғамбарлар тарихы туралы кітапты бастадым» [17, 333 б.]. Бірақ, бізге дейін Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінің бірі Рабғузидың «Қисса-ул анбийасының» толық нұсқасы сақталмаған.

Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштері басқа сипаттағы және мақсаттағы композициялар болғанымен, олардың ішінде сөздіктер, эпитафиялық жазбалар, ресми құжаттар, ханның этикеткалары, ғылыми трактаттар, діни кітаптар, саяхат жазбалары, көркем шығармалар бар. Олардың басым көпшілігі түркі тілдес халықтарға ортақ түрік-татар, араб, парсы тілдерінде жазылған.

Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеген Н.Келімбетовтың еңбегінде: «Рабғузидың шығармаларында египеттік жазба үлгілерінің сюжеті, көркемдік тәсілдері қолданылған» делінген. Рабғузидың «Қисас ул-әнбийасында» Сүлеймен, Дәуіт, Мұса т.б. ел билеген патшалардың іс-әрекеттерін баяндауда мәдени-көркемдік сипаттаулар аясының кеңдігі ерекше көңіл аудартады. Ондағы түркілік мәдени-көркемдік кодтары қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі қиял-ғажайып ертегі-аңыздарына ұқсас келеді» деп, жазылған [5]. Автор Рабғузидың шығармалары діни аңыз-әңгімелермен қоса, халық ауыз әдебиеті дәстүрлері негізінде жазылған прозалық көркем туынды екенін айта келіп, Алтын Орданың әдеби тілі барлық түркі тілдес халықтарға түсінікті, түркі әдеби жазба тілінде қыпшақ-оғыз диалектісі болған деген, тұжырым жасайды.

Алтын Орда дәуірі тұсындағы жазба ескерткіштерінің тілі ортақ қыпшақ тілі дегенімен, бұл кезеңнің шығармалары фоно-морфологиялық, лексика-семантикалық зерттеу жүргізу арқылы, бүгінгі тілдік деректермен салыстыра зерттеуді қажет етеді. «Рабғузи қиссасы» Алтын Орда дәуіріне жататын ортақ түркі әдеби тілінде жазылғандықтан, ол қазақ тіліне ұқсас болып келеді және кейбір сөздердің сыртқы тұлғасы фонетикалық өзгеріске ұшырағанымен башқұрт, татар,

ноғай тілдерінде сол қалпында сақталған. Алтын Орда дәуірінде ортақ қыпшақ тілі қазақ, татар, башқұрт, өзбек тілдерінің қалыптасуы негізінде жеке тілдік өзгеріске ұшырады.

Осы кезеңге жататын Рабғузи, Махмуд әл-Булғари және басқа да ғалымдардың әдеби шығармаларының негізгі мәдени-көркемдік кодтары тілдік өзгеріске ұшырағандығын, қолжазбалардың бірнеше түркі тіліндегі нұсқаларының сақталуынан көреміз [6]. Бұл әдеби мұраларда сақталған Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік ерекшеліктері, кейінгі қазақ, өзбек, ұйғыр әдебиетіндегі дәстүрлермен тығыз байланысатын жазба ескерткіштер.

Рабғузидың «Қисас ул-әнбийа» ескерткішіндегі «Жүсіп Садық» жазбасын қазақ тіліне аударғанда, мазмұны жағынан қазақ тіліне ұқсайтындығы анықталған. Мұндай ұқсастықтар Орхон-Енисей жазбаларында да кездесетін диалект. Алтын Орда дәуіріне жататын жазба әдебиеттердің көркемдік және тілдік өзгеріске ұшырауын ғалым М.Томановтың зерттеулерінде айтылған. Ал, ғалым М. Жолдасбеков: Алтын Орда дәуіріндегі әдебиеттерде ортақ тіл – қыпшақ тілі болған, Рабғузидың «Қисас-ул анбийасы» бүгінгі қарақалпақ, ноғай, қазақ тілдеріне жақын ортақ әдеби қыпшақ нұсқасында жазылған» деген, тұжырым жасаған [19 бет диссертация]. Б.Кенжебаев пен Х.Сүйіншалиев: «Қисас ул-әнбийа» түркі тайпаларының ескі ортақ әдеби тілі шағатай тілінде жазылған деген, пікір айтады. Оны шығармада көптеп кездесетін араб тілінің қолдануымен түсіндірген [8].

Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің мәдени-көркемдік кодтары негізінде түркі тілдес халықтарға ортақ «орта түркілік жазба әдеби тілдің» қалыптасқандығы туралы пікірді А.Ибатов пен Ә.Құрышжанов айтқан. «Орта түркі әдеби тілі» бұл кезеңде Мысыр, Қырым, Дешті-Қыпшақ даласының халықтарына ортақ әдеби тіл болған [16 бет диссертация]. Ұлтымыздың бірегейлігінің ғасырлар бойы сақталуына негіз болған Алтын Орда жазба ескерткіштері елдің тілі мен дінін сақтау және дамыту, этностың ұлттық кодын сақтау болып табылады.

Алтын Орда жазба ескерткіштерінің ортақ тілі туралы Ә.Нәжіп: «барлық ортағасырлық түрік әдеби тілдерін қоспағанда, аралас болды. «Мұхаббатнаме», Рабғузидің «Анбийасы», «Гулистан» және т.б. сияқты ортағасырлық ескерткіштердің тілі фонетика, грамматика және лексика деңгейінде аралас болып келді. Осы жұмыстардың кейбірінде оғыз элементтері басым болса, басқаларында – қыпшақ элементтері басым болды. XIV ғасырда Алтын Орда территориясында, Орта Азия мен Египетте өзіндік аралас жазба тілдер дамыды, бұл әдебиеттің дамуына әсер етті. Осы жазбаша тілдердің ішінде ескі түркімен жазба тілі, оғыз-қыпшақ жазба тілі, оғыз-түрікмен тайпаларының тіліне негізделген қыпшақ тайпалары тілінің белгілі бір әсерін бастан кешірді» деген тұжырым жасайды [18 бет диссертация].

Татар ғалымы Х.Ю. Миннегулов өз еңбектерінде, Алтын Орда дәуіріндегі жазба әдебиеттердің интеллектуалдық, моральдық және психологиялық жағдайы нақты деректер негізінде беріліп, жаңа көзқарас негізінде ғылыми тұжырымдар жасалған [11]. Сондай-ақ автор, XV ғасырдың екінші жартысы – XVI ғасырдың бірінші жартысындағы сөз өнері тіл жағынан да, идеялық, тақырыптық және поэтикалық ерекшеліктерінде Алтын Орда әдебиетінің дәстүрлері сақталған деген пікір айтады. Ол мұсылмандық идеологиямен, сопылық мотивтермен және бейнелермен қаныққан. Бұл Рабғузи мен Махмуд әл-Булғаридың мәдени мұраларынан Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік ортақтығын көруге болады. Онда, өткен ғасырлардағы әдебиеттегідей, араб-парсы және түркі әдебиеттерінің әсері айтарлықтай күшті. Бұл кезеңдегі еңбектерде адам өмірі мен қоғамның әр түрлі мәселелеріне байланысты моральдық сипат тақырыбы кеңінен таралған. Ағартушылық, адамгершілік жағынан таза, білімді, діндар адам – Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінің авторларының идеалы болды.

Алтын Орда дәуіріндегі жазушылар мен ақындар өздерінің ерекше шығармаларын дастан, қисса, хикаят, поэма, ертегі, т.б. тұрғысынан жазды. Рабғузи, Махмуд әл-Булғари сияқты авторлар өздерінің шығармаларын фольклор мен мифология, діни және тарихи кітаптарға, объективті шындықты түркі мәдени-көркемдік кодтар негізінде жазу арқылы Алтын Орда дәуірі

әдебиеттерінің толысуына үлес қосты [12]. Алтын Орданың ақын-жазушылары адам өмірінің мәнін, қоғамның моральдық-этикалық проблемаларын, өркениеттің мағынасын ашуда, іздеуде әртүрлі ізденістерді дамытты және белсенді түрде жүргізді. Онда адам өмірі, адамның Құдайға қатынасы, махаббат, билеушілер мен олардың бағынушылары арасындағы қарым-қатынастар көбінесе діни сопылық көзқарастармен астасып жатты. Адамгершілік, білім мен парасат Алтын Орда дәуірі әдебиетінде эстетикалық идеалдың негізгі компоненттері болып саналады, олар адамдардың жақсылығы мен пайдасы үшін өмір сүріп, еңбек етіп, артында «жақсы есім» қалдыру адам өмірінің мәні екендігін айтады.

Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари шығармаларындағы даналық тағылымдарында адам өмірінде ізгі істер, адам өмірі құндылығы бірінші орында болды. Бұл уақыт өзгеруіне сәйкес, бүгінгі күні күллі әлемнің конституциялық заңнамасында ең басты құндылық адам өмірі деген сөзден басталуына әкелді. Яғни, бүгінгі қоғамда да, Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари қолжазбаларында да адам өмірі басты құндылық. Ал одан туындайтын адамның іс-әрекеттері материалдық және рухани деп қарастырылғандығын көруге болады.

Рабғузидың «Қисас-ул әнбиясы» жастарға дүниетанымдық тәрбие беруде өте маңызды, құндылығы жағынан жоғары құрал ретінде қала береді және уақыт талабына сай өзгеріске ұшаруы да мүмкін [10, 182-183 б.]. Рабғузидың еңбектеріндегі «ақиқат» түсінігі уақыт өтсе де, түркі тілдес халықтардың рухани мұрасындағы мәдени құндылықтармен толықтырылып, назардан тыс қалдырылмай адамгершілік концепцияларында өзінің жалғасын табуда. Оның шығармасында адам баласы әр іс-әрекетінде ақиқат алдында жауапкершілікті жоғары сезінуі тиіс екендігі айтылған. Рабғузидың прозалық шығармасын құраған өлең жолдары мен әңгімелерден бөлек құран сүрелері, уағыздар қазақ халқының бүгінгі күнге дейінгі жалғасып келе жатқан наным-сенімдерінің бөлінбес мәдени бөлшегі.

Осы идея тұрғысында жазылған Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадисі» діни-дидактикалық сипаттағы туындылардың қатарына жатады. Бұл шығарма XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың қоғамдық-саяси өмірінде болған оқиғаларға байланысты туындаған. Ш.Марджани өзінің «Мостафадел ахбар фи ахвали Казан ва Болгар» атты еңбегінде Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадис» шығармасына талдау жасаған. Қ.Насыри 1884 жылы өзінің «Фаваких ал-джуласа» (әдеби әңгімелердің жемістері) атты еңбегіде «Нахдж әл-Фарадис» шығармасындағы кейбір әңгімелерін жаңартып, қайта жасаған.

Ежелгі қолжазбаларды арнайы іздеумен айналысқан С.Вахидидің күш-жігерінің арқасында «Нахдж әл-Фарадистің» үш тізімі ашылды. С.Вахиди «Нахдж әл-Фарадис» қолжазбасында лингвистер мен жазушыларға арналған көптеген құнды материалдарды келтіре отырып, онда М.Қашқаридың «Диуани-Лұғат ат-Түрік» сөздігінде жоқ сөздер мен сөз тіркестерін табуға болады деген пікір айтады. Қолжазбада Шығыс феодалдарының, патшалардың, рухани және әскери шенеуніктердің өмірі туралы деректер сақталған [13]. Онда елшілерді тағайындау тәртібі мен шет мемлекеттермен қарым-қатынас жасаудың түрлері туралы нұсқаулар кездескен.

1920 жылдардың аяғында Қырымда ғылыми экспедицияның жұмыс жасауы нәтижесінде «Нахдж әл-Фарадис» қолжазбасының тағы бір нұсқасы табылған. Қолжазба мәтінін зерттеуді 1930 жылы Қырым ғалымы Я.Кемаль жүргізген. Осы кезде белгілі төрт тізім бойынша сыни мәтінді жариялау қажеттілігі туралы мәселе көтерілген. Я.Кемаль «Нахдж әл-Фарадисті» оқыған әрбір мұсылман түркі ислам туралы толық және біртұтас түсінік алады, сондықтан бұл кітап қалалық және далалық түріктер арасында кеңінен таралып, автордың көзі тірісінде көп оқылған, деген пікір айтады [14].

Б.Яфаров «Нахдж әл-Фарадис» шығармасын Еділ бұлғарларының әдеби мұрасын зерттеудің маңызды көзі ретінде қарастырып, өзінің 1949 ж. зерттеуінде осы прозалық шығармадан 31 үзінді келтірген. Түркітанушы Е.Экманның жетекшілігімен 1360 жылы жазылған «Нахдж әл-Фарадис» қолжазбасының факсимилесі мен транскрипциясы 1956 жылы Стамбулда басылып шығарылған. Р.М. Амирханов өз зерттеулерінде «Нахдж әл-Фарадис» шығармасының Алтын

Орда дәуірінің тарихындағы әлеуметтік-қоғамдық идеялық мазмұнын ашуда алатын орнын анықтауға тырысқан [15].

«Нахдж әл-Фарадис» шығармасы Алтын Орда кезеңіндегі сопылықты құрудың мәдени-тарихи алғышарттарын зерттеу сипатын анықтауға мүмкіндік береді. «Нахдж әл-Фарадисте» Алтын Орданың рухани мәдениетін дамытудағы мұсылмандық Шығыс дәстүрлерінің маңыздылығы ашылған. Көп жағдайда «Нахдж әл-Фарадис» туындысының идеологиялық бағыты Әбу Хамид әл-Газали «Воскрешение наук о вере» шығармашылығының интерпретациясы және Хусейн әл-Багавидің «Масабих ас-сунна» хадистер жинағы арқылы қарастырылады. «Нахж әл-Фарадис» шығармасын А.М. Ахунов мұсылман дінінің негізгі діни-этикалық негіздерінің көркемдік көрінісі деп санауға болатынына назар аудартады [16]. Бұдан ортағасырлық әлеуметтік ой мен мұсылман халықтарының мұраттарын байланыстыратын сабақтастық пен Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің мәдени-көркемдік кодтарының ортақ белгілерін көруге болады.

Ғалым Г.М.Давлетшин татар халқының рухани мәдениетінің даму тарихы туралы тұжырымдамасында, «Нахж әл-Фарадис» сол кездегі өмірдің, әсіресе сопылық идеялардың әлеуметтік-адамгершілік мәселелерінің сенімді көрінісі деген пікір айтады [17]. Ол сондай-ақ, Алтын Ордадағы исламның рөлі туралы саяси және әлеуметтік сананы қалыптастырудың факторы ретінде ерте мұсылман тарихын зерттеуде, Алтын Ордадағы исламдану дәрежесін анықтау үшін Махмуд әл-Булғари шығармашылығының идеялық бағыты: сопылық және моральдық-этикалық принциптерін қарастырған.

М.Усманов жазба деректер жүйесінде XII-XIII ғасырлардағы түркі тілдес ескерткіштер ерекше орын алатынын бірнеше рет атап көрсеткен. Оқиғаларды сырттан бақылайтын араб және орыс дереккөздерінің авторларынан айырмашылығы, түркі жазушыларының басым көпшілігі зерттелетін дәуірдің фактілері мен құбылыстарын іштей қамтиды [18]. Махмуд әл-Булғари Аллаға сілтеме жасап, Тәңірі терминін қолданғандығы «Нахж әл-Фарадис» еңбегінде көрініс тапқан. «Нахж әл-Фарадистің» идеологиялық мазмұны Алтын Орда билеушілері жүргізген саясатқа, оның ішінде діни саясаттың ықпалдығы көрсетілген. «Нахдж әл-Фарадис» атауы араб тілінен аударылған «нахж» бірнеше мағынаға ие: жол, әдіс, бағыт және т.б. «Нахдж әл-Фарадис» зерттеушілерінің көпшілігі оны аударуда «жұмаққа апаратын жол» нұсқасымен келіскен. Бұл атау осы кітаптың дүниетанымдық нұсқауларын нақты анықтайды және адам өзін-өзі жетілдіре алатын жолды көрсетеді. Демек, «Нахж әл-Фарадис» кітабында Махмуд әл-Булғари өзінің Аллаға көтерілу жолын немесе сопылық ілімін сипаттаған.

Қазіргі уақытта бұл шығарманың 11 қолжазбасы белгілі. 1360 жылғы ең көне қолжазбалардың бірі профессор Заки Валиди Тоғанмен Стамбулдағы Яни-Джами мешітінің кітапханасынан табылған. Ол 4 тараудан және 40 бөлімнен тұрады. Бірқатар ғалымдардың пікірінше Е.Н. Наджип, Х.Ю. Миннегулов және т.б. бұл көшірме Алтын Орданың Сарай қаласынан Мысыр арқылы Стамбулға келген. Ең көне қолжазбалардың бірі 1360 жылы жазылған «Нахдж әл-Фарадис» Египетте Мұхаммед бей кітапханасында болған. «Нахдж әл-Фарадис» әр түрлі халықтардың, елдердің тарихынан алынған қызықты және ғибратты астарлы әңгімелер, аңыздар жанры екендігін Р.М. Әмірханов жазды. Исламның «халықтық» нұсқасы көркемдік жағынан өте танымал және тәрбиелік әсерге пайдалы болып шықты [15, 148 б.].

Е.Наджип Кардар қаласы түркі әлемі теологиясының орталықтарының бірі болғанын жазады, сондықтан автордың теологиялық білім алған жерінің көрсеткіші ретінде ал-Кардар деген бүркеншік атты қарастырған жөн деп жазды. Алайда, Петербург тізімінің материалдары бізге тағы бір гипотезаны ұсынуға мүмкіндік береді. Ол, қазақтың көптеген рулары мен тайпалары сол кезде Алтын Орда құрамында болды. Кіші жүз тайпалары Еділдің төменгі жағындағы мемлекеттің мәдени орталықтарына жақын жерде жүрді. Олар өз кезегінде «Әлім ұлы», «Бай ұлы» және «Жеті ру» тайпасынан тұрды. Соңғысы жеті үлкен рудан тұрды, олардың бірі Күрдер руы болды. Бұл болжам бізге «Нахдж әл-Фарадис» авторының шығу тегін қазақ руы Күрдермен байланыстыруға мүмкіндік береді, дейді [19].

Р.М. Әмірханов Құрылымдық тұрғыдан алғанда, «Нахдж әл-Фарадис» Абу Хамид әл-Газалидің «Yhia ulum ad-din»-«Иман ғылымдарының қайта тірілуі» еңбегінің үлгісі бойынша жазылған, ол өз кезегінде жанашырлық туралы айтады деп жазды. Өйткені, әл-Газалидің жұмысы «рубаг» деп аталатын төрт бөліктен тұрады, олардың әрқайсысы он кітапқа бөлінеді, олар өз кезегінде кішірек құрылымдық бірліктерге бөлінген, дейді.

Б.А. Яфаров «Нахдж әл-Фарадистің» негізгі бөлігі мистикалық жолдың төрт негізгі кезеңінің тұжырымдамасына сәйкес салынғанына назар аударады. Бұл шығарма төрт тараудан тұрады. Олар: шарифат, тарика, хакика, магриф. Мұның әрқайсысы 10-ға бөлінген, барлығы 40. Демек, Махмуд әл-Булғари кітабы сопылық идеологияда істер мен әрекеттердің бөлінуіне сәйкес құрастырылған деген пікір айтады.

Х.Ю. Миннегулов өзінің жанрлық және композициялық құрылымы жағынан «Нахдж әл-Фарадис» «қораптық композиция» деп аталатын шығармаларға жатады деп есептейді. Олардың барлығы әр түрлі халықтық, салыстырмалы тәуелсіз композициялық бірліктерден тұрады - хикаяттар. Оларда келтірілген әңгімелер өмірлік материалды қолдана отырып, хадис идеясын, оның даналығы мен ақиқатын көрсетті [20].

«Нахдж әл-Фарадис» кітабы 3 бөлімге бөлінеді: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды. Негізгі бөлім 4 тараудан тұрады, олардың әрқайсысы 10 бөлімге бөлінген. Бірінші тарау Мұхаммед пайғамбардың өміріне арналған. Екінші тарауда төрт әділ халифаның: Әбу Бәкірдің, Омардың, Османның, Әлидің Мұхаммед пайғамбардың туыстары - оның қызы Фатима, немерелері Хасан мен Хусейннің ізгі қасиеттері туралы айтылады. Үшінші тарауда Құдайға ұнамды істер туралы айтылады: білімге ұмтылу туралы, намаздың керемет қасиеттері туралы, садақа мен зекеттің артықшылығы туралы, оразаның, қажылықтың, әке мен шешеге бағынудың қасиеттері туралы. Тек рұқсат етілген тамақты ғана қабылдау, жақсы істер жасау, жамандыққа тыйым салу, күндіз-түні дұрыс жүру мен бақытсыздыққа шыдамдылық таныту туралы айтылған. Төртінші тарау адамды Алладан алыстататын амалдарға арналған. Яғни кісі өлтіру, неке адалдығы, мас болу қаупі туралы, тәкаппарлық, өтірік пен сырттай ғайбат айту, екіжүзділік, реніш пен қызғаныш сияқты.

Махмуд әл-Булғари өз дәуірінің әдеби дәстүрлеріне сүйене отырып, жинақ кітабының кіріспесінде кітапты құрудың негізгі идеясы баяндалып, әрі қарай: «Егер бір Құдайға сенетін, сенушілерден біреу менің кітабымнан осы қырық хадисті естімегендерге жеткізсе, оларға бұл хадистерді үйретсе, онда құдіреті шексіз ғалымдарды бұл одаққа тіркейді және сенім үшін өлгендермен бірге тіріледі. Бұл кітап «Нахдж әл-Фарадис» деп аталды, ол «жұмаққа ашық жол ...» дегенді білдіреді [21]. «Нахдж әл-Фарадистің» негізгі мазмұны өзіндік ерекшеліктері бар хадистік мәтін. Әртүрлі мазмұндағы хадистер жинақтары, хадистер тарихнамасы бойынша үлкен әдеби кешенді құрайды. Хадистік зерттеулердің сенімділігі байыпты мәтіндік және дереккөздік зерттеулерге негізделген анықтамалық аппараттың сенімділігіне негізделген. «Нахдж әл-Фарадисте» кейбір жағдайларда дереккөзге сілтеме мүлдем жоқ екенін және бұл дәстүрлі теологтардың сынына ұшырайтынын атап өту маңызды, олар үшін иснад хадистің ажырамас құжаттық бөлігі болып табылады. Бұл кейде көп мәтіннің өзіне қарағанда маңызды. Бірақ «Нахдж әл-Фарадис» авторы шынайы таратушылар туралы ақпараттан гөрі, хадистің өзін білдіру үшін маңызды болды. Осылайша, «Нахдж әл-Фарадис»-сол кезде өте кең тараған синтетикалық форманың дидактикалық композиция жанрының үлгісі, діни-этикалық ілімнің оны бейнелеудің, өңдеудің көркемдік формасының бір түрі.

Жоғарыда айтылғандар «Нахдж әл-Фарадис» туындысын құру кезінде Алтын Ордадағы ішкі саяси жағдай біршама түсініксіз болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Махмуд әл-Булғаридің билеушінің жоғарғы билік институтын қарастыруында. Пайғамбар Мұхаммед қайтыс болғаннан кейін, билік еткен алғашқы төрт халифаның өмірін суреттеуге арналған. «Нахдж әл-Фарадис» авторы билік басына келген осы билеушілердің тарихқа дейінгі кезеңі мен олар Аллахтың кітабы мен пайғамбарының сүннетін ұстануы керектігі туралы айтады.

Махмуд әл-Булғари өз шығармасын «төрт халифтің де әділдігі» қағидасына негіздейді. Құжаттық фактілерден аулақ бола отырып, ол оларды үлгі етуге лайық халифаттың ең әділ

билеушілері ретінде көрсетуге тырысады. Ол сопылық туралы өзіндік тұжырымдамасын дамытты, бірақ олар Құдай белгілеген қарапайым адамдар болды. Бұл бөлімдерді құру кезінде Махмуд әл-Булғари дәл осы тұжырымдаманы ұстанған сияқты, өйткені олар Құдайдың уахиімен тікелей байланыстылығын куәландыратын оқиғаларды нақты көрсетеді. «Нахдж әл-Фарадис» басқа да осы тәрізді еңбектер сияқты алғашқы ислам тарихының дереккөзі ретінде де, оны жасаушы Мұхамед пайғамбардың дәуірі мен нақты дүниетанымын көрсететін шығарма ретінде де зерттелуі тиіс. Махмуд әл-Булғари билік мұсылмандық дәстүрлерді сақтаумен тікелей байланысты болуы керек деп есептеді [21, 75 б.]. Діни және саяси функциялардың бірлігін сақтау билік пен адам біріккен жағдайда ғана мүмкін болады, дейді. Билікті күшпен жою арқылы басып алу кезінде көрініс тапқан, өздерінің мүдделерін ғана ойлайтын билеуші топтардың дүниелік ұмтылыстарында ислам дәстүрлері ұмытылып кетті деп алаңдады.

Алтын Ордада исламның қабылдануы жаңа мәдениет ошақтарының пайда болуына үлкен серпін берді, араб, парсы жазуы мен әдебиетінің таралуына себеп болды. Шығыс авторларының туындылары түркі гуманист ақындарына XIV ғасырда жоғары дамыған түркі тілді жеке әдебиет жасауға шабыт берді. Дәл осы кезеңде Рабғузи, Булғари және т.б. сияқты ортағасырлық түрік-татар әдебиетінің ескерткіштері жазылды. Эстетикалық идеалдың негізін, арман мен шындықтың арақатынасын XIV ғасырдағы түркі тілдес ақындар адамның ішкі және сыртқы әлемі арасындағы үйлесімділік немесе дисгармония қатынасы ретінде қарастырады. Эстетикалық идеалдың тасымалдаушысы-идеалды кейіпкердің бейнесі ғана емес, сонымен қатар образдар жүйесі, сюжеттік-композициялық құрылым. Бұл шығарма мінез-құлықтың моральдық-этикалық нормаларын бекіту ретінде көркемдік бейнелеудің жоғары формасымен сол кезеңдегі діни - дидактикалық мазмұнның өте кең тараған жанрына айналды [5, 35-36 б.].

Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари сияқты жалпы адамзаттың өркениет қазынасына өз үлестерін қосқан ғұламалардың мәдени және ғылыми мұраларын зерттеу – ғасырлар тереңінде жатқан қазақ халқының өзіне тән бай мәдениетін толыстырады. Алтын Орда дәуіріндегі түркі ойшылдары әлемді Көк пен қара Жердің арасындағы байланысты ислам дінінің негізінде түсіндіруінен, түркі халықтарында тәңірге сенім мен тотемдік ұғымдардың кең орын алуын байқаймыз. Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари шығармаларындағы табиғат, дүние құбылыстары туралы мифологиялық әңгімелер, қазақтың ежелден сақталып келе жатқан ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдермен мазмұндас. Авторлардың қиссаларындағы көркем образдар түркілер дүниетанымындағы рухани мәдениетпен орайлас, яғни ортақ шығыстық үлгі сақталған. Оның үлгісінде қазақ халқының әдебиетінде халықтық дүниетанымының негізін құраған аңыздар, ертегілер, дастандар, батырлар жырлары қалыптаса бастады. Келер ұрпаққа рухани тәрбие беруде, адам бойындағы адамгершілік қасиеттерінің, білімділігінің, ақылдылығының негізінде өмірде өз бойындағы кемшіліктермен күресуде рухани күш беретіндігі түркі дәуірінің ойшылдары Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари еңбектері кеңінен талданғандығы дұрыс түсіндірілуі тиіс. Елбасының халықтың тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды деп отыруы осында.

Әлемдегі әр ұлт өкілі өзінің ұлттық коды, дүниетанымы, бойында қалыптасқан ұлттық санасы арқылы әлемдік өркениетті қабылдайды және оны өз ұлтының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сәйкес, икемді етіп дамытуды көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. //Егемен Қазақстан, №70, 12 сәуір 2017 жыл, 1-2 беттер*
- 2 Жақсылықов А.Ж. *Образы, мотивы и идеи с религиозной содержанием в произведениях казахской литературы. – А.: Қазақ унив-ті, 1999. – 422 б.*
- 3 Келімбетов Н. *Ежелгі дәуір әдебиеті. – А.: Атамұра, 2005. – 225-253 бб.*
- 4 Қыраубаева А. *Тамыр жайған бәйтерек. //Егемен Қазақстан. 2000. – 20 қазан*
- 5 Аманжолов А. *Түркі филологиясы және жазу тарихы. – А.: Санат, 1996. – Б. 102, 74*

- 6 Миннегулов Х.Ю. *Сэйф Сарай. Гулистан. Лирика. Дастан. Казань: Татар китабы нәшр. 1999. – 296 б.*
- 7 Қыраубаева А. *Тамыр жайған бәйтерек. //Егемен Қазақстан. 2000. – 20 қазан*
- 8 *Рукопись XIY века «Нахджел-фарадис» // Духовное наследие: поиски и открытия/ под. ред. И.Г. Гумерова Казань: ИЯЛИ, 2017 Вып. 4. С 131*
- 9 Кемаль Я. *Тюркско-татарская рукопись XIY века «Нехджу аль-Фарадис». Симферополь, 1930. С. 13*
- 10 *Амирханов Р.М. Татарская социально-философская мысль Средневековья «XIII-середина XII вв.) Казань, 1993. Кн. 2. – С. 75-81*
- 11 *Ахунув А.М. Арабский источник средневековой тюрко-татарской литературы: на материале трудов ат-Табари. Казань, 2001. – С. 12*
- 12 *Давлетишин Г.М. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа. Казань, 2004. С. 218*
- 13 *Усманов М.А. Состояние и перспективы источниковедения истории Улуса Джучи. //Источниковедение истории Улуса Джучи 1223-1556 гг. – Казань, 2002. – С. 5*
- 14 *Наджиш Э.Н. О памятниках XIY века «Нахдж ал-Фарадис» и его языке. //Советская тюркология. 1971. №6. С.63*
- 15 *Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и восточная классика: Вопросы взаимосвязей и поэтики. Казань, 1993. – С. 243*
- 16 *Сайфетдинова Э.Г. Источники религиозной мысли в Золотой Орде. – Казань: Институт истории им. Ш.Маджани АН РТ, 2018. – 164 с.*

Paydalanılğan ädebietter tizimi

- 1 *Nazarbaev N.Ä. Bolaşaqqa bağdar: rwxanı jañğırw. //Egemen Qazaqstan, №70, 12 säwir 2017 jil, 1-2 better*
- 2 *Jaqsılıqov A.J. Obrazı, motivi i ideı s religioznoy soderjatelnostyu v proizvedeniyaх kazaxskoy literaturı. A.: Qazaq wniw-ti, 1999. – 422 b.*
- 3 *Kelimbetov N. Ejelgi däwir ädebieti. A.: Atamura, 2005. – 225-253 bb.*
- 4 *Qırawbaeva A. Tamır jayğın bäytetek. //Egemen Qazaqstan. 2000. – 20 qazan*
- 5 *Amanjolov A. Türki filologiyası jäne jazw tarixı. – A.: Sanat, 1996. – B. 102, 74*
- 6 *Minnegwlov X.Yu. Säyf Saray. Gwlistan. Lirika. Dastan. Kazan: Tatar kitabı nәşr. 1999. – 296 b.*
- 7 *Qırawbaeva A. Tamır jayğın bäytetek. //Egemen Qazaqstan. 2000. – 20 qazan*
- 8 *Rwkoopis XIY veka «Naxdjel-faradis» // Dwxovnoe nasledie: poiski i otrkritiya/ pod. red. İ.G. Gwmerova Kazan: İYaLİ, 2017 Vıp. 4. S 131*
- 9 *Kemal' YA. Tyurksko-tatarskaya rukopis' KHİY veka «Nekhdzhu al'-Faradis». Simferapol', 1930. S. 13*
- 10 *Amirkhanov R.M. Tatarskaya sotsial'no-filosofskaya mysl' Srednevekov'ya «KHİİİ-seredina KHİY vv.) Kazan', 1993. Kн. 2. S. 75-81*
- 11 *Akhunov A.M. Arabskiy istochnik srednevekovoy tyurko-tatarskoy literatury: na materiale trudov at-Tabari. Kazan', 2001. S. 12*
- 12 *Davletshin G.M. Ocherki po istorii dukhovnoy kul'tury predkov tatarskogo naroda. Kazan', 2004. S. 218*
- 13 *Usmanov M.A. Sostoyaniye i perspektivy istochnikovedeniya istorii Ulusa Dzhuchi. //Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi 1223-1556 gg. Kazan', 2002. S. 5*
- 14 *Nadzhip E.N. O pamyatnikakh KHİY veka «Nakhdzh al-Faradis» i yego yazyke. //Sovetskaya tyurkologiya. 1971. №6. S.63*
- 15 *Minnegulov KH.YU. Tatarskaya literatura i vostochnaya klassika: Voprosy vzaimosvyazey i poetiki. Kazan', 1993. – S. 243*
- 16 *Sayfetdinova E.G. Istochniki religioznoy myslı v Zolotoy Orde. Kazan': Institut istorii im. SH.Madzhani AN RT, 2018. – 164 s.*

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

FTAM 21.21.31
ӘӨЖ 908(574-25):2-13

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.13>

¹ Т.Т. Далаева *, ² А.К. Нурғалиев

*т.ғ.к., академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан*

E-mail: tenliktd@mail.ru

*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Тарих және құқық институты
Дінтану мамандығының 2-курс магистранты*

E-mail: almatnurgaliyev@gmail.com

КИЕЛІ ОРЫНДАРДЫҢ ТАРИХИ ЗЕРДЕДЕГІ ДІНИ-ЭВРИСТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ: «АРАСАН-ҚОРАСАН»

Аңдатпа

Жалпы ғылымда «киелі», «қасиетті» ұғымдары туралы дін феноменологиясы жан-жақты қарастырады. Дін феноменологиясы бұл ұғымдарды талдай келе, келесідей анықтамаларды береді. Киелі деп – Жаратушы тарапынан берілген немесе жасалған құндылық, яки іс-әрекет. Яғни, «киелі» – Құдайылық, құдыреттілік деген мағынаны береді. Ал «қасиетті» ұғымын, осы Құдайылық құндылықтарды, яки іс-әрекеттерді жүзеге асыруда пайдаланады. Әдетте бұл ұғымды діни салт-жоралғыларда, әдет-ғұрыптарда қолданады. Қасиеттілік көбінесе тазару, аластату рәсімі жасалынып жатқан кезде сипат алады, мысалы, дем салу, адраспанмен емдік өсімдігімен аластату секілді, т.с.с.

Мақалада «киелі», «қасиетті» ұғымдарының қазақ халқы үшін кең мағынаға ие екендігі туралы анықтама беріледі. Осының негізінде зерттеу жұмысы, Жетісу өлкесінің ерекше киелі жерлерінің бірі Алматы облысы Жамбыл ауданы Бесмойнақ ауылындағы «Киелі Арасан – Қорасан» мекенінің тарихын, зияратшылардың діни ғұрыптық зиярат ету жолдарын, ол жердегі бұлақ көздерінің сакралдылығын және емдік-сауықтырудағы маңыздылығын, туризмді дамытудағы алатын орнын, жалпы киелі мекен атауының зерттеу нәтижелерін ұсынады. Ғылыми әдебиеттерде Киелі Арасан мекені туралы, ондағы жер асты бұлақ көздерінің қасиеттері туралы деректердің жарыққа шығуы, осы мекеннің Қазақстанның өңіраралық, оның ішінде Жетісудың қасиетті нысандар тізіміне еніп, мемлекет тарапынан қорғауға алынуына зор ықпалын тигізді.

Кілт сөздер: Арасан, Қорасан, киелі, қасиетті, тарихи зерде, сакралды, минералды бұлақтар, үңгірлер.

¹ Далаева Т.Т. *, ² А.К. Нургалиев

¹ к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: tenliktd@mail.ru

² Магистрант 2 курса спец. «религиоведение» Института истории и права
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: almatnurgaliyev@gmail.com

РЕЛИГИОЗНО-ЭВРИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ САКРАЛЬНЫХ МЕСТ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ: «АРАСАН-КОРАСАН»

Аннотация

В спектре гуманитарных наук понятия «святое», «сакральное» подробно рассматриваются феноменологией религии. Феноменология религии, анализируя эти понятия, дает следующие определения в следующей аддикции: сакральное – это ценность (аксиология) или действие, данное или созданное демиургом. То есть сакральное может интерпретироваться как в категориях божественного, теистического, так и аксиологического, в том числе и при осуществлении деятельности. Обычно это понятие используют при описании религиозных обрядов, ритуалов и обычаев. Сакральность часто достигается при совершении обрядов очищения, искупления, иногда при лечебных практиках (с помощью адраспана) и в исцеляющих местах, одно из которых исследуется в настоящей статье.

Понятие «сакральное» имеют важное и интересное значение для казахского народа. Исследовательская работа представляет историю одного из уникальных сакральных мест Жетысу – «Сакральный Арасан-Корасан» в селе Бесмойнак Жамбылского района Алматинской области, места религиозного паломничества, лечебно-оздоровительного туризма и т.д. Сделана попытка проблематизировать народную этимологию его названия. Свойства подземных источников способствовали тому, что этот объект вошел в межрегиональный список сакральных объектов Казахстана, в том числе Жетысу (Семиречья), и был взят под защиту государством.

Ключевые слова: Арасан, Корасан, историческая память, святилище, сакральное, минеральные источники, пещеры.

¹ Dalayeva Tenlik, Nurgaliyev Almat²

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty.
E-mail: tenliktd@mail.ru

² Master's student of the 2nd year of the special «Religious studies» of the Institute of History and Law
Kazakh National Pedagogical University named after Abai, the
Republic of Kazakhstan, Almaty
E-mail: almatnurgaliyev@gmail.com

RELIGIOUS AND HEURISTIC MEANING OF SACRED PLACES OF MEMORY: «ARASAN-KORASAN»

Abstract

In general science, the concepts of "sacred" and "sacred" are comprehensively considered by the phenomenology of religion. The phenomenology of religion, analyzing these concepts, gives the following definitions. A saint is a value, or an action, given or created by the creator. In other words, it means sanctity, sanctity. And the concept of holiness is used in the implementation of these divine values, or actions. This concept is usually used in religious rituals and Customs. Sanctification is often

characterized by the process of purification, removal, for example, exhalation, removal with a healing plant with adraspan, etc.

The article provides a definition of the broad meaning of the concepts of "sacred" and "sacred" for the Kazakh people. Based on this, the research paper presents the results of the study of the history of the sacred place "sacred Arasan – Korasan" in Besmoynak village of Zhambyl District of Almaty region, the ways of religious and ritual pilgrimage of pilgrims, the sacral nature of springs, their importance in healing and healing, their place in the development of tourism, the name of the sacred place in general. The publication in the scientific literature of information about the sacred place of Arasan, about the properties of underground springs in it, contributed to the fact that this place was included in the list of sacred objects of interregional Kazakhstan, including Semirechye, and was protected by the state.

Key words: Arasan, Korasan, historical memory, sacred place, sacred, mineral springs, caves.

Кіріспе

Кең байтақ туған еліміздің қай өңіріне көз салсаң да аңыз-ақиқатқа толы қасиетті, киелі орындар жетерлік, мұндай жерлер халықтың тарихи жадында да өзіндік орнын алып жақсы сақланған. Тәуелсіздігіміздің 30 жылдық тарихында еліміздің киелі, қасиетті орындарын түгендеп, келешек ұрпаққа насихаттау жолында ауқымды істер атқарылып келеді. Солардың бірі, «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында еліміздегі тарихи-мәдени нысандар қайта жаңғыртылды.

Өзектілігі:

Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық құжатында жалпыұлттық қасиетті нысандардың ерекшелігіне баса назар аударып келе, Елбасы өз сөзінде: «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол – ұлттық бірегейліктің басты элементтерінің бірі» - деп атап өткен болатын [1].

«Рухани жаңғыру» бағдарламасында екі бағыт - «Туған жер» және «Қазақстанның қасиетті географиясы» бағдарламалары аясында Қазақстан аймақтарындағы киелі жерлерді зерттеуге белсенді көңіл бөлінуде.

Мақсаты мен міндеттері:

Жетісу өлкесінің ерекше киелі жерлерінің бірі Алматы облысы Жамбыл ауданы Бесмойнақ ауылындағы «Киелі Арасан – Қорасан» мекенінің тарихын зерттеу мақсаты қойылған.

Міндеттері:

- ғылыми әдебиеттерде Киелі Арасан мекені туралы, ондағы жер асты бұлақ көздерінің қасиеттері туралы деректерді талдау;
- зияратшылардың діни ғұрыптық зиярат ету жолдарын атап өту;
- ол жердегі бұлақ көздерінің сакралдылығын және емдік-сауықтырудағы маңыздылығын қарастыру;
- туризмді дамытудағы алатын орнын, жалпы киелі мекен атауын зерделеу;

Материалдар мен әдістемесі:

Мақалада киелі мекен туралы жергілікті тұрғындар арасындағы аңыз әңгімелер, бұқаралық ақпарат құралдарындағы, өлкетану сабақтарындағы, сондай-ақ туристік ақпарат арналары арқылы таратылатын ақпараттар, сакрализациялаудың ауызша дәстүрі сынды бір-бірін толықтырып отыратын деректер қолданылды. Деректердің тағы бір түрі – емдік-сауықтыру ортасына айналған киелі жер туралы ел аузындағы аңыз, әңгімелер. Бұндай аңыз әңгімелердің айтылуы зерттеліп отырған Арасан – Қорасан атауының мағынасын ашу үшін өте маңызды. Этнографтар мен тарихшылар ежелгі және қазіргі мәдениеттерде «ойдың айшықты дәлелдерін» қалдырған мәдени нысандардың генеалогиясы мен эволюциясын бақылауға мүмкіндік беретін жеткілікті артефактілер мен жазбаша ескерткіштерді анықтады. Зерттеліп отырған Киелі Арасан-

Қорасан мекеніне қатысты қызықты дерек оның қолданыстағы тілдік құралдармен халықтық этимологизациясының түпнұсқа еместігі. Мұндағы маңызды әдіс – бұл бұлақ көздері туралы мифологеманы құрылымдық тұрғыда зерттеу.

Негізгі бөлім:

Қазақстан қоғамының тарихи жадында діни бірегейлік, ең алдымен, исламмен байланысты («діни кітаптар», авраамиялық діндер) кез келген этникалық топтан өзінің әлеуетті жақтаушыларына дәстүрлі ашықтықтан түбегейлі ерекшеленетініне қарамастан, этнодифференциялау функциясын орындайды. Алайда, Ислам көбінесе мәдени, символдық және кейде саяси капиталдың ажырамас бөлігі ретінде, этноұлттық сәйкестіктің маңызды элементі ретінде көрінеді. Бастапқыда Ислам Қазақстан аумағына VIII ғасырдан бастап араб экспансиясының толқынымен бірге кірген. Орта ғасырлар мұнда діни ғимараттар мен мемориалдық кешендердің құрылысымен ерекшеленді, олардың сәулеті жергілікті және импортталған дәстүрлердің синкретикалық моделі болды. Жерлеу құрылыстары мен салттық-мемориалдық кешендердің арасында осы аймақ халқының материалдық мәдениетінде бейнеленген синкретизмнің үлгілері де жиі кездеседі. Материалдық іске асырылуына қарамастан, ислам діни идеялар, канондар, рәміздер, тыйым салу және мінез-құлық үлгілері жүйесі ретінде кең массаға таралды, оған догматикалық деңгейде енбестен, "халықтық діндермен", жергілікті нанымдармен, мағыналар мен практика жүйелерімен біріктіріліп, "халықтық исламды" құрады. Исламмен халықтық өзара әрекеттесуді жандандыратын ойлау механизмдері мен алгоритмдері фольклорлық ойлау заңдылықтарына сәйкес жұмыс істеді және жұмыс істейді, ең догматикалық исламда семиттік демонологияның кейіпкерлері заңды түрде өмір сүреді және әрекет етеді.

Талқылау:

Қазақстан тарихнамасының дискурсы (посткөненестік өңірге тән сценарий), Қазақстан аумағындағы діндер туралы сөз қозғағанда, ежелгі заманнан бері бейбіт сүйгіш діндер қатар өмір сүріп, бірін-бірі толықтырып, өзара байытып келе жатқанын растай отырып, қазіргі заманғы толерантты пост-секулярлық қоғамды сипаттаудың үлгісін өткенге аударып, анахронизмге жол береді. Мұнда айта кету керек, дін ілімі немесе өзіндік космологиясы, теогониясы, әлеуметтік моделі, нормативтік каноны және т.б. бар идеялардың қалыптасқан тұтас жүйесі ретінде анықтама бойынша, оған қайшы келетін барлық басқа модельдерді жоққа шығаруға болмайды, әйтпесе оның шекаралары бұлыңғыр болады және өз жақтаушыларын бақылауды жоғалтады.

Егер заманауи дәуірдің постсекулярлық мәдениетінде, секулярлықтың өтпелі кезеңін жіберіп алған онтологиялық деңгейде дін этиканың монополисі болса, мұндай монополизацияның генезисін әмбебап құбылыс ретінде қысқаша сипаттау қажет. Архаикалық қоғамдарда дін (оның алғашқы формалары, мифопоэтикалық идеялары, сиқырлы праксис) өмір сүру мен әлауқаттың прагматикалық мақсатымен қоршаған шындықпен диалог әдісі болып табылады (аң аулау, ауруды емдеу, сәтті босану, құнарлылық рәсімдері, күнтізбелік рәсімдер арқылы әлемдік тәртіпті сақтау). Осы мақсатта мифологияға сәйкес құрылған, адамға ең қарқынды экзистенциалды кернеу нүктелерінде көмектесетін символдық жүйелер мен тыйым салу жүйелері жасалады. Сонымен, архаикалық діни жүйелер абстрактілі нормативтік канонға емес, архаикалық микро және макрокосмос ғаламының табиғи тәртібіне жүгіну арқылы адам тағдырын басқарады, өйткені "бұл жақсы немесе жаман болғандықтан қажет". Бұл діни қызметкерлердің аппараты білім мен шындықты басқаруға діни монополияны қолдана отырып, дамып келе жатқан мемлекетпен үйлескенге дейін жалғасады, уақыт өте келе қоғамның моральдық өмірін реттеуге айналады. Осылайша, қазақ қоғамындағы постсекулярлық дәуірдегі дін туралы айтқанда, біз біріншісінің болу мүмкіндігін айқындайтын мәдениет мәтінімен және контекстпен сөйлесеміз.

Қазақ халқының тұрмысында «қасиетті», «киелі», сөздерін жиі кездестіруге болады. «Киелі», «Қасиетті» ұғымдарының діни феноменологияда алар орны жоғары. Бұл ұғымдардың халықтың санасында күдіреті мол ғажайыпқа толы құбылыс болып қалыптасуы ата-бабаларымыздың өздерінің тұрмысында биік деңгейге көтеріп жоғары бағалап атадан балаға мирас болып

қалыптасуы. «Киелі», «қасиетті» ұғымдары көшпенді ғұмыр кешкен қазақ халқының тұрмысында, салтында үлкен мәнге ие болған. Мәселен, киіз үйге қатысты: «киелі шаңырақ», «киелі босаға», «киелі бесік»; дәстүрлі музыкалық аспаптар: қобыз, домбыра, асаяқ, т.б. киелі деп төрге іліп қою; шаруашылықта: киелі жануар; аңшылықта: «киелі аң»; табиғатта «қасиетті жер», «қасиетті тау», «қасиетті жер» деген ұғымдарды әрдайым қастерлеп бағалап отырды. Бұл ұғымдар сол көне уақыттан бері қалыптасып өз маңыздылығын жоймай бүгінгі күнге дейін жетіп отыр. Оның дәлелі бұл ұғымдар табиғатымыздағы жер-су атауларына, өсімдіктер мен жануарларға да қатысты қолданылып келеді. Әсіресе, табиғат құбылыстарынан пайда болған ерекше жерлерді сол жердің табиғи ерекшелігіне, құпияға толы тылсым сырына, көнекөз қариялардың айтып кеткен аңыз-әңгімелеріне байланысты киелі жер деп таныған. Көшпелі тұрмыс кешкен қазақ халқы қасиетті жерлердің қадірін біліп, сол жердің аса ерекше құдыреттілігіне қарап деніне шипа, жанына тыныштық іздеп сиынып көптеген діни рәсімдерді орындап құрбандық шалып отырған. Өздерінің ата кәсібіне айналған мал шаруашылығымен айналысқан ата-бабаларымыз мұндай жерлердің басына, маңайына мал басын жібермей, тапталмай, қастерлеп бүгінгі ұрпаққа аманат етіп сақтап келді. Басына іс түскенде, қауіпті бір пәлеге тап болған адамдар киелі жерлердің басына барып құрбандық шалып сол жерге түнейді. Ата-баба әруағына тағзым етіп, Құдайдан медет сұрайды. Мұндай жерлерді адамдар өздерінің қолдаушысы, құтқарушысы ретінде қарайды. Туған жердің топырағын қастерлеп кие тұту қазақ халқының дүниетанымында ерекше жоғары мәнге ие. «Туған елдей ел болмас, туған жердей жер болмас», «Туған жер тұғырың» деген ұлағатты сөздерді келешек ұрпақтың өскен жерінің киелілігін, қасиеттілігін бағалап өтсін деген мағынада айтып өткен.

Жазушы, журналист Есболат Айдабосынның «Арасан» тақырыбындағы эссесінде киелі жер туралы: «Арасан – Алатаудың батыс сілемдерінің бірі, бір-бірімен қол ұстасып жатқан Суықтөбе мен Қоңыртөбе тауларының түйісен тұсында орналасқан шипалы бұлақ». Қазақстан энциклопедиясында «Жаманты қайнарлары» деген атаумен енген [2]. Бұл киелі мекен Жаманты өзенінің жағасында орналасқандықтаннақты географиялық атауы «Жаманты минералды бұлақтары» деп тікелей байланыстырып отыр. Осы өңірдегі Әліби Жангелдин атындағы орта мектептің тарих пәнінің оқытушысы, Жамбыл ауданының үздік тарихшысы, өлкетанушы Жанұзақ Нұқановтың пікірінше: «Киелі мекеннің бір тылсым құпиясы бар. Бұл жерге көбінесе бала көтере алмай жүрген жандар келеді. Киелі жердегі судың, ол жердегі таза ауаның әсерінен, жалпы бұл мекеннің қасиеттілігі тұрғысынан көп адамдар нәрестелі болып жатады. Оның бір дәлелі ретінде осы өңірден «Киелі Арасанға барып нәрестелі болдым деген апа-аналарымызды кездестіруге болады» дейді. Ш.Керім, А.Альмухаметов мақалада [7, 25 б.] Қорасан атаға байланысты хикаят жанрының өзіндік агиологиялық сипаты әулиенің киелілігінің маңызды құрамды бөлшегі ретінде сакралдықты қалыптастыруға септігін тигізетіндігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижесі:

Киелі Арасан-Қорасан мекені

Көшпелі мәдениеттегі негізгі трансформациялық белгі «жеті ата» жүйесі. Бұл жүйенің бастапқы құрылымы – проективтік жазықтықпен немесе кеңістікті модельдеу көрінісімен біріктірілген дамудың уақытша түрі ретінде түсіндіріле отырып, көшпелі қазақ қауымы туралы ақпарат берудің, оны сақтаудың өзегі «ата қоныс» болып табылады. Қазақ мәдениетімен кодтау шеңберіндегі семиосфера қағидаттарының пайымдауы «жеті ата» + «ата қоныс» құрылымдық-символикалық кеңістіктік концептінің «ойлаушы құрылым»- өндіруші құрылым және өзінің «нысандарын» жасауға қабілетті көлемді табиғатынан туындайды.

Әрбір адам баласы өзінің туған елінің, жерінің қадыр-қасиетін түсініп, биік деңгейде бағалауы қасиетті де киелі жерлерді анықтаудың түпкілікті мәні болып табылады. Өзінің сұлу табиғатымен талайды тәнті еткен еліміздің қасиетті де киелі өлкелерінің бірі Жетісу өлкесі екені баршамызға аян. «Жер жәннәты Жетісу» деген ұғым бұл өлкенің сұлу табиғатын ғана емес, киелі, қасиетті жер екенін дәлелдейді. Жетісу жеріндегі тылсым құпияға толы, аңыз-ақиқаты аралас киелі жерлердің орны ерекше. Сондай киелі жерлердің бірі – Киелі Арасан-Қорасан

мекені. Бұл киелі мекен Алматы облысы, Жамбыл ауданы Бесмойнақ ауылынан 5-7 шақырым күн батысқа қарай тау шатқалының аңғарларында орналасқан. Жергілікті тұрғындардың санасында бұл қасиетті жер – «Киелі Арасан-Қорасан» деп аталып кеткен. Осы өңірдің тұрғындары үшін бұл жер өзінің емдік қасиеті бар жер астынан шығып жатқан бұлақтарымен ерекше. Қазақстанның көптеген өңірлерінде «Арасан» деген атаумен белгілі емдік қасиеті мол түрлі жерасты бұлақ көздерін кездестіруге болады. Алматы облысындағы емдік табиғи киелі орындардың қатарына халық қастерлейтін 700 жылдан асқан (Панфилов ауданы) «Әулие ағаш», «Мазар терек» (Ұйғыр ауданы) киелі тоғайлары, «Найзатапқан арасаны», Кербұлақ ауданындағы «Шиырбай бастаулары» (Кербұлақ ауданы), «Әулие бастау» (Көксу ауданы) Іле ауданындағы «Әлмерек ата бастаулары» т.с.с. шипалы бұлақ көздерін жатқызуға болады [3, 1 б.].

«Арасан» сөзінің мағынасы Арасан (моңғ. аршан – бұлақ), шипалы су – емдеуге қолданылатын жылы жер асты су көздері. Арасан сулары асқазан ауруларын емдеуге пайдаланылады. Арасан сулары, негізінен жанартаулы жерлерле, артезиан алаптарында пайда болады. [4,421 б.]

Арасан атауы жоғарыда аталған халықтың санасындағы киелі, қасиетті ұғымдарымен сабақтас болып келеді. Тау шатқалында орналасқан киелі Арасан-Қорасан мекені осындай емдік қасиеті бар шипалы бұлақтарға толы. Әр бұлақ бірі-бірінен салқын, жылылығымен, дәмімен ерекшеленіп тұрады. Жаугершілік заманда жаудан жараланған әскер жасағы сол жерге барып шипа табатын болған деседі. Киелі мекенге келетін адамдардың басым көпшілігі табиғи қасиеттілігімен ерекшеленген жер астынан шығатын осы бұлақтармен, бұлақ басындағы саз балшықтармен өздерінің денсаулығын жақсарту үшін келеді. Бұл жерге келген халықтың минералды бұлақтармен өз ағзаларын емдеумен қатар өздерін рухани жағынан да тазартады. Қарпайым халықтың ойлауы бойынша бұл жерде айғайлап дауыс көтеруге, бейә деп сөздер айтуға, кереғар іс-әрекеттер жасауға болмайды. Бұл жерге жандарына тыныштық, ем іздеп келген адамдар діни рәсімдерді де орындайды. Яғни құран бағыштап, намаз оқып, құрбандық шалады.

1-сурет. Киелі Арасан мекеніндегі жер асты бұлақ көздері

[//el.kz/news/puteshestviepage/arasandagi_akisiz_demalis_zhamanti_mineraldi_sui/](http://el.kz/news/puteshestviepage/arasandagi_akisiz_demalis_zhamanti_mineraldi_sui/)

(қаралым уақыты: 15.05.2021ж.)

Белгілі ғалым, дінтанушы А.К. Муминовтың «Родословное древо Мухтара Ауезова» атты, ғылыми еңбегінде «Қасиетті жерлерде, бұлақ бастарына балықтар, кесене ішінде өмір сүретін көгершіндер, оның айналысына өскен ағаштар болады. Оларға қол жұмсауға, ұруға немесе

өлтіруге болмайды. Оларға кері іс-әрекет жасағандарды сол жердің киесі ұрады, қарғысқа ұшырайды, жаман іске ұрынады, болмаса аяқ астынан қайтыс болады» – деп киелі жерлердің ерекшелігіне тоқталып анықтама берген [5, 123 б.]. Бұл көптеген киелі жерлерге тән құбылыс. Дәл осы айшықты сипаттама киелі Арасан-Қорасан бұлақтарының басында да кездесетіні қызықты дерек. Жергілікті тұрғындардың, шырақшылардың айтуынша киелі Арасан жеріндегі бұлақтардың басында да «тәжді жыланның кейбір адамның көздеріне көрінуі ол жердің қасиетті, құдіретті жер екенін айғақтайды. Бұл жерге зиярат етіп келушілер тәжді жылан осы жердің қорғаушысы деп түсінеді. Көздеріне тәжді жылан көрінгендер оған қол тигізбейді. Тіпті, оны көрген адамдар «өміріміз ұзақ болады, тек жақысылықта боламыз» деген жақсы ойларға тоқталады. Киелі жерлерде орын алатын бұндай оқиғалар желісінің ел аузында аңыз-әңгімеге айналып ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыруы киелі жерлердің қалыптасуына, жердің өзін-өзі қорғауына түбегейлі негіз болады. Мұндай жерлерге адам баласы ешқашан қиянат жасай алмайды. Сонымен қатар, ел аузында айтылатын аңыз-әңгімелер, тылсым құбылыстар киелі, қасиетті жерлердің шартарапқа кең танылуына зор ықпал етеді.

2-сурет. Киелі Арасан мекеніндегі үңгір
(meuim)/ kozhal.kz/2019/7347-arasan-qorasan-auliege-ziyarat
(қаралым уақыты: 15.05.2021ж.)

Жегісудағы Қорасан түсінігі

Дәстүрлі дінді жеке бастарының табыс көзіне айналдырып, халыққа жалған ақпарат беріп, адастыратындар киелі мекенге де зияндарын тигізбей қоймады. Бұл жердегі Арасан атауымен қатарлас айтылатын Қорасан атауы да бар. Киелі мекенге зиярат етушілердің бастаушысы болып келетін арнайы ағымдар болған. Мәселен, «Ақ Жол», «Ата жолы» сынды халықты адастыратын арнайы топтар ел арасына «Арасан деген ата, Қорасан оның бауыры, екеуі де әулие емші адамдар болған, бұл жер олардың жерленген жері» деп жалған ақпарат таратып, біраз халықты әбігерге салып келеді. Алайда жергілікті ауыл ақсақалдары мен ауыл тұрғындарының айтуынша бұл өңірде Қорасан деген рудың немесе Қорасан есімді әулие емші адам өмір сүрмегенін айтады. Қорасан атауы туралы Ғ.Мүсіреповтың «Ұлпан» повесінде төмендегідей нақты

сипаталады: «Балаларын жерлеп қайтқан күні қара шешек Еснейдің өз денесіне де қаптап білініп келеді екен. Шілденің қайнап тұрған ыстық кезі еді. Өр көкірек батыр адам басқаларда жоқ ірі мінез көрсетті. Атына міне салып қозыкөш жердегі «Әулие сор» атанған тұзды көлге тыржалаңаш секіріп кетті. Артынан келген адамдарға осы араға үй тіккізуге, сусын әкелуге бұйрық берді де суы жылы сор көлге күні-түні шомыла берді, шомыла берді. Қорасан шыққанда дуылдап қыштитын денені қасымауға шыдады. Бақсы-құшнаштарды да маңайына жолатқан жоқ. Сордың суында қорасанға дауа болғандай қандай қасиет бар, оны ешкім білген емес, әйтеуір Есней бар денесіне бармақтай-бармақтай қара таңба түссе де аман қалды». [6, 9 б.]

Демек «қорасан» адам денесіне шығатын жараның бір түрі деуге толық негіз бар. Себебі «Арасан» бұлақтары, ол жердегі саз балшықтар тері ауруларын бірден жойып жіберетінін осы жерге зиярат етіп, ем іздеп келушілердің де пікірі дәлелдейді. Арасан емдік қасиеті мол жер астынан шығатын бұлақ көздері. Ал «Қорасан» атауы ол адам терісіне шығатын қышыма аурудың бір түрі болуы әбден мүмкін. Бұл киелі мекеннің ел аузында «Арасан-Қорасан» деп аталуына жоғарыда келтірілген деректер дәлел бола алады.

Халықтың таным түсінігінде үңгірлердің де алатын орны ерекше. Көптеген тылсым құпияға толы, сыры ашылмаған қасиетті жерлерүңгірлермен де танымал. Түрлі табиғи құбылыстардың әсерінен пайда болған үңгірлер тау шатқалдарында, таудың етегінде орналасады. Ерте кездерде адамдардың тұрақты мекені болған үңгірлер әр түрлі болып келеді. Бірінің ішінде тамшы бұлақ көздері болады. Кейбірінің ішінде адам баласының тіршілігін бейнелейтін адамдардың, жануарлардың, аңдардың үңгір қабырғаларына қашалған суреттерін байқауға болады. Үңгірлер құпияға толы түрлі пішінде болады. Кейбірінде адамның үңгірге кіруіне кедергі келтіретін түрлі формадағы тастар, дененің өтуіне кедергі келтіретін қуыстар болады. Кейбір үңгірлер кең болып келеді. Құпияға толы үңгірлер көп зерттеуді қажет етеді. Ерте кездерде адамдардың тұрақты қонысы қызметін атқарған үңгірлерді ата-бабамыз бүгінгі күнге дейін қасиетті нысан ретінде бағалап келеді. Арасан-Қорасан мекенінің тағы бір ерекшелігі өзен жағасынан жетпіс метр биіктікте шатқал бүйірінде орналасқан үңгір. Жергілікті шырақшылар бұл үңгірді зиярат етіп келушілерге тау шатқалында орналасқан мешіт деп таныстырады. Қасиетті жерге ем іздеп зиярат етіп келушілер үңгірге кіру үшін арнайы сатының көмегімен көтеріліп, одан ары үңгір ішінен қазыққа бектіліп байланған арқанның көмегімен шығады. Арқанмен көтерілгенде адамның үңгірге кіруіне кедергі келтіретін екі тастың ортасынан өту өте қиын. Бұл жердің бір ерекшелігі төбедегі алып тасты адамның үңгірге өтер тұсында кішкентай ғана тастың ұстап тұруы. Келушілерді осы табиғи ерекшелік таңқалдырады. Бұл тау көшкінінен пайда болуы да ғажап емес. Үңгір ішінде адам алақандарының, тізелерінің іздері және қабырғаларда суреттер бейнеленген. Бұл бейнелер осы жерде адамдардың Құдайға құлшылық жасайтын шағын мешіт қызметін атқарғанын дәлелдейді. Шипалы бұлақтары бар тау шатқалында орналасқан бұл үңгірге үңгір ішінде Құдайға құлшылық жасап, намаз оқып түнейді.

Қорытынды

Бүгінгі күні бұл киелі жердің құпиясын ашып танысу үшін денсаулықтарына шипа іздеп келушілердің қатарынан ел тұрғындарын ғана емес, сонымен қатар Жетісу жеріне келетін шетелдіктерді де көптеп кездестіруге болады. Көбінесе көршілес Қырғызстан, Ресей мемлекетінен зиярат етіп келушілер көптеп кездеседі. Әрине, бұл жерге келушілер үшін ешқандай да қонақ үй, адамдардың түнейтін орындары қарастырылмаған. Келушілер өзен жағасына тігілген арнайы маталы шатырларда, сол жердегі бастырмаларда жатады. Бұл бастырмаларды осы жерге ем іздеп келіп жазылған адамдар өз қаражатына салып берген. Бұндай орындардың болуы бүгінгі дамыған заманда адамдар үшін ыңғайлы деуге мүлдем келмейді. Келушілер үшін ең маңыздысы бұл киелі жердің емдік қасиетке ие жер асты бұлақтары, саз балшығы, құпияға толы үңгірі, сұлу табиғаты маңызды болып табылады. Ұлттық мақтанышымызға айналған барша адам баласының денсаулығы мен рухани жан дүниесіне азық болатын еліміздегі осындай Киелі Арасан мекенінің атауының дұрыс аталуы Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандарының ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштері қатарына қосылып, сакралды және емдік-

сауықтыру туризмін дамыту мақсатында пайдалану қасиетті нысанның халық санасында ерекше маңыздылығы арта түсуіне зор мүмкіндік береді. Зерттелінген қасиетті нысанның атын шығаратын халықтық этимологизация әрекеттері тарихи сананың және тері ауруынан (қорасан) пайда болатынбастапқы атауды ығыстырудың жарқын мысалы екенін атап өткен жөн, біз көрсеткен дереккөздердіңнәтижесінде адамдар аталған ауру түрлерімен емделу үшін келеді.

Мақала «Қазақстанның қазіргі заманғы тарихнамалық дискурсындағы тарихи жадының бірегейлігі мен поэтикасы» тақырыбындағы ішкі ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»[Электронды ресурс] // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya; (қаралым уақыты: 14.04.2021ж.)
2. Айдабосын Е.«Арасан»[Электронды ресурс]// <https://alauinform.kz/2025;> (қаралым уақыты: 22.04.2021ж.)
3. Селим Л., Токпанов Е.А., Кыдырбаева А.Т. «Алматыоблысындағы табиғи емдік киелі орындардыңортақ белгілері» [Электронды ресурс]//[zhetysu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/03/%D0%92%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%9D%D0%98%D0%9A-%E2%84%96294-2020.pdf;](http://zhetysu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/03/%D0%92%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%9D%D0%98%D0%9A-%E2%84%96294-2020.pdf) (қаралым уақыты: 27.05.2021ж.)
4. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия./ Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 720 б.
5. Муминов А.К. «Родословное древо Мухтара Ауэзова». – Алматы: «Жібек жолы». 2011 г. –123 с.
6. Мүсірепов Ф. «Ұлпан» повесть. [Электронды ресурс]//<https://kitap.kz/book;> (қаралым уақыты: 14.06.2021ж.)
7. Керім Ш., А. АльмухаметовУкаша ата мен Қорасан ата туралы хикаяттар // әл-Фараби атындағы ҚазҰУХабаршысы. Дінтану сериясы. – 2021. - №2 (26). – 25-32 бб.

References:

1. [N.A. Nazarbayev «Bolashakkabagdar: rukhani zhangyru» \[Looking into the future: spiritual modernization\]\[Electronic resource\] // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya;](https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya;) (date of application: 14.04.2021) [in Kazakh]
2. AidabosynE. «Arassan» [Arassan] [Electronic resource]// <https://alauinform.kz/2025;> (date of application: 22.04.2021)[in Kazakh]
3. SelimL., Tokpanov E.A., Kydyrbayeva A.T. «Almaty oblysyndagytabiği emdikkielioryndardyn ortakbelgilery» [Common symptoms of natural healing holidays in Almaty region] [Electronic resource] //[zhetysu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/03/%D0%92%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%9D%D0%98%D0%9A-%E2%84%96294-2020.pdf;](http://zhetysu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/03/%D0%92%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%9D%D0%98%D0%9A-%E2%84%96294-2020.pdf) (date of application: 27.05.2021) [in Kazakh]
4. Ultykencyclopedia «Kazakhstan»./ Chief Ed. A. Nysanbayev Almaty, main editorial office [Kazakhstan national encyclopedia]" 1998. - 720 pages [in Kazakh]
5. Muminov A.K. «Rodoslovnnoe drevo Mukhtara Auezova». Almaty, «Zhibek zholy». 2011. – 123 p. [in Russian]
6. Musirepov G. «Ulpan» [Ulpan]novel. [Electronic resource] //<https://kitap.kz/book;> (date of application: 14.06.2021) [in Kazakh]
7. Sh. Kerim, A. AlmukhametovUkashaatamenQorasanataturalykhiqayattar (Stories about Ukasha Ata and Khorasan Ata) // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Religious Studies Series. - 2021. - №2 (26). - pp. 25-32.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘӨЖ 63.00.08.
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.14>

¹ Ж.А. Кусайнова *

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистр, оқытушы
E-mail: Zhuma_1612@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ПӘНІНДЕ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ БОЙЫНША ТӘЖІРИБЕЛІК ЖҰМЫСТАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Тарих сабағының тәрбиелік мәні, адамгершілік және патриоттық тәрбие мәселесіне еңбектерін арнаған әдіскер- ғалымдар, отаншылдық сезімді қалыптастыруға ерекше мән беріп, оны ұйымдастырудың тиімді жолдары мен тәсілдерін қарастырылған.

Отаншылдыққа тәрбиелеудің міндеттерін жүзеге асыруда мектепте оқытылатын Қазақстан тарихы пәнінің орны ерекше анықтап, төмендегідей әдістемелік шарттарымен бекітілген. Әдістемелік еңбектерде тарихты оқытуда оқушыларға тәрбиелік әсер ететін әдіс-тәсілдерді ескере отырып, эксперимент сыныпта төмендегідей әдістеме қолдану тиімді екені анықталды. Эксперимент нәтижесі, Қазақстан тарихын оқытуда оқушыларға тәрбиелік әсер ететін, белсенді оқыту әдістері мен жаңашыл технологияның мүмкіндіктерін қолданудың тиімділігін көрсетті.

Эксперимент топта Қазақстан тарихын оқытуда оқушыларға тәрбиелік әсер ететін, оларды ойландыратын, баға бергізетін, осылардың негізінде белгілі бір идеялар мен сенімдер туғызатын тарихи фактілер, идеялар, айқын, нақты фактілер, оқушылардың сезіміне әсер ететіндей материалдар таңдап алынды. Осындай іріктелініп алынған фактілердің әсері оқушылардың ойланып, ой елегінен өткізген сайын күшейе түсетінін көрсетті. Зерттеу барысында, осы ұсыныстарды басшылыққа алып, отаншылдыққа тәрбиелеуде белсенді әдістемелік тәсілдерді үнемі жетілдіріп отыру қажеттігіне ғылыми зерттеу жұмысы барысында көз жеткіздік.

Кілт сөздер: эксперимент, Отан, патриотизм, қанатты ұтқыр, фактілер, идеялар, айқын, нақты.

¹ Kusaynova Zh.A.*

¹Department Of Internal Affairs Of The Republic Of Kazakhstan Master's degree, teacher at Abai Kaznu E-mail: Zhuma_1612@mail.ru the mob number. 87077721731

RESULTS OF PRACTICAL WORK ON FOSTERING PATRIOTISM IN THE SUBJECT OF HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

In this article, methodologists - scientists who have devoted their work to the educational essence of history lessons, moral and patriotic education, pay special attention to the formation of a sense of patriotism, consider effective ways and methods of its organization.

In the implementation of the tasks of patriotic education, the place of the subject of the history of Kazakhstan taught at the school is determined and determined by the following methodological conditions. In the methodological works, taking into account the methods and techniques that have an educational impact on students in teaching history, it was found that the use of the following methodology in the experimental class is effective. The results of the experiment showed the effectiveness of using the possibilities of active teaching methods and innovative technologies that have an educational impact on students in teaching the history of Kazakhstan.

In the experimental group, materials were selected that have an educational impact on students in teaching the history of Kazakhstan, make them think, evaluate, and on the basis of which historical facts, ideas, clear, concrete facts, and influence the feelings of students give rise to certain ideas and beliefs. The influence of such selected facts has shown that the more students think and reflect, the stronger the effect. In the course of research, guided by these recommendations, we were convinced of the need for continuous improvement of active methodological approaches to patriotic education.

Keywords: experiment, Homeland, patriotism, winged mobility, facts, ideas, real, real.

¹Кусайнова Ж.А.*

¹ Магистр, преподаватель КазНПУ им.
Абая E-mail: Zhuma_1612@mail.ru

РЕЗУЛЬТАТЫ ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПО ВОСПИТАНИЮ ПАТРИОТИЗМА В ДИСЦИПЛИНЕ "ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В данной статье рассматривается воспитательное значение урока истории, методисты - ученые, посвятившие свой труд проблеме нравственного и патриотического воспитания, уделяют особое внимание формированию чувства патриотизма, обсуждают эффективные пути и способы его организации.

Особое место в реализации задач патриотического воспитания отводится преподаваемому в школе предмету История Казахстана, который закреплен следующими методическими условиями. В методических трудах установлено, что с учетом методов и приемов, оказывающих воспитательное воздействие на учащихся при изучении истории, в экспериментальном классе наиболее эффективно применение следующей методики. Результаты эксперимента показали эффективность использования возможностей инновационных технологий и активных методов обучения, оказывающих воспитательное воздействие на учащихся при изучении истории Казахстана.

В экспериментальной группе подобраны исторические факты, идеи, очевидные, реальные факты, которые оказывают воспитательное воздействие на учащихся при изучении истории Казахстана, заставляют их думать, оценивать, на основе которых рождаются определенные идеи и убеждения, влияют на чувства учащихся. Влияние таких отобранных фактов показало, что по мере размышлений и размышлений учащихся становится все сильнее. В ходе исследования, руководствуясь данными рекомендациями, мы убедились в необходимости постоянного совершенствования активных методических подходов в воспитании патриотизма.

Ключевые слова: эксперимент, Родина, патриотизм, крылатый подвижник, факты, идеи, очевидные, реальные.

Кіріспе. Отаншылдыққа тәрбиелеудің міндеттерін жүзеге асыруда мектепте оқытылатын Қазақстан тарихы пәнінің орны ерекше анықтап, төмендегідей әдістемелік шарттар қарастырған.

– тарихты оқытуда оқушылардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыру;

– тарихты оқыту барысында мұғалімнің маңызды идеяларды, фактілер мен ұғымдарды, түсініктерді дұрыс таңдай алуы және оны түсінікті, оқушылар сезіміне әсер ететіндей ашып

көрсетуі, нақты, анық, әсерлі, тәрбиелік, дамытушылық жағынан аса маңызды деректер мен оқиғаларды дәлелді, ұтымды таңдау;

– тарихты оқытудың әсерлігі мен нақтылығын арттыратын әр түрлі әдістемелік құралдарды мұғалімнің тиімді пайдалануы;

– тарихи оқиғалар мен құбылыстарды талдауда және бағалауда оқушылардың белсенділігін, шығармашылығын арттыратын өзіндік жұмыстарға кеңінен тарту;

– тарихты оқыту процесінде және сабақтан тыс жұмыстарда тарих курстарынан алған білім, білік, дағды-машықтарын жүйелі түрде пайдалану;

– оқушылардың білімінің дара дамуын бағдарлау арқылы -тарихи қайраткерлердің, ұлы тұлғалардың және қарапайым адамдардың өмірі мен қызметін олардың сезіміне әсер ететіндей ашып көрсету;

– оқушыларды суреттеуге, талдауға, ізденуге, бағалауға, дәлелдеуге, өзіндік еркін пікір білдіруге т.б. оқу дағдыларын игеруге бағыттау;

– оқушылардың шамасы келетіндей қоғамдық пайдалы қызметке қатысуы, т.б.[1].

Зерттеу мақсаты: Зерттеу барысында, осы ұсыныстарды басшылыққа алып, отаншылдыққа тәрбиелеуде белсенді әдістемелік тәсілдерді үнемі жетілдіріп отыру қажеттігіне ғылыми зерттеу жұмысы барысында көз жеткіздік. Оқу-тәрбие үдерісінде оқушыларды Қазақстан тарихы сабағында отаншылдыққа тәрбиелеудің тиімді әдіс-тәсілдерін таңдап, оны өмір тәжірибесінде белсенді пайдалануда төмендегідей мақсат- міндеттерді белгіледік:

Ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, патриоттық тәлім жоғары деңгейде қалыптасқан оқушының Отанға деген сүйіспеншілік сезімі терең болады; қазақ халқының тарихын танып-білуге ынтасы жоғары; қазақ халқының мәдениетін, ұлттық ерекшеліктерін, салт-дәстүрін зерделеуге үлкен ұмтылыс танытады; өзінің өмірдегі белсенді рөлін түсінеді.

Зерттеу міндеттері: Эксперимент сыныпта Қазақстан тарихы сабағында отаншылдыққа тәрбиелеудің міндеттері:

– Қазақстан тарихы сабағында оқушыларды отаншылдыққа тәрбиелеудің тиімді әдіс-тәсілдерін таңдап, оны өмір тәжірибесінде белсенді пайдалана білу біліктерін қалыптастыру;

– оқушылардың отаншылдық сезімін дамытуда оқу материалының мазмұнына тарихи тұлғалардың ерлігі мен батырлығы туралы тың үзінді пайдалану;

– Қазақстан тарихы сабағында отаншылдыққа тәрбиелеуде белсенді әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы, оқушы-жастарды отаншылдыққа, адамгершілікке және ұлтжандылыққа тәрбиелеудің құралы ретіндегі рөлін анықтау Эксперимент топта Қазақстан тарихын оқытуда оқушыларға тәрбиелік әсер ететін, оларды ойландыратын, баға бергізетін, осылардың негізінде белгілі бір идеялар мен сенімдер туғызатын тарихи фактілер, идеялар, айқын, нақты фактілер, оқушылардың сезіміне әсер ететіндей материалдар таңдап алынды. Осындай іріктелініп алынған фактілердің әсері оқушылардың ойланып, ой елегінен өткізген сайын күшейе түсетінін көрсетті. Оқушылардың фактілерді ойланып қорытуы және оған баға беруі үшін, көпшілік жағдайда сол фактілерді қайтадан айтып беруі, ол жайлы өзінің еркін көзқарасын білдіруі, оны басқа фактілермен салыстыруы эксперимент сынып оқушыларының жетістігі деуге болады. Эксперимент топта пайдаланылған қосымша тарихи материалдар оқушыларға алғашқы баяндаған уақытта, пысықтау, сұрау, қорытып-жинақтап қайталау кезінде, яғни тарихты оқытудың бүкіл барысы тәрбиелік міндеттерді іске асыруға ықпал жасады [2].

Материалдар мен әдістер. Әдістемелік еңбектерде тарихты оқытуда оқушыларға тәрбиелік әсер ететін әдіс-тәсілдерді ескере отырып, эксперимент сыныпта төмендегідей әдістеме қолдану тиімді екені анықталды.

Қазақстан тарихы бағдарламасы мен оқулығында оқушыларды патриотизмге тәрбиелейтін әсерлі мәтін, материалдар шамалы болғандықтан, оқу материалын нақтылау және жандандыра түсу үшін курстың негізгі мазмұнының тәрбиелік әсерін күшейтін, өздігінше тәрбиелік рөл атқара алатын дара-жеке фактілерді, образдарды, детальдарды, тарихи-көркем туындыларды, қанатты ұтқыр, дана сөздерді, мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді тауып іріктеп алып пайда-

ланылды; оқушының кейбір жағдайларда оқиғалар мен адамдарға өзінің жеке көзқарасын еркін білдіруі үшін, материалды оқушыларға нанымды және әсерлі түрде жеткізе білуге назар аударылды; оқушылардың тәрбиелік жағынан маңызды, құнды материалдарды саналы ұғуына көмектесу үшін, жасаған қорытындылары мен бағаларын сенімге, сезімдерін-тұрақты сезімге айналдыра алатын тәсілдерді іріктеп және соларды іске асыру жолдарын іздестіруге назар аударылды[3].

Негізгі бөлім. Эксперимент нәтижесі, Қазақстан тарихын оқытуда оқушыларға тәрбиелік әсер ететін, белсенді оқыту әдістері мен жаңашыл технологияның мүмкіндіктерін қолданудың тиімділігін көрсетті. Сабақта жеке, жұппен және топтық жұмыстар ұйымдастырылды. Әр түрлі тың құжаттармен және ақпарат көздерімен жұмыс жүргізілді. Тәжірибелік жұмыста ұсынылған белсенді оқу әдістері мен инновациялық технологияны пайдалану оқушылардың отаншылдық, адамгершілік сезімін қалыптастыруға және олардың Отан тарихына деген қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік жасады.

Сауалнамаға 10 сыныптан 125 оқушы, 21 педагог қатысты. Сынақ жүргізбес бұрын оқушылармен жүргізілген сұрақтардың нәтижесінде, біз олардың патриот, отаншылдық туралы білім деңгейінің жапылама екенін байқадық[4].

Зерттеуімізде тәрбиелік деңгейлер мен көрсеткіштер туралы шетелдік және отандық ғалымдардың пікірін басшылыққа алып, Қазақстан тарихын оқытуда оқушыларды отаншылдыққа тәрбиелеуге әсер ететін, тарихи білімдер мазмұнын салыстырмалы түрде оқушылардың үш деңгейінің өлшемдері мен көрсеткіштерін төмендегідей анықтадық. Қазақстан тарихынан отаншылдыққа тәрбиелеуге әсер ететін маңызды тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, ұғымдардың мәнін, тарихи қайраткерлердің ерлігін білуі, Отанды қорғауға дайындықта белсенділігін жатқыздық. Оның: төменгі деңгейіне отаншылдық туралы түсінігі бар, жалпылама нақты емес, яғни төмен. Орта деңгейіне отаншылдық туралы түсінігі бар, бірақ оның маңызына жете көңіл аудармайды, мазмұнын толыққанды білмейді, яғни орташа. Жоғары деңгейде Қазақстан тарихын бойынша отаншылдыққа тәрбиелеуге ықпал жасайтын маңызды тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, ұғымдардың мәні бойынша түсінігі жақсы, ұғымның маңызы мен мазмұнын біледі, өз бойында отаншылдық, ұлтжандылық қасиеттерді шынайы бағалай алатынын, отаным, жерім, елім деген қасиетті ұғымдарды дұрыс пайдалануға ұмтылатыны ескерілді, яғни жоғары болып табылады.[5]

Зерттеу нәтижесі. Тәжірибелік-экспериментке қатысқан 177 оқушының эксперименттің алғашқы кезеңінде тек 39%-ның ғана білімдік, тәрбиелік көрсеткіштері жоғары деңгейде, 36%-ның орташа, ал 25%-нікі төмен болса, эксперименттің қалыптастыру кезеңінде бұл көрсеткіштер 7%-ға, бекіту кезеңінде бастапқы кездегімен салыстырғанда 25% ға-артты, яғни экспериментті бекіту кезеңіндегі нәтижесі 68% оқушы өздерінің тәрбиелік деңгейлерінің жоғары деңгейде екенін көрсете білді. Бұл эксперимент жұмысымыздың оң нәтижесі деп ойлаймын.

2016-2017 оқу жылында жүргізілген тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың қалыптастыру кезеңінде оқушылардың білімдік және тәрбиелік деңгейлерінің біршама өскені анықталынды.

Қазақстан тарихы сабағында отаншылдыққа тәрбиелеуде оқушыларға ауызша (сұрақ-жауап, құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар, пікірсайысқа дайындық, т.б.);

- қысқаша жазба жұмыстары (тезистер, конспектілер, эссе, тарихи шығарма, т.б.);
- тест тапсырмалары (жабық тест, ашық тест, мәтіндік тест, көпжауапты тест);

- шығармашылық жұмыстар (рөлдік ойындарға, сахналық көріністерге дайындық), өзара бақылау жұмыстары, кәтемен жұмыс.

Оқушыларға шығармашылық (хабарлама, презентация, т.б.) және жобалық тапсырмалар тақырыптарын алдын ала берілді. Эксперимент топтың мұғалімі осы шығармашылық жұмыс түрінің талаптарымен таныстырды. Оқушы хабарлама даярлаған кезде білімін көрсетіп қоймай, хабарлама (презентация) дайындайтын батырға қатынасын, өз сезімдерін, күйзелісін білдіруі тиіс.

Қазақстан тарихы сабағында отаншылдыққа тәрбиелеуде оқушыларға түрлі деңгейдегі интерактивті тапсырмалар мен хабарлама, рефераттар жазып келу тапсырылды. Сынақ топтағы оқушыларға төмендегідей реферат тақырыптары ұсынылды:

1. Қазақ батырларының ерлігі - жастарға үлгі.
2. Менің Отаным Қазақстан.
3. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 25 жыл.
4. Қазақ хандығының құрылғанына 550 жыл.
5. Кенесары Қасымовтың басшылығымен болған көтерілістің маңызы.
6. Тарихта із қалдырған дара тұлғалар.
7. Б. Момышұлының еңбектері-жастарды отаншылдыққа тәрбиелеудің құралы. [6]

Оқушылардың отаншылдық сезімдерінің қалыптасу деңгейінің жоғарылағанын Отан тарихына деген белсенділіктерінің артуындағы өзгерістерден байқалды. Оқушылардың отаншылдық қасиеттердің маңызын түсінгендіктерін олардың сабақтағы жауаптарынан және қарым-қатынасынан да байқадық, пәнге деген қызығушылықтары артқанынан пайда болды.

Қазақстан тарихы сабағында отаншылдыққа тәрбиелеу барысында оқушылар әр түрлі ізденістер жасап, жаңа мәліметтер қорын жинақтап, шығармашылық қабілеттерін дамытты. Қазақстан тарихы сабағында отаншылдыққа тәрбиелеудің мазмұнын, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың қорытындысында оқушылардың білімі мен тәрбиелік деңгейлері төмендегідей болды.

- «Қазақстан тарихы сабағында оқушыларға қазақстандық патриотизм идеясын дарыту»;
- «Тарих сабағында жаңышыл технологияларды қолданудың әдістемелік жолдары»;
- «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы Қазақстан тарихын оқытуда оқушылардың отаншылдық сезімін қалыптастырудың құралы»;
- «Қазақстан тарихы сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін жетілдіру» т.б.

Қортынды. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың бекіту кезеңіндегі оқушылардың білімдік, тәрбиелік деңгейлерінің сапасының көрсеткіші Қазақстан тарихы сабағында оқушыларды отаншылдыққа тәрбиелеу әдістемесі оң нәтиже берді деген қорытындыға әкелді. Тарихи білім мазмұнын ашып көрсетуде бірқатар тақырыптардың тәрбиелік мәнін ашып көрсету барысында біз дайындаған сабақ жоспарлары бойынша өткізілген тәрбиелік іс-шараларды талдау, бағалау және қорытындылау нәтижесінде төмендегідей тұжырымдар жасаймыз:

• Жалпы білім беретін мектепте Қазақстан тарихы сабақтарында оқушыларға қазақ батырларының ерлігі, қаһармандық қасиеттері арқылы отансүйгіштік қасиеттерін жетілдіруде эпостардың, мақал-мәтелдердің, жұмбақтардың, ертегілердің, батырлық жырларының, шежіренің, бата сөздердің, т.б. алатын орны ерекше болып табылады. Бұлар қаһармандық, ерлік жасау, Отанға деген сүйіспеншіліктің мәнін түсіндіруде оқушылардың отансүйгіштік дүниетанымының кеңеюіне әсерін тигізеді [7].

Мектеп оқушыларына қазақ батырларының қаһармандық бейнесін түсіндіруде батырлар жырының алатын орны ерекше. Эпостық жырларда батырлардың ерлігі шынайылығымен сипатталатынын ескере отырып, тарихи мағлұмат беруде шежіренің маңызы зор екенін негіздедік.

Нәтижелерді талқылау.

• Қазақстан тарихы сабағында отаншылдықтың мәнін, мазмұнын ашып көрсету арқылы, оны Қазақстан тарихын оқытуда пайдалану әдістемесі бойынша жасалған жұмыстар барысында олардың тарихи білімін, елжандылық қасиеттерін, танып білуін және шығармашылықтарын дамытуға мүмкіндіктер туғызылды;

• Қазақстан тарихы сабағында оқушыларды отаншылдыққа тәрбиелеуде жеке, топпен, ұжыммен жұмыс жасау біліктерін дамытуға мүмкіндіктер туғызылды;

• Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың барысында оқушылардың отан, туған өлке, Қазақстан менің Отаным, тарихтағы адамның рөлі, батырлар ел қорғаны, ержүректілік, батырлық, адалдық, қайсарлық сияқты ұғымдар туралы түсініктері кеңіді [8].

• Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың барысында сабақ жоспарларының нәтижесін сараптау қорытындысында оқушылардың Қазақстан тарихы сабағында отаншылдыққа дәріптеу негізінде тәрбиелілік деңгейінің өскенін анықтадық [9].

Сонымен қорыта келгенде, егерде оқушыларға Қазақстан тарихы сабағында отаншылдықтың мазмұнын ашып көрсету арқылы, оны Қазақстан тарихын оқытуда пайдалану әдістемесін кешенді түрде пайдалана білсек, онда оқушылардың өз елі, жері, Отанына деген сүйіспеншілігіне әсер етіп, Отанын қорғауға дайын деген сенімінің артуының нәтижесінде патриоттық қасиеттерінің қалыптасуына ұтымды жағдай туғызуға болатынына тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың нәтижесінде анық көз жеткіздік.

Қазақстан тарихы сабағында отаншылдықтың мәнін, мазмұнын ашып көрсету арқылы, оны Қазақстан тарихын оқытуда пайдалану әдістемесі бойынша жасалған жұмыстар барысында олардың тарихи білімін, елжандылық қасиеттерін, танып білуін және шығармашылықтарын дамытуға мүмкіндіктер туғызылды[10].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіғұлова Б.Қ. Қазақстан тарихын оқытуда оқушылардың өздік жұмыстарын ұйымдастыру жолдары. – Алматы: ЖАК, 2000. – 112 б.

2. Әбдіғұлова Б.Қ. Қазақстан тарихын оқытудың өзекті проблемалары. – Алматы: Ғылым, 2001. – 170 б.

3. Әбдіғұлова Б.Қ. Қазақстан тарихы оқулығы: өзекті мәселелері және оны жетілдіру жолдары. – Алматы, 2002. – 179 б.

4. Әбдіғұлова Б.Қ. Қазақстан тарихы сабағында оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу. – Алматы., 2012. – 109 б.

5. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. – М., 1982.

6. Назарбаев Н. Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына\\ Егемен Қазақстан, 2006 жыл, 27 мамыр. Қазақстан тарихынан әңгімелер: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық /Әбдіғұлова Б.Қ., Қапаева А.Т., Кенжебаев Ғ.К. – Алматы: Алматыкітап, 2011. – 224 б.

7. Ежелгі Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық /Төлеубаев Ә., Халидуллин Ғ., Сәрсекеев Б.С. – Алматы: Атамұра, 2007. – 160 б.

8. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / Садықов Т.С., Жолдасбаев С. – Алматы: Атамұра, 2007. – 240 б.

9. Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық / Қасымбаев Ж.Қ., т.б. – Алматы: Мектеп, 2004. – 248 б.

10. Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Алматы. – 72 б.

Paydalanılğan ädebïetter tizimi:

1 Abdigwlova B. K. Qazaqstan tarixi stwdiyasında stwdenttiñ täwelsiz opws vias ordinandis opws. - Almatı: JAK, 2000. 112 B.

2. B. k. Äbdigulova Qazaqstan tarixi Doktrinasınıñ özekti mäseleleri. - Almatı: Ğılım, 2001. 170 b.

3. Abdigwlova B. K. Artem Qazaqstan tarixında: ipsa quaestiones et eius mores emendare. Alma-Ata., 2002. 179 P.

4. Abdigwlova B.K. qoғam müddesi üşin bilimi: tülekter arasında Qazaqstan tarixi boyınşa lekcïyalarda. - Almatı., 2012. 109 B. 5. Lerner İ. Ya. tarixti oqw procesinde tülekterdiñ ilgerilewi. - M., 1982.

5. Lerner İ. Ya. Razvitie mişleniya wçaşçixsya v processe obwçeniya istorii. - M., 1982. 6. Nazarbaev N. İnnovaciýalar men oqw-bilimdi jetildirw arqılı bilim ékonomikasına\\ Egeмен Qazaqstan, 2006 jil, 27 mamır. Qazaqstan tarixinan äñgimeler: Jalpı bilim беретin mekteptiñ 5-sınıbına arnalğan oqwlıq /Äbdigulova B.Q., Qapaeva A.T., Kenjebaev Ğ.K. -Almatı: Almatıkitap, 2011. 224 b.

7. Ejelgi Qazaqstan tarixi: Jalpi bilim beretin mekteptiñ 6-sinibina arnalğan oqwliq /Tölewbaev Ä., Xalidwllin Ğ., Särseseev B.S.-Almatı: Atamura, 2007.160 b.

8. Orta ğasırlardağı Qazaqstan tarixi: Jalpi bilim beretin mekteptiñ

9. Qazaqstan tarixi: Jalpi bilim beretin mekteptiñ 8-sinibina arnalğan oqwliq / Qasimbaev J.Q., t.b.- Almatı: Mektep, 2004.- 248 b.

10. Qazaqstan Respwblıkası Prezidentiniñ 2007 jilğı «Jaña älemdegi jaña Qazaqstan" attı Qazaqstan xalqına Joldawı. -Almatı., 72 b.

ӘӨЖ 573-09

МРНТИ 03.01.39

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.15>

С.Ә. Жұман¹, Б.Р. Оспанова *

¹Абай атындағы ҚазҰПУ–нің т.ғ.к., аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E –mail:sayat_009@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E –mail:baian_80@mail.ru

САЙФ САРАЙИДЫҢ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аннотация

Мақалада Сайф Сарайидің «Гүлистан би-түрки» шығармасының, көркемдік, танымдық мәні талданған. Шығармада адамзаттың өмірімен тығыз байланысты әдет-ғұрыптарымен қатар жүретіндігі қарастырылған. Алтын Орда тұсында жазылған Сайф Сарайидің әдеби мұрасында түркі халықтарының ғана емес, басқа да әр түрлі халықтардың әдет-ғұрыптарының адам өміріндегі маңыздылығы айтылған. Мақалада Сайф Сарайидің шығармасы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан рухани тәрбиені жалғастырушы құрал ретінде қызмет ететіндігі баяндалған. Автордың «Гүлистан би-түрки» мәдени құндылығы жағынан жастарға рухани тәрбие беруде өте маңызды шығарма. Онда адам бойындағы рухани мәдениеті, ақылы, жауапкершілігі арқылы жан-дүниені қабылдайтыны және адамның мінез-құлқының қалыптасуына әсер ететін факторлар қарастырылған. Ендеше, осы сезімдерден тұратын адам – өмірі мен оның барысы руханилық құбылыстар жиынтығы болса, бұл кеше, бүгін, ертең де өзінің жалғасын табатыны сөзсіз.

Мақалада, әлемдегі әр ұлт өкілі өзінің ұлттық коды, дүниетанымы, бойында қалыптасқан ұлттық санасы арқылы әлемдік өркениетті қабылдайтындығы және оны өз ұлтының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сәйкес, икемді етіп дамытуды көздейтіндігі сараланған. Түркі тілдес халықтарға ортақ әдеби шығармалар, оның ішінде қазақ халқының тілін түсінуде ортақ дерек көздерінің бар екендігі Сайф Сарайидің шығармаларын құнды етеді.

Кілтті сөздер: Алтын Орда кезеңі, рухани мұра, ұлттық құндылық, әдебиет, тарих, мәдениет, рухани мұра.

¹А.С.Жуман, Б. Р.Оспанова *

¹к.и.н., доцент кафедрасы истoрии Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы, E –mail:sayat_009@mail.ru

²научный сотрудник научно-исследовательского института Казахского национального педагогического университета имени Абая, кандидат филологических наук.
Республика Казахстан, г. Алматы, E –mail:baian_80@mail.ru

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САЙФА САРАИ

Аннотация

В статье анализируется художественное, познавательное значение произведения Сайфа Сарайи «Гулистан би-тюрки». Она рассматривает, что произведение сопровождается обычаями, тесно связанными с жизнью человечества. В литературном наследии Сайфа Сарайи, написанном при Золотой Орде, подчеркивается важность обычаев в жизни человека не только среди тюркских народов, но и других народов в целом. В статье рассказывается о том, что творчество Сайфа Сарайи служит продолжателем духовного воспитания, которое передается из поколения в поколение. Произведение автора «Гулистан би-турки» по культурной ценности очень значимо для духовного воспитания молодежи. В ней рассматриваются факторы, влияющие на формирование поведения человека и восприятие мира через его духовную культуру, ум, ответственность. Если человек, состоящий из этих чувств, – совокупность явлений духовности его жизни и бытия, то это, несомненно, будет иметь свое продолжение и вчера, и сегодня, и завтра. В статье подчеркивается, что представитель каждой нации в мире через свой национальный код, мировоззрение, устоявшееся национальное сознание воспринимает мировую цивилизацию и стремится развивать ее гибко, в соответствии с обычаями и традициями своей нации. Литературные произведения, общие для тюркоязычных народов, в том числе наличие общих источников в понимании языка казахского народа, делают ценным творчество Сайфа Сарайи. В статье отмечается, что исследование наличия общих источников в изучении этнографии казахского народа в работах Сайфа Сарайи является актуальной на сегодняшний день проблемой.

Ключевые слова: период Золотой Орды, духовное наследие, национальные ценности, литература, история, культура

¹A.S. Zhuman, ²B.R. Ospanova*

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty.
E –mail:sayat_009@mail.ru*

²*Researcher of the Research Institute of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Candidate of Philological Sciences.
Republic of Kazakhstan, Almaty, E –mail:baian_80@mail.ru*

SPIRITUAL VALUES IN THE WORKS OF SAIF SARAI

Abstract

The article analyzes the artistic and cognitive significance of Saif Sarai's work «Gulistan bi-Turki». It is assumed that the work is accompanied by customs closely related to the life of humanity. The literary heritage of Saif Sarai, written during the Golden Horde, emphasizes the importance of customs not only of the Turkic peoples, but also of other common peoples in human life. The article states that the work of Saif Sarai serves as a means of continuing spiritual education, which is passed down from generation to generation. The author's work «Gulistan bi-Turki» is very important for spiritual education of young people in terms of cultural value. It deals with the spiritual culture of a person, the perception of the soul through his mind, responsibility, and factors that influence the formation of a person's behavior. Therefore, if a person consisting of these feelings – his life and its course-is a set of spiritual phenomena, it will certainly continue yesterday, today, and tomorrow.

The article differentiates that each representative of the world's nation perceives the world civilization through its national code, worldview, and national consciousness formed in it, and seeks to develop it flexibly in accordance with the traditions and customs of its nation. Literary works common to Turkic-speaking peoples, including the presence of common sources in understanding the language of the Kazakh people, make Saif Sarai's works valuable. The article notes that the study of the existence of common sources in the study of ethnography of the Kazakh people in the works of Saif Sarai is a topical problem today.

Key words: the Golden Horde period, spiritual heritage, national value, literature, history, culture.

Кіріспе. Алтын Орда әдеби мұралары – әлемдік руханияттың бір бөлшегі. Тегі ортақ, тілі ортақ халықтардың ежелгі кезеңдердегі мәдениетін, әдебиетін, тілін қайта жаңғыртып, қазіргі таңдағы филология ғылымының саласы жеткен жетістіктерді қолдана отырып, жаңа көзқараспен түркі халықтарының бірегейлігіне қызмет жасайтын ортақ әдебиет тарихын жасау – өзекті болуда. Қазақ әдебиеті тарихпен, мәдениетпен, тілмен ұтымды ұштасатындықтан, ұлттық болмыстың көркем үлгісі саналады. Дегенмен ғылыми идеялар мен нәтижелердің жаңалығы бүгінгі кезге дейін өзіне лайықты дәріптеліп, бағаланбай келе жатқан дамыған түркілік әдебиетті әлемдік оқырманға насихаттау, таныстыру да өз дәрежесінде емес. Адамзаттың қалыптасып, дамуы түріктестес мәдениеттің әлемдік өркениетке қосқан үлесін анықтау сияқты ауқымды міндет көзделді. «Рухани жаңғыру» идеясы мазмұндық тұрғыдан ашыла түседі, рухани құндылықтарымыз насихатталады. Қазақтың дүниетанымы мен мәдениетінің ұлттық сипаты туралы жаңа ұғым қалыптасады, тарихи ұлттық жады жаңғырады.

Өзектілігі: Алтын Орда мұрасын зерттеу қазіргі қазақ халқы үшін аса құнды стратегиялық ресурс болып табылады. Сондықтан қазақ әдебиетінде көрініс тапқан тарихи шындықты жаңаша қырынан қарастыру, соңғы зерттеулерді талдау жұмыстың ғылыми маңызының өзектілігін танытады.

Мақсаты мен міндеттері: Орта ғасырлық түркілік әдебиеттегі көркемдік әлем туралы ғылыми негізделген тұжырымдама жасау үшін тарихи, тілдік тұрғыдан Алтын Орда дәуірі әдебиетіндегі әлемнің әдеби және тілдік бейнесін зерттеу.

Зерттеу барысында Сайф Сараи шығармасының материалдарын жазба дерек мәліметтерімен салыстыра қарағанда мынадай міндеттер қойылды:

- тарихи-мәдени, әдеби және биографиялық контекст ретінде байқалған объективті қоғамдық құбылыстар жиынтығы дәуірдің ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің көптеген жанрларындағы әлемнің көркемдік және тілдік бейнесін анықтау;
- тарихи-қоғамдық ойлаудың дамуы мен үрдістеріне байланысты Алтын Орда әдебиетіндегі әлемнің көркемдік және тілдік бейнесінің шарттылығы анықталды, тақырыптардың тарихи негіздері, сюжеттері, көркемдік және тілдік өзіндік ерекшеліктерін талдау.

Материалдар мен әдістемесі: Зерттеу әдістемелері жүйелі, тарихи-типологиялық және салыстармалы-тарихи талдауларды кешенді қолдануға негізделген. Сонымен қатар әдебиеттану, лингвомәдениеттану, теолингвистика, философия және тарих әдістерін қолдану бірлестіре жүргізілген.

Негізгі бөлім:

Қазақ мемлекеттілігінің тарихында Ұлы Ұлыс Алтын Орданың маңызы зор. Алтын Орданың дәуірі қазақ ұлты мен қазақ тілінің қалыптасуында ерекше тарихи белес. Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында Қазақстан – күллі түркі халықтарының қасиетті «Қара шаңырағы». Бүгінгі қазақтың сайын даласынан әлемнің әр түкпіріне тараған түркі тектес тайпалар мен халықтар басқа елдер мен өңірлердің тарихи үдерістеріне елеулі үлес қосты» [1] - деген бай тарихымызды қайта зерделеу туралы мәселені көтерді.

Алтын Орда тұсында жазылған жазба мұралар оғыз-қыпшақ не қыпшақ-оғыз аралас тілде жазылды. Осы кезеңдегі жазба мұралар аралас тілді болса да қыпшақ элементі басым екені көптеген зерттеулерді айтылып жүр. Өйткені Алтын Орданың негізгі халық қыпшақтар болды да, қыпшақ тілі халықаралық тіл дәрежесінде күллі Еуразияның бар қиырынан естіліп тұрды. Тұңғыш Елбасы өзінің мақаласында 5-15 ғасырда түркі тілі Еуразия құрлығында қарым-қатынас тілі болды деді. Яғни Алтын Орда дәуірінің ресми құжаттарымен, сол кезеңге жататын шығармалары басым бөлігі қыпшақ тілінде яғни орта ғасырлық түркі тілінде жазылды.

Талқылау: Ежелгі дәуірлер мен тарихи кезеңдердегі қазақтың рухани-мәдени жүйесінің жаратылысы мен болмысын орта түркілік әдеби, тілдік деректер негізінде саралап тану-

қазіргі тіл білімінде аса өзекті. Себебі ол тіліміздің, әдебиетіміздің көркемдік таным әлемін ғана емес, ұлттық мәдениетіміздің арқауларын анықтап, ұлттық танымның ғасырлар қойнауындағы терең тамырларын жалғастырады. Осы бағытта ұлттың оның мәдениетінің, әдебиетін, тіл тарихы, ділінің, ұлт болып қалыптасу тарихын зерттеу лингвистикада когнитивтік лингвистика ғылымының «әлемнің тілдік және көркемдік бейнесімен» тығыз байланысты. Байырғы қыпшақтардың, оның ішінде қазақ әдебиетінің тарихында Алтын Орда, ХІҮ ғасырдағы әдеби жәдігерліктерге сүйенеміз. Жұмысымыздың нысаны болып табылатын Алтын Орда шығармаларында кездесетін метасюжеттерді, фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдерді, афоризмдерді саралау олардың этномәдени сипатын анықтай отырып, әлемнің ұлттық тілдік бейнесі ретінде зерттеу аса өзекті мәселе болмақ. Сондай шығармалардың авторы Алтын Орда дәуірі әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі С.Сараи. Ғұлама ғалым 1320 жылы Сарай қаласында дүниеге келіп, Бейбарыс Сұлтанның әмірі жүріп тұрған кезеңде Мысырда өмір сүріп, 1396 жылы дүниеден өтеді. Сайф Сараи аудармашы, ақын болған. Оның өмірімен еңбектері жайында деректер аз. Оның бүгінгі күнге әдеби мұра болып жеткен еңбегі – «Гүлстан бит-түрки». Аталған шығарма Сағди Ширазидің «Гүлстан» атты шығармасынан еркін аудармасы [2,3].

Аталған шығарманы белгілі түркітанушы ғалым Н.Келімбетовтің айтуы бойынша Ә.Н.Нәжіп зерттеген [3, 257]. Ә.Н. Нәжіп С.Сараи шығармасының тілін, жазылу тарихын, көркемдік ерекшелігін, сол Алтын Орда кезеңіне жататындығын анықтап, «Гүлістан бит-түркиді» кириллица жазуына аударма түрінде берген. Сондай-ақ С.Сараи аудармасының дара ерекшеліктерін ашты, жұмыстың қыпшақ тілінде жазылу нұсқасын толық дәлелдеген. Мұндай әдеби құнды жәдігеріміз көне түркі әдеби тілдерінің арасында қазіргі қазақ тіліне жақынырақ тұрғанын ашып көрсетті деген тың пікірін келтіреді. Жалпы Сараи шығарманы аудару барысында шығарманың құрылысын бұзбай, сол күйінде сақтап қалған.

Аударма мен Сағди Ширазидің шығармасы сегіз тараудан тұрады. Шығарманың тарауларына келсек: ел билеушілер; халық х бұқарасы; қанағатшылықтың әсері, ауыздан шыққан сөзді абайлап сөлеуді; адамзаттың ержігіт кезіндегі көрністері; адам өміріндегі қарттық кезі; тәрбие леу барысы; адамның бір-біріне деген қарым – қатынасы ідеп мәселесі жөнінде айтылған. Жұмыстың нұсқасы ұйқасқа құрылған прозамаен жазылған, ара-арасында өз ойын өлең жолдарымен түйінделген. Саиф Сараи аудармасы да дәл осындай үлгіде. Бірақ Саиф Сараи аударма жолдарын Сағди жырларын сөзбе-сөз аудармай мағынасын сақтап өлең жолдарымен шебер берген. Сәтті аударма шығарманың мазмұнына нұқсан келтірмей, өз дәрежесінде шынайы берілген. «Гүлістан би-түрки» шығармасы негізінен дидактикалық құндылыққа толы, абайлап сөйлеу, қарым-қатынас жасағанда этика мәселесін сақтау, ибалық мәселелері, шүкіршілік, ынсаптылық сияқты жалпы адамзатқа ортақ құндылыққа қатысты хихаяттарға толы. Мысалы, кемеге алғаш отырған құлдың кеме ішіндегі байбаламынан елді әбігерге салуы, байбалам салып жылағанын қойдыру үшін оны суға екі рет батырып алып, өміріне қауіп төндіру арқылы тәубесіне келтіріп тәрбиелеген ғұламаның тапқырлығы туралы оқиғаның [4] өзіндік мәні бар.

Келесі оқиға ауыр заттарды көтеретін палуан жөнінде салмағы бір тонна ауыр тасты қаңбақша көтерген палуанның көршісінің бір ауыз сөзін көтере алмауы жөніндегі оқиға яғни сөздің қасиеті сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады деген мақалдың мән - мағынасы толық осы мысал арқылы берілген. Яғни әр бір ауыздан шыққан сөзге мән беруге баулу арқылы өз оқырманын, өсектен, бейбірекет сөйлеуден тыйылуға ой тастаған. Сайф Сараидың «Түркіше Гүлстан» шығармасы мазмұнымен, көркемдік ерекшелігімен әлем әдебиетінде орны бар өзіндік рухани мағынаға бай шығарма. Әсіресе, С. Сараидың аудармасындағы оқиғалар өз оқырманын жалпы адами құндылықтарға тәрбиелеудің негізгі құралына айналған.

Зерттеу нәтижесі: Зерттеуден алынған нәтижелер: Алтын Орда әдебиетіндегі әлемнің көркемдік және тілдік бейнесі түркі ортағасырлық дәуірінің тарихи-мәдени және дүниетанымдық контекстінде зерттелді. Шығармада тағы бір дидактикалық мағынаға толы ой мысалы, «бейнет көрмеген адамның рахаттың қадірін білмес» [2] деген ой қорытындысын екі – ақ ауыз сөзге сыйғызған. Яғни адамды жалқаулықтан сақтандыру мәселесін беру арқылы, рухани тәрбиеге баулуды көздеген. Өмірдегі адам баласының басына түскен ауыртпалықты мойымай көтеруге, әр қиындық тегін келмейтінін қиындықтың артында бір қайыр бар екендігін айтады. Шығармадағы тағы бір адамзат баласына ортақ сюжет достық мәселесіне қатысты оқиға мысалы, достықтың қадірін білу мәселесі, үнемі адам баласы ізгі істер жасауға дайын болу керектігі туралы айта келіп өмірде ақ пен қара, жақсылықпен жамандықтың қатар жүретінін ескертеді мысалы шығармада: Өз жауың қолға түссе кешірме, сен оның қолына түссең сеніде аямайды деген тұжырымдары жасайды. Яғни сен жауыңның қолына түссең сеніде аямайды деген ой түйіндесе. Келесі бір өлең жолында «Кімде-кім құдіретті болғанда кісіге жақсылық қылмаса, басына іс түскенде құтыла алмас» [2,19] деп адамзатты жақсылық жасауға, оны шын ниетімен жасауға, сараң болмауға, әдепті болуға шақырады. жақсылық жасауға адамның сараңдығы болмауы керек екендігін төмендегі сөздерден ұғынамыз. Мысалы, Лұқман әкім туралы хикаятта данышпанға әдепті кімнен үйрендіңіз деген сұрақ қоя отырып данагөйдің «әдепсіздерден үйрендім» жауабын береді.

Бұл жауап арқылы ақын өмірде әр бір адам өмірінде кездесетін қиындықтардан, жаманшылықтардың тек жақсылық, сабақ алуы қажет деген ой түйіндейді.

Ақынның аудармасында көтерген мәселелер жалпыадамзат тарихында өмір бойы кездесіп келе жатқан метосюжеттер арқылы тәрбие, парасаттылық, руханилық, адам жан дүниесінің тазалығы мәселесі. Адам баласының өмірінде тәрбие мәселесіндегі ең маңызды нәрсе – өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуы болып табылады. Әр ұлттың өсіп өркендеп гүлденуі үшін тәрбие ең алғашқы орында тұруы қажет бұған мысал С.Сарайдың шығармасындағы негізгі идея тәрбие мәселесі бұдан шығатын қорытынды Алтын Орда кезеңінің өзінде тәрбие ең алғашқы орында тұрғандығын байқатады. Яғни тәрбиеден нәтиже болмаса ұлттың құлдырауына акеп соғуы мүмкін деген ой түйіндеуге болады. Мысалы қоғамда жеке тұлға тәрбиеленіп қалыптасса оның даралығы анықталады. Өкінішке орай қазіргі әлеуметтік желідегі қаптаған тренингтер адамды өзімшілдікке баулайды, ол ертенгі ұлтқа деген қауіп төнуге әкелуі мүмкін. Яғни адамдар арасындағы алшақтыққа әкелуде әр кім өз басының тіршілігімен жүгіру, сыйластық, достықтың алшақтауы т.б факторлар әсер етуде. Осы Сарайдың шығармасындағы адам мен адам арасындағы байланыс, сыйластық мәселесі қозғалғанда ер адаммен әйел адамның қарым-қатынасына қатысты мәселелерде көтерілген. С.Сарай шығармасынан мына мысал арқылы көруге болады: Қиын күнде қол ұшын берген – нағыз дос, Жайшылықта доспын деген – жай сөз. Дос – зынданда жатқанда керек, Дастархан үстінде – дұшпан да дос [2,29] – деп қастықпен достықтың айырмашылығын ажырата білуді ескеру екендігін айтып өткен. Сонымен адамзатқа ортақ метосюжеттер отбасы құндылықтары соның ішіндегі татулық, өз ара сыйластық түсінушілік қай-кезеңде болса да адам өмірі үшін басты құндылық болып саналған. Ол жөнінде С.Сарай «Әйелің – адал жарың, оны сүй әзиз ер, Әрбір ауыр жағдайда дәйім сені демер. Оған дос бол, оны сүйіп көңіл бер, Оның сөз теңізінен гауһарларын тер» [2,25] деген тұжырым жасаса. Отбасына қатысты әке мен баланың қарым-қатынасы жөнінде мынадай бір мысал келтіреді: мазмұны сұлтаның үш баласы болады екеуі ұзын бойлы келбетті, біреуі қысқа бойлы күндердің күнінде патша қықа бойлы ұлына ренжіп жаман көзімен қарайды қысқа бойлы ұлы әкесінің қабағынан түсініп былый деген екен: «Ей, әке ұзын бойлы ақымақтан, қысқа бойлы ақылды жақсы» депті [4, 48]. Бұдан сол кездің өзінде әке мен баланың арасындағы қарым-қатынас, әкенің қас-қабағынан түсіну мәселесі дала заңындығы ең басты ұстанымдардың бірі болғандығын байқаймыз.

Сол Алтын Орда кезеңінің өзінде ғұламалар үшін отбасындағы және жалпы адамдар арасындағы қарым-қатынасты адалдық мәселесі ең алғашқы орында тұрған. Саиф Сарай өлең жолдарынан сүйіп қосылған әйелің адал жарың бірте-бірте досыңа айналуы түсінісушілік, үйлесімділік, сыйластық болса адал досыңа айналады деген тұжырым жасайды. Бұл құндылық қазірдің өзінде өз құндылығын жоймаған ой пікір деп ойлаймыз. Жалпы ер адам мен әйел адам арасындағы қарым-қатынасты Шығыс шайырларының барлығы жырлаған, даналық шығармаларында әдемі берген. Бұдан шығатын қорытынды қазіргі замандағы жаһандық мәселе ерлі зайпты адамдар арасындағы некелік қатынастар заңмен қорғалған. Ал дала заңына сүйенсек ерлі зайптылар арасындағы қарымқатынас заңсыз ақ сыйластық сүйіспеншілікпен ақ құрметке ие болған. Дала заңындағы отбасындағы бақыт мәселесінің бастауы адал жарына деген құрметтен, сүйіспеншіліктен, қадір - қасиетіне деген тұжырымнан юарыа адам бақытты өз от басынан іздеген оның көрінісі қай кезеңдегі болмасын ақындардың, шайырлардың, ғұламалардың, жазушылардың шығармаларында үнемі әдебиет тарихында көрініс тапқан метосюжеттер. Қай кезеңде болмасын әйел от басындағы негізгі тірек болған, ол отбасы ұйытқысы, бала тәрбиесіндегі, саналы ұрпақ тәрбиелеудегі негізгі тұлға. Сол ұрпақ тәрбиелеу арқылы ол ұлт тәрбиесінің негізгі тұлғасына айналған. Әйелдің қасиеттерін өз жырына қосқан. Тағы бір мәселе жомарттық, жақсылық туралы С.Сарайдың патшалар туралы хикаятының тарауынан мына мысал арқылы байқауға болады: «Бір патша бір тұтқынды өлтіруге бұйырды. Ол бейшара тіршіліктен үмітін үзіп, патшаны сөкті. Мынандай нақыл сөз бар: Жанынан күдер үзген әркім көңілінде не болса, соны тіліне келтірер. Қысылған шақта қашуға тапса бір жол, қарсы жүріп, қолымен өткір тұтар қылышты ол. Жеңілген мысықтың шарасыздан итке қарсы тұратыны сияқты, Ашынған адамның да тілі ұзарады. Патша: – Бұл өлімге келісілген адам не айтты? – деп сұрады. Уәзірлерінен бір ақылды уәзір: «Патшаның жасы ұзақ болсын, бұл міскін: – Ашуын басып, кешірім жасайтын қайырымды адамдарды Алла тағала жақсы көреді – деп айтты – деді уәзір. Патша аяушылық білдіріп, оның жазығын кешті де азат етті. Уәзірлердің ішінде ол уәзірге дұшпан бір уәзір бар еді. Ол: «Патшаның алдында жалған сөйлеу – біздің мәртебебізге лайық емес. Ол жазықты патшаны сөкті, жарамас сөздер сөйледі» – деді. Патша бұл уәзірдің сөзіне ашуланып, – Мұның жалған сөзі сенің тура сөзіңнен жақсырақ. Өйткені оның сөзінің негізінде қайырымдылық, сенің сөзіңнің негізінде күншілдік жатыр, – деді»[3, 7–8 бб.].

Тағы бір мысал: Патша мен өмірі кемеге отырып көрмеген құл арасындағы оқиға құл байбалам салып жылап батып өлеміз деп шу шығарады алайда патшадан бір данышпан тынышталдыру үшін рұқсат алады оны қойдыру үшін суға тұншықтырып алып шығады құл суға бір батып, бір шығады, екінші батқанда оны шығарып алады. Патша данышпанна жағдайдың мәнісін сұрайды.

Данышпан: адам баласы теңіздің барлық қиындығы мен ауыртпашылығын көрмегендіктен, өзінің аман екендігінің қадірін білмеді. Бейнет көрмеген адам рахаттың қадірін білмес, – деді [5, 132 б.]. Бұдан С.Сарайжырларындағы ең көп жырланған мәселе адам бойындағы жақсы қасиеттер мейірімділік, жомарттық, ізгілік, адалдық, еңбекқорлық, әділдік, шыншылдық, достық мәселеерін мадақтайды оның көрінісі шығарманың хикаяттарында берілген.

Қорытынды. Алтын Орда дәуіріндегі түркі ойшылдары әлемді рухани құндылықтарды өсиеттерімен түсіндіргенін байқаймыз. Автордың шығармаларындағы көркем образдар түркілер дүниетанымындағы рухани мәдениетпен орайлас, яғни ортақ шығыстық үлгі сақталған. Оның үлгісінде қазақ халқының әдебиетінде халықтық дүниетанымның негізін құраған аңыздар, ертегілер, дастандар, батырлар жырлары қалыптаса бастады. Келер ұрпаққа рухани тәрбие беруде, адам бойындағы адамгершілік қасиеттерінің, білімділігінің, ақылдылығының негізінде өмірде өз бойындағы кемшіліктермен күресуде

рухани күш беретіндігі түркі дәуірінің ойшылдарының еңбектерінде кеңінен талданғандығы дұрыс түсіндірілуі тиіс.

Бүгінгі қазақ халқының бойында ұлттық құндылықтар мен отансүйгіштік қасиеттердің әлсіз болуы қоғам дамуындағы үрдістерде көптеп байқалады. Шынында да қазақ мемлекеттігінің тарихы біздің ұлттық әдебиетіміз мен фольклорымызда кеңінен көрініс тапқан. Елдің бірлігі мен бүтіндігі, бүгінгі мен келешегі жыраулық поэзияда айқын көрініс тапты. Осы ретте, ҚР-ның «Мәңгілік Ел» идеясының бастауы, жалпыұлттық идеясы Алтын Орда тарихынан бастау алатынына сол ғасырдағы ақындарман, ғұламалардың туындылары дәлел.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. //«Ұлы даланың жеті қыры». Егемен Қазақстан. 21 Қараша, 2018.-1б.
2. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
3. Әдеби жәдігерлер. Сайф Сараий. 9 том. Алматы: Таймас, 2010. –Б.470.
4. Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 томдық. Ортағасырдағы түркі ойшылдары. 5 том. – Астана: Аударма, 2005. – 562 б.
5. Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. Алтын Орда дәуірі мен қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. 3 том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 536 б.

Paydalanılğan ädebïetter tizimi:

1. Nazarbaev N.Ä. //«Ulı dalanıñ jeti qırı». Egemen Qazaqstan. 21 Qarasha, 2018.-1b.
2. Kelimbetov N. Ejelgi дәwir әdebïeti. – Almatı: Atamura, 2005. – 336 b.
3. Ädebï jädigerler. Sayf Saraïy. 9 tom. Almatı: Taymas, 2010. –B.470.
4. Qazaq xalqınıñ filosofiyalıq murası. 20 tomdıq. Ortağasırdığı türki oyşıldarı. 5 tom. – Astana: Awdarma, 2005. – 562 b.
5. Qazaq ädebïetiniñ tarixi. 10 tomdıq. Altın Orda дәwiri men qazaq xandığı tusındağı ädebïet. 3 tom. – Almatı: QazAqparat, 2008. – 536 b.